

Sisukord

ESSEE

- Märt Läänemets: „Suur ühtsus“ ja „väike hüvang“ ehk Hiina uus vana poliitiline utoopia 2

KÄSITLUSED

- Peeter Espak: Sumeri vabastaja kuningas Utu-hegal, jumaliku õigluse taastaja 7
- Lea Kõiv: „Uue vagaduse“ otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. 16
- Piret Lotman: Heinrich Stahli maine pärand ehk isa võlad 44
- Toomas Karjahärm: Mõisnike kahjud 1905. aastal Eestis ja nende hüvitamine 57
- Anu Raudsepp,
Karin Hiiemaa: Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSV Liidu eestikeelses õppekirjanduses 84

DOKUMENT JA KOMMENTAAR

- Tiit Noormets: Eesti Ingerimaa 96
- Anne Valmas: Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivkogu tegevusest 1974–1989 105
- Eesti Filmiarhiiv: Jaanipäev ja Eesti suvi 114

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

- Jaak Sõggel: Teated Halliste kihelkonnast 121
- Vello Paatsi: Järeloomtteid: kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil 127

ARVUSTUSED

- Kari Tarkiainen: Eesti keskaeg uues valguses 131

VARIA

- Peep Pillak: Eesti Muinsuskaitse Seltsi 25. aastapäev 139
- Jaan Lahe,
Urmas Nõmmik,
Randar Tasmuth: Toimus religiooni ajaloole pühendatud teaduskonverents 142
- Andres Adamson: Veel veidi „bojaar“ Vassili Rosladinist 144
- Filip Laurits: Hillar Lehari – fenomenalse mälu mees või hoopis mütomaan? 147
- Summary 157

„Suur ühtsus” ja „väike hüvang” ehk Hiina uus vana poliitiline utoopia

Märt Läänemets

Kui toimib suur kulg, siis täidavad taeva all kõik oma kohust. Valitakse välja väärrikad ja võimekad, jutt on usaldav, läbisaamine sõbralik. Inimesed ei pea lähedaseks ainult enda lähedasi ega lasteks ainult enda lapsi. Vanade eest kantakse hoolt; terved ja tugevad leiavad rakendust; noored kasvatatakse üles; leski, orbe, üksikuid ja haigeid peetakse ülal. Mehed käivad ametis, naised elavad turvaliselt. Varanduse raiskamist taunitakse, kuid seda ka ei koguta endale. Jõu ülemäärast kulutamist taunitakse, kuid seda ka ei hoita endale. Nõnda pole vajagi plaane pidada. Kuskil pole vargaid, röövleid, mässajaid ega bandiite ja ukсед võivad seista lukust lahti. Seda nimetatakse suureks ühtsuseks.

Tänapäeval on suur kulg alla käinud. Taevaalune on nagu pärusvaldus. Kõik peavad lähedaseks ainult enda lähedasi ja lasteks ainult enda lapsi. Varandust ja jõudu hoitakse vaid enda tarvis. Suurnikel on kombeks oma valdusi pärandada. Ehitatakse kaitsemüüre ja kaitsekraave. Kombed ja kohasus on niidiks, mis seob õiguse kaudu valitseja ja käsualuse, siiruse kaudu isa ja poja, sõbralikkuse kaudu vanemad ja nooremad vennad, kooskõla kaudu mehe ja naise, plaanide kaudu ehitised ja mõõdud, koha kaudu põllud ja külad, väarikuse kaudu vaprad ja targad, saavutatu kaudu iseenda toimimise. Sellepärast peetaksegi plaane ja haaratakse relvade järele. Selle valiku tegid ka Yu, Tang, Wen, Wu ja Zhou vürst. Nende viie valitseja seas ei olnud ühtegi, kes ei oleks austanud kombeid. Näidates üles kohasust, katsudes järele usaldust, osutades vigadele, rääkides inimlikkusest, luuakse rahvale püsivaid eeskujusid. Kui keegi ei ole selline, lüüakse ta minema ja kõik põlgavad ta ära. Seda nimetatakse väikeseks hüvanguks.”¹

See kuulus löik Hiina klassikalisest „Kommete raamatust” (禮記 *lǐjì*), mis lõplikul kujul on kirja pandud varasema Hani riigi ajal, umbes 2. sajandil e. m. a., esitab poliitilise utoopia, mida hiina ideoloogid erinevate riigivõimude teenistuses on läbi aegade esile toonud võimalolijate legitimeerimiseks, nende tegude ja eesmärkide õigustamiseks. Konfutsiuse enda suhu on siin pandud riigi ja ühiskonna kahe seisundi lühikirjeldused, millest esimene kujutab endast praktiliselt saavutamatu ideaali ja teine mõnevõrra realistlikumat pilti, milleni on võimalik jõuda ja hinnanguliselt on aeg-ajalt isegi jõutud, kuigi mitte kauaks. Ülim ideaal on „suur ühtsus” (大同 *dà tóng*), saavutatav ideaal – „väike hüvang” (小康 *xiǎo kāng*).

Esimese puhul toimib riik-ühiskond ideaalis iseenesest kooskõlas loomuliku asjade käigu ehk „suure kuluga” (大道 *dà dào*); ei ole vaja isegi planeerimist ja üldse ei mainita vajadust konfutsianistlike väärtusi (kombed, kohasus, inimlikkus jt.) järgida. Need on

¹ Tõlgitud väljaandest: 禮記 *lǐjì* 禮運 *lǐyùn* peatükk. Chinese Text Project: <http://ctext.org/liji/li-yun>, vaadatud 07.03.2013.

lihtsalt juba ületatud ning kellelgi ei tule pähe suurt kulgu omakasupüüdlike tegudega rikkuda ja seeläbi tasakaalust välja viia.

Teise puhul on aga oluline just järgida konfutsianistlikke norme, luua piiranguid ja kaitsevahendeid, sest nendeta võib riik-ühiskond ikkagi alla käia. See tuleneb sellest, et on hálbitud suurest kulust. Valitsejate kohus on tagada normide ja piirangute toimimine, mis tagab rahvale vähemalt üldise heaolu, mille nimetuseks ongi „väike hüvang“, et rõhutada selle sügavat erinevust „suurest ühtsusest“.

Õpetus „suurest ühtsusest“ ja „väikesest hüvangust“ on konfutsianismi poliitilise filosoofia tuum, mis ümberöelduna tähendab Hiina poliitilist ühtsust ja selle kaudu tagatud rahva heaolu. Nagu hiina mõtlemises tavapärane, on ka siin eeskujudeks toodud viis legendaarset valitsejat kaugest minevikust (mis oli piisavalt „kauge“ juba Konfutsiuse ajal, s. t. esimese aastatuhande keskel e. m. a.): Xia dünastia rajaja kuningas Yu (22. saj. e. m. a.), Shangi dünastia rajaja kuningas Tang (17. saj. e. m. a.) ning Zhou dünastia rajajad kuningad Wen ja Wu ning viimase regent Zhou vürst (12.–11. saj. e. m. a.), kes Konfutsiuse hinnangul oli vähemalt „väikese hüvangu“ ideaali teostanud.

Rääkides tänapäeval konfutsianismist, tuleb *a priori* tõdeda, et tegemist ei ole pelgalt ajaloolise minevikupärandiga, vaid jätkuvalt elava mõtte ja kultuuritraditsiooniga, mis suunab ja vormib tänaste poliitikute, ideoloogide ja teoreetikute mõtlemist ja tegevust samamoodi nagu sada, tuhat või kaks tuhat aastat tagasi. Konfutsiuse-vaenulikud lühikesed perioodid möödunud sajandi algul (4. mai liikumise radikaalsem suund) ja 1960–1970-ndatel (kultuurirevolutsioonijärgne Mao Zedongi äärmuslikust isikukultusest kantud kampaania – nn. Lin Biao ja Konfutsiuse kriitika) olid pigem marginaalsed kõrvalekalded peajoonest, mis olukorra rahunedes suubusid taas suurde 2000 aasta vanusesse voolu, kus küsimusi Hiina saatusest, arengust ja rollist maailmas arutatakse ning lahendusi otsitakse ikka nendetsamadest iidsetest konfutsianistlikest tõdedest lähtuvalt. Põhipaatos on ikka sama, mis nende tekkimise ja formuleerimise ajal, mil Hiina oli võimas, tõenäoliselt riik number üks kogu maailmas: Hiina on Hiina, Hiina on ülil ja ülejäänud maailm peab seda tunnistama. Hiina jõudsa ja kiire tõusu lainel viimastel kümnenditel ilmub see tõdemus tema juhtide retoorikasse üha sagedamini ja üha jõulisemalt ning ka maailma tahetakse iga hinna eest seda tunnistama panna.

Loomulikult ei kujundata tänapäeva ideoloogiaid täht-tähelt muistset kirjasõna järgides, vaid seda ajastu vaimule ja poliitilisele tegelikkusele kohandades (nagu Hiinas tegelikult alati on tehtud; valiti ju keiserlikke ametnikke eksamil selle järgi, kes oskas esseele ette antud poliitilisi ülesandeid kanoonilistele seisukohtadele tuginedes loovamalt ja nutikamalt lahendada). On üsna kindel ja selgelt nähtav, et viimase paarikümne aasta Hiina poliitilises diskursuses on puhtkommunistliku (marksistlik-leninliku ja mauistliku) utoopia välja vahetanud uuskonfutsianismiga läbi põimunud rahvussovunistlik suund, kus vaid mõned korduvad põhimõisted, nagu „sotsialism Hiina eripäradega“ (中國特色社會主義 *Zhōngguótèsè shèhuìzhūyì*) ja „harmooniline sotsialistlik ühiskond“ (和諧社會 *héxié shèhuì*) kui eesmärgid viitavad ajastu poliitilisele raamistusele.² Tõlgendused on aga pigem traditsioonilised või vähemalt traditsionalistlikud ning tuginevad tuntud konfutsianistlikele mõistetele ja kirjakohtadele.

Olgu näiteks kas või eespool tsiteeritud mõiste „väike hüvang“ tagasitoomine poliitilisse retoorikasse alates 1970-ndate lõpust, kui Hiina reformide „peaarhitekt“ Deng Xiaoping tõstis selle esile kui reformide ja avatud uste poliitika peamise eesmärgi – ühiskonna, kus

² Üks paremaid kokkuvõtteid uuskonfutsianismi põimumisest sotsialismiga ideoloogilisel tasandil tänapäeva Hiinas on: Jesús Solé-Farràs, „Harmony in Contemporary New Confucianism and in Socialism with Chinese Characteristics” in China. – Media Research 2008, nr. 4(4), lk. 14–24.

kõik on materiaalselt kindlustatud. 1980-ndate vasakpoolse „tagasilanguse” järel, mil „väikese hüvangu” põhimõtet kritiseeriti kui põlastusväärse kodanliku liberalismi ilmingut (kuigi reformid jätkusid samal ajal täie hooga), tuli ta järgmisel kümnendil tagasi partei juhtdokumentide retoorikasse ja 2000-ndate esikümnendil sõnastati lausa strateegilise eesmärgina. Viimase, möödunud aasta novembris toimunud Hiina Kommunistliku Partei 18. kongressi otsuste järgi peab „väike hüvang” olema saavutatud 2021. aastaks (HKP loomise 100. aastapäevaks). Huvitaval kombel, „suure ühtsuse” eesmärki ei ole siiski sõandatud veel seada selles sõnastuses, isegi mitte 2049. aastaks (Hiina Rahvavabariigi loomise 100. aastapäevaks), mis ajaks tuleb jõuda välja olukorda, kui „Hiina on moodne sotsialistlik riik, mis on jõukas, tugev, demokraatlik, kultuuriliselt edasi jõudnud ja harmooniline”. Üldeesmärgina seadis HKP üles teha teoks „Hiina unistus” riigi ja rahva suurest uuene misest, mis ehk vihjamisi viitab „suurele ühtsusele”. Neid hüüdlauseid korratakse üha uue juhi Xi Jinpingi kõnedes.³

Hiina uue utoopia ja maailmakorra retoorikas tõstetakse erilisel esile „harmoonia” ehk „kooskõla” (和 *hé* või 和諧 *héxié*) põhimõtet, seda nii sise- kui ka välispoliitika suunal. Võtame näiteks lõigu Hiina RV valitsuse poolt 2011. aasta sügisel välja antud nn. Valgest paberist „Hiina rahumeelne areng” (*China's Peaceful Development*).

„Enam kui 5000 aasta jooksul on kõik Hiina rahvad ja rahvusgrupid oma usinuse ja tarkusega loonud hiilgava tsivilisatsiooni ja ehitanud üles paljurahvuselise riigi. Hiina tsivilisatsioon on ainukordne oma püsivuse, kaasamisvõime ja avatuse poolest. Hiina rahvas on õppinud teistelt rahvastelt ja täiendanud ennast sajandite vältel vastastikustes mõjutustes muu maailmaga, andes suure panuse inimsivilisatsiooni arengusse. [– – –]”

„Hiina kiirendab harmoonilise ühiskonna ülesehitamist, mis seab esiplaanile inimeste elujärje parandamise, et seeläbi tugevdada ühiskondliku harmoonia saavutamise aluseid. Kiirendatakse sotsiaalsete süsteemide reforme, parandatakse avalikke teenuseid, arendatakse uusi ühiskondliku korralduse mehhanisme ja muudetakse see tulemuslikumaks, samuti parandatakse sisetuleku jaotamist ja ühiskondliku julgeoleku süsteemi. Meie eesmärk on kindlustada igale inimesele õigus haridusele, tööle ja tasule, arstiabile ja vanade eest hoolekandele ning peavarjule, et kõik inimesed jagaksid vastutust harmoonilise ühiskonna loomisel ning naudiksid elu ja täielikke arenguhüvesid selles ühiskonnas.”⁴

Kui võrrelda viimast lõiku eespool toodud „väikese hüvangu” kirjeldusega muistses „Kommete raamatus”, siis kokkulangevus nii stiili kui ka sõnavara poolest on juba esmapilgul nähtav, kuigi „Valge paberi” retoorika on loomulikult tänapäevasem. Võib arvata, et iidse teksti jäljendamine ei ole juhuslik, vaid teadlik samm panemaks lugejaid uskuma, et tee, mida järgitakse, on sügavalt traditsiooniline.

Eriti tähendusrikas on lõik „harmoonia” mõiste lahtiseletamisest, mille siinkohal samuti esitame:

„Hiina kultuuris on muistsetest aegadest saadik valitsenud usk, et maailm on harmooniline tervik. See usk on pikka aega mõjutanud hiina rahva mõtlemist ja tegutsemist, olles oluline väärtus, mida hiina rahvas järgib inimestevahelistes suhetes, inimese ja looduse vahelistes suhetes ja riikidevahelistes suhetes.

Hiina rahvas on alati kalliks pidanud maailmavaadet, mis rajaneb põhimõtetel „ühtsus, kuid mitte ühetaolisus”, „harmoonia inimese ja looduse vahel” ning „harmoonia on ülilm väärtus”. See usk kutsub üles tugevdama harmoonilisi perekonnasidemeid, kooskõla

³ Vt. nt. <http://english.sina.com/china/2013/0227/566339.html>, vaadatud 07.03.2013; <http://au.china-embassy.org/eng/sgfyrth/t1009632.htm>, vaadatud 07.03.2013.

⁴ http://news.xinhuanet.com/english2010/china/2011-09/06/c_131102329.htm, vaadatud 08.03.2013.

naabrite vahel ja häid inimestevahelisi suhteid. Harmoonia ja kooskõla väärtustava kultuuri mõjul on rahuarmastus sügavalt juurdunud hiina iseloomu.”⁵

Viimasest lõigust tuleb eriti olulisena esile tõsta sententsi „ühtsus, kuid mitte ühe-taolisus”, mis selle hiina keelse originaali tundmata võib tõlkes paraku kaduma minna. Sest tegemist on otse Konfutsiuselt laenatud või üle võetud mõtteteraga, mille tõlkimise ja tõlgendamise Hiina praegused ideoloogid paistavad üsnagi teadlikult manipuleerivat.

Nimetatud sentents esineb hiina keeles kujul 和而不同 *hé ér bù tóng*, mis sõna-sõnalt tähendab „kooskõla ometi mitte ühtsus”. Konfutsiuse mõtteterade kogumikus 論語 *lùn yǔ* (eesti keeles „Vesteid ja vestlusi”⁶) leiame selle aforismi järgmises kontekstis (XIII, 23):

子曰：君子和而不同；小人同而不和
zǐ yuē: jūn zǐ hé ér bù tóng; xiǎo rén tóng ér bù hé

Sõnasõnalises tõlkes:

Õpetaja ütles: „Õilis on kooskõlaline, ometi mitte ühtne; väike inimene on ühtne, ometi mitte kooskõlaline.”

Konfutsiuse arvukad tõlkijad ei ole seda mõttetera tõlkides neile kahele mõistele – 和 *hé* „kooskõla, harmoonia” ja 同 *tóng* „ühtsus” – sageli kuigi olulist tähendust omistanud ning on tõlkinud neid ebaoluliste kõrvaltähenduste kaudu.⁷

Teisel arvamusel on aga vene sinoloog Leonard Perelomov, kes leiab, et nimetatud terminid olid juba Konfutsiuse ajal ja tõenäoliselt varemgi olulised poliitilise kultuuri koodsõnad, tähistades kaht vastandlikku tendentsi: „harmoonia” poliitiliste otsuste langetamist erinevate vaadete ja seisukohtade kooskõlas konsensuslikult, seega tänapäeva mõistes demokraatlikul teel; „ühtsus” aga ühe (näiteks valitseja) arvamust kriitikavabalt järgides konformistlikult ehk tänapäeva mõistes autokraatlikul teel.⁸ „Kooskõlalatus”, „harmoonia” on omistatud õilsa tüübile, mis annab sellele konfutsianistlikus süsteemis kõrgeima väärtuse, kuna aga „ühtsus” on omistatud selle vastandile, lihtinimese ehk väikese inimese tüübile, mis annab mõistele negatiivse väärtuse. Sellest saame järeldada ainult üht: Konfutsius pooldas jäägitult harmoonia printsiipi kui edasiviivat poliitilises kultuuris ja oli vastu ühtsuse printsiibile kui pärssivale.

Kuidas ja miks Konfutsiusele järgnenud mõne sajandi jooksul ideaaliks sai hoopis „suur ühtsus” ja „harmoonia” taandus praktilises poliitilises filosoofias perifeersele kohale, on omaette teema, mida siinkohal pole võimalik pikemalt arutleda.

Tulgem aga tagasi tänapäeva. 和而不同 *hé ér bù tóng* on saanud Hiina RV poliitiliste avalduste ja teoreetiliste käsitluste keskseks teemaks nii sise- kui ka välispoliitilises debatis. Sisepoliitikas rõhutatakse sellega Hiina kui paljurahvuselise maa rahvaste rahulikkude ja harmoonilist koeksisteerimist. Välispoliitikas Hiina püüdlust multipolaarse maailma suunas ja riikidevahelise rahumeelse koeksisteerimise põhimõtte realiseerimisele, kus ei taunita riikidevahelisi erinevusi. Just viimasega on Hiina teeninud suurt poolehoidu paljudes arengumaades, eriti Aafrikas, kus valitsevad pahatihti üsna autoritaarsed režiimid. Kui Hiina pakub neile majanduskoostööd ja abi, seadmata samas režiimidele mingeid

⁵ Samas.

⁶ Linnart Mälli tõlkes raamatus: Konfutsius. Hiina mõttevaramu, 1. Lux Orientis, Tartu, 2009.

⁷ L. Mälli ülal nimetatud tõlkes on see koht tõlgitud järgmiselt: „Õpetaja ütles: õilis / on sõber / ometi mitte omamees / lihtinimene / on omamees / ometi mitte sõber.” (lk. 190)

⁸ Põhjaliku analüüsi leiab raamatust: L. Perelomov. Konfucij. Lun´ juj. Vostočnaja literatura, Moskva, 1998, lk. 37–41 ja 396–398.

poliitilisi tingimusi (nagu USA ja Euroopa teevad), ning teeb seda „harmonia” põhimõtte rakendamise sildi all, on selge, kellega koostööd sellised režiimid eelistavad.⁹

Tähelepanuväärne on selle maksimi ametlike tõlgete erinevus inglise keelde hiina allikates. Kui levinud tõlge on „harmony with diversity”, siis ülal tsiteeritud „Valges paberis” on see tõlgitud hoopis väljendina „unity without uniformity” (minu tõlkes „ühtsus, kuid mitte ühetaolisus”), seega 'harmoniast' on saanud korruga hoopis selle vastand – 'ühtsus'. Vaevalt saab seda pidada juhuslikuks. Pigem on tegemist Hiina välismaale suunatud ideoloogiakujundajate teadliku sammuga eesmärgil viia Lääne lugeja mõtlemine järk-järgult arusaamisele hiina harmooniast kui ühtsusest. Millisest ühtsusest? Loomulikult hiinakesksest ühtsusest, *Pax Sinica*'st, kuhu maailm Hiina juhtide soovmõtetes teel on. Kas maailm selle omaks võtab, seda saame näha. Ajalukku vaadates on kordumas see, mis Hiinas üle 2000 aasta tagasi juba toimus, mil Konfutsiuse õilis arusaam harmooniast transformeerus iseenda vastandiks – „suureks ühtsuseks”. Ka siis oli tegemist ühe autoritaarse poliitilise utoopia võidukäiguga, mis realiseerus pikaajalises ja elujõulises impeeriumis. Kas ka nüüd, ja juba üleilmselt?



Märt Läänemets

(1962)

Lõpetanud Tartu ülikooli psühholoogia erialal 1985, M. A. ajaloos 1999, täiendanud end mitmel korral Hiina RV-s ja Taiwanil. Tartu Ülikooli orientalistikakeskuse teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: hiina klassikaline kultuur ja mõttelugu, mahajaana budism ja selle tekkimise probleemid.

⁹ Põhjalik ülevaade ja analüüs Hiina sellekohasest välispoliitikast ja selle võimalikust mõjust Lääne suhetele arengumaadega vt.: F.-P. van der Putten. Harmony with Diversity: China's Preferred World Order and Weakening Western Influence in the Developing World. – Global Policy, published online: 22 JAN 2013, DOI: 10.1111/j.1758-5899.2012.00196.x (<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1758-5899.2012.00196.x/pdf>, vaadatud 12.03.2013). Vt. ka W. A. Callahan. Harmony, unity and diversity in China's world. – IAS Newsletter, no. 60, Summer 2012, lk. 22–23.

Sumeri vabastaja kuningas Utu-hegal, jumaliku õigluse taastaja

Peeter Espak

Kui Akkadi impeerium kuningas Šarka-lišarri¹ kaootilise valitsusperioodi (u. 2217.–2193. a. e. Kr.) ajal oma võimsuse kaotas, said kogu Mesopotaamia ühtedeks peamisteks peremeesteks oletatavasti kuskilt Zagrose mägede piirkonnast sisse rännanud metsikud rändhõimud gutilased.² Nii nende keeleline kui ka rahvuslik kuuluvus on tänaseni täiesti tundmatud. Kuna sumerikeelsed allikad kirjeldavad gutilasi kui „metsikuid madusid” ja vägivaldseid rahvaid, siis on neid kreeka kultuurist laenatud terminiga kaasaja teaduskirjanduses tihti peale nimetatud „Lähis-Ida barbariteks”. Seesugune määratlus on aga igati asjakohane, sest metsiku röövrahva maine sai gutilastele tööpoolst stereotüüpseks kogu hilisema Lähis-Ida ajaloo jooksul.

Gutilaste kohta on üpriski napilt andmeid nende domineerimisperioodil kirja pandud ajalookroonikatest ehk kuninglikest raidkirjadest. Pisut rohkem leiab kirjeldusi hiljem

loodud ja seega enam mitte autentsete ajalooallikatena arvesse minevatest kirjanduslikest teostest. Uus-Sumeri Ur III dünastia impeeriumi ajal (u. 2112–2004) koostatud ajaloolis-müütiline jutustus „Akkadi needmine” kirjeldab gutilasi kui jumal Enlili poolt Akkadi kuningale Narām-Su’eni (2254–2218) karistusena kaela saadetud needust. Neid on kujutatud kui püsiva elupaigata rahvaid, kes oma iseloomult on paiguti inimesele omase mõtlemisviisiga, samas käitumuslikult meenutavat rohkem koera (read 155–158):³

gu-ti-um^{ki} ùg kéše-da nu-zu
dím-ma lú-ùlu^{lu} galga ur-ra úlutim^{ugu} ugu⁴-bi
^den-líl-le kur-ta nam-ta-an-è
ŠID-ŠID buru⁵ mušen-gen⁷ ki àm-ú-ús
(Gutilased, rahvas kes püsivat elupaika ei tunne

Inimesele omase mõtlemisvõimega,⁴ kuid koera instinktidega,⁵ ahvi kehavormidega Enlil⁶ saatis nad mägedest alla Nagu rändtiirsuparv on nad katnud kogu maa)

¹ Akkadi keeles tähendab see nimi „kõikide kuningate kuningas”.

² Kirjalikes allikates on nende riiki ja ka rahvast nimetatud gu-ti-um^{ki} (kusjuures determinatiiv KI tähendab sumeri keeles „maa“ / „koht“). Tänapäeva teaduskeeles on üldiselt kasutusel rahva kohta (ingl.) *Gutians*, nende asuala kohta aga *Gutium*. Eestikeelses kirjanduses on ekslikult käibele tulnud ka nimevorm *guttid*, mille kasutamiseks ei ole ühtegi filoloogilist põhjendust. Kogu ajastu olemuse ja gutilaste kohta vt. kogumikku: M. Liverani (toim.). Akkad. The First World Empire. Structure, Ideology, Traditions. History of the Ancient Near East / Studies V. Sargon srl, Padova 1993.

³ J. S. Cooper. The Curse of Agade. The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1983, lk. 11–12.

⁴ J. S. Cooper. The Curse of Agade, lk. 56 tõlgib seda rida: „With human instincts, but canine intelligence, and monkeys’ features.” Selles reas *dím-ma* sobiks inimese mõtlemisvõime, meele või intelligenti tähistamiseks. Järgmises reas *galga ur-ra* pigem iseloomustamaks koerale omast „instinktiivset” või siis järelemõtlematut käitumist.

⁵ Ühes tekstivariandis on *galga* asemel kasutatud sõna *arhus* („(kaas)tunne”); seega oleks teise versiooni tõlge „inimese mõtlemisvõime, kuid koera tunnetega”.

Gutilastel ei olnud omaenda suurt tsentraliseeritud impeeriumi, kuid vähemalt üks nende valitseja Erridu-pizir kasutab oma titulatuuris lisaks Gutiumi kuninga nimetusele veel ka „nelja (ilma)kaare kuninga” tiitlit: LUGAL *gu-ti-im ù ki-ib-ra-tim ar-ba-im*.⁷ Sellest võib järeldada, et osad gutilaste väepealikud pidasid ennast Akkadi impeeriumi valitsejatega vähemalt ideoloogia tasandil⁸ võrdseks ning pretendeerisid seega legitiimse Mesopotaamia kuninga⁹ positsioonile. Suure tõenäosusega Ur III dünastia kuningas Šulgi (2095–2047) ajal kirja pandud¹⁰ mütoloogilis-ajaloolises tekstis „Sumeri kuningate nimekiri” on kirjeldatud, et pärast Akkadi dünastia langemist läks seaduslik kuningavõim Uruki riiki. Uruki dünastialt läheb kuningavõim edasi gutilaste kätte (read 295–307). Tegelikuses aga säilitasid lõunapoolse Mesopo-

taamia riigid valdavalt oma iseseisvuse. Eriti tuntud on sellest ajastust iseseisva Lagaši riigi II dünastia valitseja Gudea (2144–2124), kelle rohketest ajalootekstidest ei ole mingil moel võimalik välja lugeda, nagu oluks ta otseselt sõltuvuses ühestki välisvõimust. Tõenäoliselt ei vallutanud gutilased ka Uruki riiki täielikult ning Uruki IV dünastia viis kuningat – Ur-Nigina, Ur-gigira, Kuda, Puzur-ili ja Ur-Utu – valitsesid umbkaudu samal ajastul, mida kuningate nimekiri kirjeldab kui gutilastest väepealike ja kuningate segaduste ajastut. Oletatavasti pidid Uruki riik ja mitmed teised selleaegsed Sumeri väiksemad ja pooliseisvad riigid gutilaste väepealikele andamist maksma, mille vastu tõstis mässu Urukis kuningaks saanud Utu-hegal,¹¹ kes tõenäoliselt ei olnud mitte uue dünastia rajaja, vaid eelmise kuninga, võimalik et Ur-

⁶ Sumeri üks tähtsamaid jumalusi peamise kultuskeskusega Nippuri linnas. Enlili funktsiooniks oli eelkõige poliitilise kuningavõimu legitimeerimine ja teised riigivalitsemise ja võimuga seotud aspektid.

⁷ Erridu-pizir 1: 14–18, Erridu-pizir 2: iii 3–7, Erridu-pizir 3: ix 14–18: D. R. Frayne. *Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1993, lk. 220–228.

⁸ Selle kohta vt.: V. Sazonov. *Vergöttlichung der Könige von Akkade*. – Beihefte zur Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft (=BZAW) 374. (Studien zu Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East. Toim. Th. R. Kämmerer) W. de Gruyter, Berlin–New-York, 2007, lk. 325–342.

⁹ Vt. V. Sazonov. Akkadi kuningavõim kui arhetüüp. – *Ajalooline Ajakiri* 2008, nr. 3 (125), lk. 206. Sazonovi analüüsiga kuninglike tiitlite arengust sellel ajastul peab igati nõustuma. Küll aga väidab ta Akkadi impeeriumi ja gutilaste ajastu kohta järgmist: „Esimene teadaolev ajalooline gutilaste pealik Enridavazir võttis oma raidkirjas Sipparis kasutusele Akkadi kuninga Narām-Su’eni tiitli ‘nelja ilmakaare valitseja’. Võib oletada, et seesama Enridavazir võitiski lahingus Narām-Su’eni. On ju teada, et Narām-Su’en langes lahingus gutilastega.” Arvamus, et Erridu-pizir oli esimene gutilaste valitseja, põhineb Thorkild Jacobseni oletusel: *The Sumerian King List*. *Assyriological Studies* 11. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1939, lk. 117. Jacobseni arvamus võib osutada ka õigeks, kuid ei ole hetkel faktiliselt kinnitatav. Samamoodi ei ole säilinud ühtegi kirjeldust selle kohta, nagu oleks Narām-Su’en pidanud lahinguid gutilastega või kuningas Erridu-piziriga. Ka tõdemus, nagu oleks Narām-Su’en langenud lahingus gutilastega, põhineb oletatavasti Ur III dünastia ajal koostatud kirjanuslik-mütoloogilisel teosel „Akkadi needmine”. Selle teose kasutamine ajalooallikana ei ole põhjendatud ja teoses kirjeldatavad sündmused on vastuolus autentsete andmetega, mis pärinevad Narām-Su’eni enda eluajast. Küll on aga lahingutest gutilastega juttu järgmise kuninga Šarkališarri raidkirjades. Samas küsimus, kui võrd on muistse ajaloo uurimisel ka mütoloogilised tekstid kasutatavad ajalooallikadena, on pideva arutelu teemaks nii Lähis-Ida uuringutes kui iseäranis ka Vana Testamendi teaduses.

¹⁰ Vt. P. Steinkeller. *An Ur III Manuscript of the Sumerian King List*. – W. Sallaberger, K. Volk, A. Zgoll (toim.). *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien*. *Festschrift für Claus Wilcke*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2003, lk. 267–292. C. Wilke. *Genealogical and Geographical Thought in the Sumerian King List*. H. Behrens, D. Loding, M. Tobi Roth (toim.). *DUMU-E₂-DUB-BA-A*. *Studies in Honor of Åke W. Sjöberg* (=Fs. Sjöberg). Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 11. Philadelphia University Museum, Philadelphia, 1989, lk. 561–563. M. van de Mieroop. *A History of the Ancient Near East ca. 3000–323 BC*. Blackwell Publishing, 2003, lk. 87 leiab aga, et kuningate nimekiri koostati Isini võimu ajal pärast Ur III riigi kokkuvarisemist poliitilise ebastabiilsuse tingimustes, kus olevat olnud vajalik rõhutada, et valitseda saab ainult üks kuningas korraga. Mieroopi arvamus ei ole põhjendatud ega võta arvesse ka juba tema raamatut koostamise ajal ilmnenuid uue teadusliku informatsiooni.

¹¹ Nimi *‘utu-hé-gál* tähendab tõlkes „(Päikesejumal) Utu (on minu) küllus”.

Utu, otsene järeltulija. Kuningate nimekiri kirjeldab teda kui Uruki V dünastia valitsejat, kes alistas gutilaste väed (read 332–335):¹²

ugnim gu-ti-um^{ki}
 ge^stukul ba-an-sàg
 nam-lugal-bi unug^{ki}-šè ba-de₆
 unug^{ki}-ga d^utu-hé-gál [lugal]-àm
 (*Gutiumi väed*
alistati võitluses
Kuningavõim viidi Urukisse
Urukis Utu-hegal sai kuningaks)

Utu-hegali võidust gutilaste väepealiku Tirigani üle jutustab üks pikem kuninglikku hümni meenutav raidkiri, mis on säilinud kolmel Vana-Babüloonia ajastust pärineval savitahvlikoopiaal.¹³ Võimalik, et see tekst kirjutati maha mõnelt sõjamonumendilt, mille Utu-hegal lasi oma võidu puhul püstitada, ning on kirja pandud mingi tseremoonia tarbeks vahetult pärast kirjeldatud sündmusi ligikaudu aastal 2120. Tekst algab kirjeldusega sellest, et gutilased olid oma sissetungiga Sumerisse rikkunud jumalate tahet ning võtnud ebaseaduslikult enda kätte kuningavõimu (sumeri keeles nam-lugal: „kuninglus”). Nagu ka eespoolmainitud kirjandusteoses „Akkadi needmine” põhjendati gutilaste rünnakut Akkadi impeeriumi vastu sellega, et valitseja oli eksinud jumalate tahte vastu ja jumal Enlil ise saatis gutilased selle eest kätte maksma, sobis omakorda ka gutilaste alistamise põhjenduseks jumaliku õigluse normide rikkumisele viitamine. Aspekt, mis sõjapidamise õigustamiseks võeti teadaolevalt esmakordselt kasutusele Lagaši kuninga

Eanatumu (u. 2470) „Raisakotkaste steeli” tekstis.¹⁴ Kuid rohkem kui kolmsada aastat varem peetud sõdade osas Sumeri Lagaši ja Umma riikide vahel ei ole tekstimaterjali vähesuse tõttu võimalik öelda, kumb riikidest tegelikult tollaseid rahvusvahelise õiguse ja jumaliku õigluse norme rikkus. Gutilaste ja sumerlaste sõja puhul on aga autentsetest allikatest võimalik järeldada, et gutilased olid tõepoolest võõramaalt sisse tunginud vallutajatehõim, kellel tõenäoliselt puudus legitiimne argument oma võimu hoidmiseks. Seega ei ole vale öelda, et mainitud ajastul pidasid sumerlased vabadsõda okupeeriva võõrvõimu vastu. Utu-hegali raidkirja alguses on pöördumine Sumeri poliitilise peajumaluse Enlili poole ning esitatakse kirjeldus kuritegudest, mida gutilased on korda saatnud (read 1–14):¹⁵

Jumal Enlil!
Gutium, mägede madu!
Kes jumalate (tahte) vastu käe tõstis
Kes kuningavõimu Sumerist võõramaale ära viis
Kogu maa viletsusega täitis
Abikaasa abikaasa juurest ära viis
Lapse vanemate juurest ära viis
Kuriteod ja vägivalda kogu maale (reegliks)
sisse seadis

Sarnaselt Eanatumu „Raisakotkaste steeli” tekstile väidetakse ka Utu-hegali raidkirjas, nagu oleks Sumeri peajumalus Enlil ise Utu-hegali oma armeede etteotsa määranud, et jumaliku õigluse vastu tehtud ülekohut heastada.¹⁶ Utu-hegali nimetatakse tekstis „nelja

¹² J. A. Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Fluckiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi. The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (=ETCSL) (<http://www-etcs.orient.ox.ac.uk/>). Oxford, 1998–2006, 2.1.1.

¹³ D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 283–293; ETCSL 2.1.6.

¹⁴ D. R. Frayne. Presargonic Period (2700–2350 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods, Vol. 1. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 2008, lk. 126–140. Nii edasises Lähis-Ida ajaloos kui ka Iisraeli Vana Testamendi lugudes (vt. A. Põldsam. Sõjast ja rahust Heebrea Piiblis. Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 4, 2009/2010, Tartu, lk. 85–90) kohtab pidevalt motiivi, kus vallutajarahvad on saadetud karistusena jumaliku tahte või reeglite rikkumise eest kätte maksma.

¹⁵ Tõlge ei järgi ridade jaotust algsel tahvil, mis ei vasta teksti mõttelisele tähendusele. Sulgudes olev tekst on lisatud arusaamise lihtsustamiseks, kuid puudub algtekstist.

¹⁶ Eanatumu võidusteeli tekstis on kuninga peamise initsiaatorina õigluse taastamisel nimetatud Lagaši peajumalat Ningirsut: vt. P. Espak. Sõjateoloogia algus Lähis-Idas. Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat 4 (2009/2010), lk. 12 ja P. Espak. The Emergence of the Concept of Divine Warfare and Theology of War in the Ancient Near East. Proceedings of the Estonian National Defence College 14 (2011) / (KVÜÖA Toimetised), lk. 122–125.

ilmakaare kuningaks”,¹⁷ mis viitab sellele, et ta pretendeeris ülemvõimule vähemalt kogu lõunapoolses Mesopotaamias (read 15–23):

*Enlil, kõikide maade kuningas;
tema nime hävitada Utu-hegalil, võimsal
mehel,
Uruki kuningal, nelja ilmakaare kuningal,
kuningal, kelle käskusid ei saa eirata;
Enlil, kõikide maade kuningas, tal seda teha
käskis*

Enne lahingusse minekut tuli loomulikult abi ja nõuandeid küsida ka tähtsamatelt jumalustelt ning Utu-hegal siseneb Uruki peajumaluse taevajumal Ani tütre Inanna templisse ja esitab talle palve ennast sõjakäigus abistada. Jumalanna Inanna üks funktsioone peale viljakusaspekti oli eriti just sõjapidamine,¹⁸ mida iseloomustavad tema kohta kasutatavad epiteedid, nagu „tapluse lõvi” ja „ründaja” (24–32):

*Inanna, oma emanda juurde läks,
palve esitas:
„Mu emand, lahingulõvi!
Võõramaade ründaja!
Enlil Sumerisse kuningavõimu tagasitoomise
mu kätte ülesandeks määras.
Ole mulle selles liitlaseks!”*

Edasi on antud kirjeldus, et gutilaste kuningas (lugal gu-ti-um^{ki}) Tirigan oli oma vägedega asunud Tigrise jõe äärde ning blokeerinud Sumeri põlde niisutavate kanalite suudmeid, mis loomulikult tähendas eesootavat saagi hävingut. Tirigan sulges ka kõik suuremad Mesopotaamiast põhja poole suunduvad kaubateed ja käigurajad. Teede läbimatuks muutumine oli tollasele majandusele tõenäoliselt samuti suur löök, sest

kogu Lähis-Ida kultuuri edukus seisneski kaupade ja ideede vahetuses tohutu hulga eri piirkondade ning riikide vahel. Asjaolu, et Tirigani on kujutatud oma vägedega positsioone sisse võtmas ja vaenlase ressursse hävitama asununa, võiks tõlgendada näiteks tema kättemaksuna selle eest, et Uruki riik oli jätnud gutilaste nõutud ja varasemalt kokku lepitud andamid tasumata ning seega ütelnud lahti pealesunnitud vasalli staatusest (33–45):

*Vaenuväed katsid kogu maa
Tirigan, gutilaste kuningas,
kanalisuudmed sulges (?),¹⁹ kuid keegi vastu
ei astunud talle
Mõlemal pool Tigrise jõe kaldail (oma vägedega) istus
Lõunas, Sumerimaal, põldude (vee) blokeeris
Põhjas käigurajad sulges
Kogu maa maanteed (vaid) võsa kasvatasid*

Utu-hegal jätkab loeteluga sellest, kuidas jumal Enlil ja sõjajumalanna Inanna on tema liitlased ning juba otsustanud, et sõjategevust gutilaste vastu tuleb alustada. Pärast tormijumalus Iškuri templi külastamist esitas Utu-hegal Uruki linna kodanikele avaliku üleskutse sõtta minna.

Muu hulgas nimetab ta endale appi saadetud jõududena ära ka allilmajumala staatuses oleva muistse Uruki kangelaskuninga Gilgameši. Järgneb kirjeldus, kuidas Utu-hegal asub oma armeega Uruki linnast teele ning jääb laagrisse mitmetes eri paikades (46–76):

*Kuningas, kes Enlililt jõudu sai,
kelle Inanna oma südames välja valis,
Utu-hegal, võimas mees*

¹⁷ *lugal an-ub-da limmu*₅, on otsetõlkes umbkaudu „nelja taevanurga kuningas”. Akkadi LUGAL *ki-ib-ra-tim ar-ba-im*, mida kasutas Akkadi kuningas Narām-Su’en ja ka gutilaste kuningas Erridu-pizir tähendas umbes sama: „nelja (ilma)nurga kuningas”.

¹⁸ Varasemas sumeri religioonis kuulus Uruki jumalanna Inanna pigem viljakus- või emajumalannade kategooriasse ning tema sõjakas aspekt ei ole tähelepanuväärne. Alles Sargoni ajastul hakati ka Inannat koos tema semiidi ekvivalendi Aštariiga identifitseerima kui lõvi või sõdalast ja tõenäoliselt alles sellest ajast pärineb ka selle jumalanna seostamine planeet Veenusega. Vt. A. Westenholz. *The Old Akkadian Period: History and Culture*. – W. Sallaberger, A. Westenholz. *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis* 160/3. Universitätsverlag Freiburg Schweiz – Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, lk. 80.

¹⁹ Käesolevas kohas ei ole tekst täies mahus säilinud ja tõlge on oletuslik.

*Iškuri templis vaiad (maasse) löi (?)²⁰
 Oma linna kodanikele hüüdis:
 „Enlil on andnud Gutiumi minu kätte!
 Mu emand Inanna on (selles asjas) mu liitlane!
 Jumal Dumuzi-ama-ušumgal-ana ütles, et
 see on minu saatus
 ja Gilgameši, jumalanna Ninsuni poja, mulle
 abimeheks määras.”
 Uruki kodanikud ja Kullabi²¹ kodanikud
 rõõmustasid selle üle südamest
 Tema linn justkui üks mees järgnes tema selja
 taga
 Ta korrastas oma kokkukogunenud väed
 Kui ta oli Iškuri templist lahkunud,
 neljandal päeval (pärast seda) löi vaiad
 maasse Nagsus, Surungali kanali juures
 Viiendal päeval löi vaiad maasse Ili-tappe
 pühakoja (juures)*

Võimalik, et edasi on kirjeldatud seda, et Tirigan saatis sumerlaste armeega kohtuma oma sõjaväe esindajad, kes nõudsid allaandmist ja gutilastele kuuletumist, mispeale Utu-hegal otsustas saadikud aga hoopis vangistada. Motiiv, kus kohale saadetakse saadikud allaandmist nõudma, kordub ka sumeri lugulaulus „Gilgameš ja Akka” (u. 21. saj. e. Kr.), kus Uruki linna kuningas Gilgameš keeldub täitmast Kiši linna kuninga Akka poolt lähetatud saadikute nõuet alistuda Kiši ülemvõimule.²² Saadikute vangistamise fakt selles sõjas viitab võib-olla sellele, et Utu-hegal ei pidanud gutilaste esindajaid üleüldse enam legitiimse riigi poolt saadetud ametimeesteks ja kohtles neid nagu tavalisi vaenlase sõdureid. Läbirääkimistele saadetud saadiku vangistamine oli tõenäoliselt vastuolus ka tollaste

üldkehtivate „rahvusvahelise õiguse” reeglitega ja toimus ehk just seetõttu, et gutilasi ei peetud tsiviliseeritud rahvaks ega nende riiki legitiimseks riigiks (77–82):

*Ur-Ninazu ja Nabi-Enlili, Tirigani kindralid,
 kelle too Sumerisse oli saadikuteks läkitanud,
 võttis kinni ja pani nende käed ahelatesse*

Tekst jätkub kirjeldusega Sumeri armee edasiliikumisest Karkari linna. Kuuendaks päevaks on Utu-hegal jõudnud Urukist sadakonna kilomeetri kaugusel asunud Adabi linnast veelgi põhja poole (read 83–97):

*Kui ta oli Ili-tappe pühakojast lahkunud,
 siis kuuendal päeval löi ta vaiad maasse
 Karkaris*

*Ta läks Iškuri juurde (templisse) ja palvetas
 tema ees:*

*„Jumal Iškur, Enlil on mulle andnud sõja-
 relva!*

Ole sinagi mu liitlane!”

*Sel keskööl ta lahkus (laagrist) ja kui päike
 (Utu)²³ hakkas tõusma,
 läks ülesvoolu Adabi linnast
 ja palvetas tema poole:*

*„Jumal Utu, Enlil andis Gutiumi minu kätte!
 Ole sinagi mu liitlane!”*

Sama koha lähistel, kus Utu-hegal viimati Adabi linna juures oli peatuma jäänud, toimus ka otsustav lahing sumerlaste ja gutilaste vahel. Sõjategevuse käiku ei ole detailselt kirjeldatud, kuid tekstist võib välja lugeda, et Utu-hegal kasutas mingit kavalat plaani või varitsust gutilaste armee tagalas ning lõpuks ründas neid enda juhtimisel ka otse ja saavutas vaenlase kindralite üle võidu. Tirigan aga on

²⁰ Sumeri keeles on kogu lause (read 51–52): *é iškur-ka / geš bí-dù*. D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 285 jätab lause teise osa tõlkimata ja peab tõenäoliseks D. O. Edzardi arvamust (lk. 284), et mõeldud on telgivaade maasse löömist („puupulki paika seadma”), ja seega võiks tõlge olla – „erected his tents, camped”. Kuna ka järgmistel päevadel sõjakäigu jooksul kasutatakse sama väljendit, siis on siin ilmselgelt viidatud peatumisele või laagrisse jäämisele.

²¹ Üks Uruki linna ajaloolistest osadest.

²² Rida 80: on sumeri keeles *ki-en-gi-šè kí-gi-gi-a*: „saadikuks Sumerisse”. Lugulaulus „Gilgameš ja Akka” saabuvad Enmebaragesi poja kuningas Akka saadikud Kiši linnast Urukisse (rida 1): *lú-kí-gi-gi-a ag-ga dumu en-me-baragge-si-ke*. Tekstiväljaanne: W. H. Ph. Römer. Das sumerische Kurzepos „Bilgameš und Akka”. Alter Orient und Altes Testament 209/I, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer – Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1980; eestikeelne tõlge: V. Sazonov, R. Veede. Gilgameš ja Akka. A. Annus (toim.). Muinasaja kirjanduse antoloogia, Varrak, Tallinn, 2005, lk. 49–53.

²³ Päikesetõusu ja päeva algust on selles tekstilõigus poeetiliselt seostatud päikesejumal Utu poole palvetamisega.

sunnitud üksinda jalgsi lahinguväljalt²⁴ põgenema ning otsib varjupaika Iturungali kanali ääres asunud Dabrumi väikelinnast (98–108):

(Siis) selles kohas, gutilaste selja taga, neile lõksu üles seadis,²⁵

oma väed nende vastu (lahingusse) juhtis

Utu-hegal, võimas mees,

nende kindralite üle võidu saavutas.

Siis Tirigan, gutilaste kuningas, üksinda jalgsi põgenes

Põgenes sinna kohta, kus oma elu säästa (lootis)

Dabrumi linna, kus tal oli turvaline

Dabrumi linna kodanikud aga saavad aru, et Utu-hegal on legitiimne Sumeri kuningas, ja vangistavad Tirigani, kes antakse Utu-hegali poolt lähetatud saadikute kätte. Tirigan koos oma perekonnaga võetakse vang. Poeetilisel on kirjeldatud seda, kuidas Tirigan asetatakse taevas paistva päikese ehk jumal Utu ette maha. Edasi paneb Utu-hegal oma jala talle kõri peale (109–123):

Dabrumi inimesed aga mõistsid, et Utu-hegal oli saanud oma võimu Enlililt,

(ja) ei vabastanud nad Tirigani enda käest.

Utu-hegali saadikud võtsid Tirigani, tema naise ja lapsed Dabrumis kinni.

Nad panid ta käed ahelatesse ja sidusid ta silmad riidega kinni.

Utu-hegal pani ta jumal Utu jalge ette lamama

(ja) asetas oma jala talle kaela peale

Kuninglik raidkiri lõpeb gutilaste vastu suunatud viha veelkordse väljendamisega ning viimases reas tõdetakse, et Utu-hegal tõi kuningavõimu taas tagasi sumerlaste kätte (124–129):

Gutium, mägede madu!

Jõi allikatest (vett?) ...

[järgmised kolm rida ei ole tõlgitavalt säilinud]

Tõi (Utu-hegal) kuningavõimu tagasi Sumerisse!

Ei ole teada, kas tekstis kirjeldatud sündmused just sel kujul ka ajaloos aset leidsid, kuid Utu-hegali võit gutilaste üle on kahtlemata ajalooline fakt, nagu ka Sumeri riikide vabanemine võõrvõimu alt umbkaudu 2020. aastal e. Kr. Utu-hegali ajastust on säilinud veel üks pronksist kausile graveeritud pikem 17-realine tekst, milles ei ole aga teavet ühegi ajaloosündmuse kohta. Kuninga tiitlid on samasugused, nagu olid kirjas ka eelnevas sõjaloos, ning tekst lõpeb Lähis-Ida raidkirjadele omase vandeformeliga, mis paneb needuse alla kõik, kes võiksid kuninga koostatud teksti hiljem hävitada soovida:

Utu-hegal, võimas mees²⁶

Uruki kuningas,

nelja ilmakaare kuningas

Kui keegi selle kirja peaks maha kustutama

ja sinna enda nime asemele kirjutama

(või) needuse tõttu laseb kellelgi teisel seda enda valdusse võtta

ja hävitada;

siis olgu tema valitsusaeg (kiiresti) läbi lõigatud; lõppegu tema sugu!²⁷

An, jumalate kuningas

Inanna, Uruki emand

(üks rida hävinud)

pangu teda vande alla!

Tekst annab hea ülevaate Uruki riigi panteoni kohta, millest on üpriski napilt kirjalikke andmeid varasematest perioodidest.²⁸ Uruki peajumalaks oli taevajumal An, keda

²⁴ Jalgsi põgenemise eraldi väljatoomine viitab tõenäoliselt sellele, et Tirigani käsutuses ei olnud enam sõjakaarikuid, mida tol ajal vedasid eeslid; vt. W. J. Hamblin. Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC. Holy Warriors at the Dawn of History. Routledge, New-York, 2006, lk. 102–108.

²⁵ Rida 99: *ĝeš mu-na-bar* – võiks tõlkida kui lõksu või siis mingit plaani tegema; vt. P. Michalowski. The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur. Mesopotamian Civilizations 3. Eisenbrauns, Winona Lake, 1989, lk. 102: 420.

²⁶ Utu-hegal 6: D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 294–295.

²⁷ Sumeri numun – otsetõlkes „seeme”, tähenduses „lapsed” või „järeltulvad põlvned”.

²⁸ Vt. täpsemalt varajase panteoni struktuuri kohta P. Espak, Some Early Developments in Sumerian God-Lists and Pantheon. Alter Orient und Altes Testament 390(1) (2011), lk. 47–51.

on tituleeritud „jumalate kuningaks”; tähtsusest samaväärne oli ka armastuse, viljakuse ja sõja jumalanna Inanna – „Uruki linna emand”.

Utu-hegali tekstidest on leitud veel ka üks Vana-Babüloonia ajastust pärit originaalteksti koopia,²⁹ mille algne versioon kirjeldas tõenäoliselt mingi eseme pühendamist või kinkimist mõnele Uruki jumalusele, keda tekstis on tituleeritud „Utu-hegali kuningaks” (rida 12: [lugal[?]]-a-ni-ir). Savitahvel on väga halvasti säilinud, kuid oletatavasti on seal mainitud Inanna abikaasat jumal Dumuzit (read 2–3): [nita dam ki]-ág / [d]innana: „mees, Inanna armastatud kaasa”. Esitatud on ka Utu-hegali teistest tekstidest tuntud titulatuur (read 13–17): „Utu-hegal, võimas mees, Uruki kuningas, nelja ilmakaare kuningas.”

„Sumeri kuningate nimekirja” kohaselt valitses Utu-hegal Urukis kuningana 7 aastat, 6 kuud ja 15 päeva. Edasi olevat aga Uruk sõjas alistatud ja kuningavõim viidi Uri linna, kus kuningaks sai Ur-Namma (read 339–342):

unu^{ki} geš^{ti}tukul ba-an-sàg
nam-lugal-bi uri⁵ki-sè⁶ ba-de⁶
uri⁵ki-ma ur-d⁶namma lugal-àm
mu 18 ì-ak
(Uruk alistati võitluses
Kuningavõim viidi Uri
Uris Ur-Namma sai kuningaks
18 aastat valitses)

On teada, et „Sumeri kuningate nimekiri” koostati oma standardkujul tõenäoliselt Ur-Namma poja kuningas Šulgi võimu ajal ning selle teksti üks peamisi eesmärgi oli näidata, et seaduslik kuningavõim Sumeris ja Akkadis oli juba alates tsivilisatsiooni tekkest kandunud pidevalt ühe riigi käest teise kätte. Seega oli Ur III dünastia kuningate eesmärgiks eel-

kõige tõestada, et ka Uri linna kuningavõim oli seaduslik ja selle kandumine ühelt keskuselt teisele ajaloo ja jumaliku seaduspärasuse loomulik protsess. Kuningate nimekiri ei maini otse, et Ur-Namma oleks Utu-hegali rünnanud, küll on aga mainitud seda, et Uruk alistati relvajõul. Ur-Namma enda raidkirjade hulgas ei ole siiani teada mitte ühtegi, kus oleks kirjeldatud sõda Uruki ja Utu-hegaliga, mis võib viidata sellele, et Uruki sõjaline alistamine ei pruukinud olla vastavuses tollase aja üldkehtivate rahvusvahelise õiguse normidega.³⁰

Ur-Namma ajast pärineval steelifragmendil, mis leitud Uri linnast, on säilinud tekst, kus Ur-Namma on tituleeritud kui Uruki ja nelja ilmakaare kuninga Utu-hegali alluvuses olev Uri linna sõjaväeline valitseja-kindral (šagina). Tekst ise kirjeldab seda, kuidas Ur-Namma, keda kutsutakse ka Uri linnas asunud kuujumal Su’eni templi teenriks, on Su’eni abikaasale Ningalile kinkinud või pühendanud mingi eseme ning teinud seda oma ülemuse Utu-hegali heaolu nimel.³¹

[^dnin-g]al / [dam-ki-á]g / [^dEN].ZU-na
/ [nin]-a-ni / nam-ti / ^dutu-hé-gál / nita-
kalag-g[a] / lugal unu^{ki}-ga / lugal a[n-
ub]-da l[immu⁵-ba-ka-šè] / ur-d⁶namma /
GÌR.[NITA] / uri⁵ki-[ma] / ama-[a-tu] / é-
k[iš-nu]-gá[l-la] / š[éš-a-né]
(Ningalile, Su’eni armastatud abikaasale,
oma emandale; Utu-hegali elu nimel, (kes
on) võimas mees, Uruki kuningas, nelja
ilmakaare kuningas; Ur-Namma, kindral-
(kuberner) Uri linnas, Ekišnugali templi tee-
ner, ve[nd]?)

Kuna tekstist on säilinud ainult lühike osa, siis ei ole kingituse iseloom teada – Ur-Nammal on aga kahtlusteta kirjeldatud kui mitte iseseisvat Uri linna kuningat, vaid Utu-

²⁹ Utu-hegal 5: D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 293–294.

³⁰ Muistse rahvusvahelise õiguse teema kohta vt.: A. Altmann. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Early Dynastic Period in Southern Mesopotamia. Journal of the History of International Law 6 (2004), lk. 153–172.

³¹ Utu-hegal 2001: D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 295–296. Uri linnast on leitud veel üks oletatavasti Ur-Namma poolt Utu-hegali heaks kuujumalale tehtud kingitust kirjeldav tekstifragment. Utu-hegali on seal samuti kirjeldatud kui Uruki kuningat ja nelja ilmakaare kuningat: Utu-hegal 2002: D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 296.

hegali teenistuses olevat ametnikku. Seega võis Ur-Namma olla Urukist kuningas Utu-hegali ametnikkonnast pärinev Uri linna valitsema saadetud kindral. Samas võis ta ka olla Uri linna seaduslik valitseja, keda Utu-hegal oli aktsepteerinud oma asevalitsejana Uris. Uri riik oli Sargoni dünastia ajal üks peamisi Akkadi dünastia vastaseid mässajaid ning on tõenäoline, et sisemistest vastuoludest nõrgestatud Akkadi impeeriumi viimaste kuningate ajal kuulutasid ka Uri valitsejad ennast iseseisvaks.

Gutilaste ajastust on aga selgeid tõendeid selle kohta, et Lagaši II dünastial oli Uri riigi tugev mõjuvõim. Lagaši valitseja Ur-Bau ajast (2164–2144) on leitud Uri linnast tekste, mille kohaselt oli tema tütar Enanepada kuu-jumal Nanna-Su'eni templisse peapreestrinaks määratud (Ur-Bau 13):³²

en-an-né-pa-da / en ^dnanna / dumu ur-^dba-ú / énsi / lagaš^{ki}
(Enanepada, Nanna preestrinna, Lagaši valitseja Ur-Bau tütar)

Otsesele ja oletatavasti ka sõjalisele konfliktile Uri ja Lagaši riigi vahel viitavad aga kolm raidkirja, kus Uruki kuningat Utu-hegali on nimetatud kahe riigi vahel aset leidnud piiritüli lahendajana. Tekstidest võib välja lugeda, et Uri riik oli ebaõiglaselt rünnanud Lagaši riiki ja omandanud Lagaši riigi maid. Utu-hegal aga on oletatavasti Sumeri ühe tähtsaima valitseja positsiooni omava kuningana taastanud õigluse ja andnud annekteeritud maad tagasi Lagaši riigile.

Utu-hegal 1:³³

^dnanše / nin-uru₁₆ / nin in dub-ba-ra /
^dutu-hé-gál / lugal an-ub-da-limmu₅-ba-ke₄ /

ki-sur-ra lagaš^{ki} / lú uri₅^{ki}-ke₄ / inim bí-gar /
šu-na mu-ni-gi₄
(Nanše,³⁴ võimsale emandale, piiride emandale; Utu-hegal, nelja ilmakaare kuningas; Lagaši piiri, millele Uri mees esitas nõude, andis tema (Nanše) kättesse tagasi)

Utu-hegal 2:³⁵

ki-sur-ra / ^dnin-gír-su / ur-sag kalag-ga /
^den-líl-lá-ka / ^dutu-hé-gál / lugal an-ub-da-limmu₅-ba-ke₄ /
šu-na mu-ni-gi₄
(Piiri, (mis) Ningirsu (oma), (kes on) võimas Enlili kangelane; Utu-hegal, nelja ilmakaare kuningas, andis tema (Ningirsu) kättesse tagasi)

Utu-hegal 3:³⁶

^dnin-gír-su / ur-sag kalag-ga / ^den-líl-lá-ra /
^dutu-hé-gál / lugal an-ub-da-limmu₅-ba-ke₄ /
ki-sur-ra lagaš^{ki} / lú uri₅^{ki}-ke₄ / inim bí-gar /
šu-na mu-ni-gi₄
(Ningirsule, (kes on) Enlili võimas kangelane; Utu-hegal, nelja ilmakaare kuningas; Lagaši piiri, millele Uri mees esitas nõude, andis tema (Ningirsu) kättesse tagasi)

Kuigi Ur-Namma nime ei ole tekstis mainitud, tundub üpriski selge, et ainus valitseja, kes analüüsitud ajastul võis Uri linnas võimul olla ja kelle juhtimisel pidi toimuma ka rünnak Lagaši vastu, oli just nimelt Ur-Namma. Tekstist järeldub ka see, et Ur-Namma ei tegutse enam mitte kui Utu-hegali alluvuses olev ametimees, vaid kui iseseisva riigi valitseja. Seda, et Ur-Namma oletatavasti oli iseseisev valitseja juba ka gutilastega peetud sõja perioodil, võib kaudselt tõestada üks Nippuri linnast leitud Ur-Namma raidkirja koopia. Tekstis on Ur-Nammat mainitud kui kuningat ning seoses gutilaste vastase võitlusega.³⁷

³² D. O. Edzard. Gudea and His Dynasty. The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Early Periods, Vol. 3/1. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1997, lk. 25. Sama on kirjas ka raidkirjas Ur-Bau 12 (lk. 24).

³³ D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 280–281.

³⁴ Riikide maade päris omanikuks oli alati selle riigi peajumalus. Ka käesolevates tekstides on väidetud, et Utu-hegal tagastas ebaõiglaselt anastatud maad Lagaši peajumalannale Nanšele ja peajumalale Ningirsule.

³⁵ D. R. Frayne. Sargonic and Gutian Periods, lk. 282.

³⁶ *Ibid.*, lk. 282–283.

³⁷ Ur-Namma 1, iv 2-6: D. R. Frayne. Ur III Period (2112–2004 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods Vol 3/II. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1997, lk. 21.

Kahjuks on aga säilinud tekst väga halvas seisus ning ei ole võimalik täpselt aru saada kirjeldatud sündmuste iseloomust. Sama tekst väidab ka seda, et Ur-Namma pani paika Sumeri piirid. See väide ühildatuna Utu-hegali raidkirjadega viitab selgelt sellele, et Sumeris toimus pärast oletatavasti ühiselt peetud võitlust gutilaste vastu omavaheline võitlus ülemvõimu pärast mitme Sumeri riigi vahel. Nagu hilisemad ajalooallikad näitavad, väljus sellest konfliktist võitjana Uri riik eesotsas kuningas Ur-Nammaga.

ja Akkadis ei ole vähese allikmaterjali taustal tõestatav, on siiski kindel ajalooline fakt see, et terve järgneva sajandi (2112–2004) oli kogu Lähis-Idas domineerivaks riigiks Ur-Namma asutatud Ur III riik, mille bürookraatlikule haardele ja tsentraliseeritusele ei leidu võrdväärset kogu eelneva ega ka hilisema Lähis-Ida ajaloo kestel.

Artikkel on valminud ETF grantide nr. 7712 ja 8993 toel.

Kokkuvõte ja sündmuste oletuslik rekonstruktsioon



Gutilaste rünnakute ja sisemiste vastuolude tõttu varises kokku Akkadi impeerium ning peamiseks poliitiliseks jõuks Mesopotaamias said gutilased. Samal ajal olid mitmed Sumeri riigid iseseisvad (Lagaš, Uruk, Ur), kuid pidid oletatavasti maksma gutilastele andamit ega tundnud ennast kindlalt. Uri riigis olid mõjuvõimsal positsioonil Lagaši valitsejad, millest annavad tunnistust juba kuningas Ur-Bau ajast pärinevad raidkirjad. Gutilased alistati Uruki kuninga Utu-hegali juhtimisel, kes saavutas esialgu kõige tähtsama valitseja positsiooni kogu Sumeris ja Akkadis. Uri linnas asehaldurina või ka iseseisva kuningana tegutsenud valitseja Ur-Namma kuulutas ennast sõltumatuks riigijuhiks ning ründas Lagaši riiki. Konflikti sekus Uruki kuningas Utu-hegal, kes saavutas Uri poolt annekteeritud maade tagastamise iseseisvale Lagaši riigile. Utu-hegal suri loomulikku surma või tapeti (näiteks Ur-Namma mahitusel või rünnaku tagajärjel). Ur-Namma suutis enda kätte haarata võimu nii Urukis kui Lagašis. Tõenäoliselt võis see toimuda ka sõjalisel teel ning mitte poliitiliste läbirääkimiste kaudu kokku lepitud rahumeelse liitumisega.³⁸ Kuigi Uri riigi oletatav vägivaldne võimuhaaramine Sumeris

Peeter Espak

(1979)

Magistrikraad Tart Ülikoolist 2006. Kaitses 2010. aastal doktorikraadi. Praegu Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna kultuuriteaduste ja kunstide instituudi orientalistika keskuse teadur, mitmete teadusühingute liige. Peamised uurimisvaldkonnad: Lähis-Ida usundilugu, ajalugu, filoloogia, mütoloogia (sumeri, Akkadi, Ugariti, Iisraeli) ning mitmed teemad võrdlevast usundiloost.

³⁸ Sõjaline ja pikem poliitiline vastuolu Uri ja Lagaši riigi vahel võib olla ka üks peamisi põhjuseid, miks kuningas Šulgi ajal koostatud „Sumeri kuningate nimekiri“ ei maini kordagi Lagaši riiki: P. Espak. Sumeri kuningate nimekirja dateerimisest. – Usuteaduslik Ajakiri 59 (2009), lk. 58–63.

„Uue vagaduse” otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas

Lea Kõiv

Sissejuhatuseks

Kunagine Tartu *Academia Gustaviana* professor, hilisem Tallinna Oleviste kiriku abiõpetaja (aastail 1645–1657) Andreas Sandhagen ei tohiks kultuuriloohuvilisele lugejale olla päris tundmatu. Teda on mainitud nii vanemates kui ka uuemates kirjamete ja vaimulike leksikonides, Tartu ülikooli ajaloo raamatutes ja Tallinna ajaloo ülevaadetes.¹ Eesti, Saksa, Rootsi ja Venemaa raamatukogudes on säilinud *Academia Gustaviana*'s Sandhageni eesistumisel või tema kui väitleja osalusel ette kantud disputatsioonide tekste, ladina- ja saksakeelseid õnnitlus- ja leinaluuletusi, leinajutlusi ning üks pulma-panegüürika.² Sandhageni kirjallikust pärandist on paremini tuntud luule, mille puhul on esile tõstetud autori mitmekülgust.³ Eesti keeles Sandhagen teadaolevalt loonud ei ole, kuid eesti kirjanduslukkude on ta läinud siiski, seda tänu leinajutlusele,

mis trükiti eestikeelse luule harrastaja ja kirikulaulude tõlkija Reiner Brockmanni surma puhul.⁴

Sandhageni kui vaimuliku kohta korduvad kirjanduses napolisõnalised väited tema kõrvalekaldumisest „õigest” ehk „puhtast” luterlusest.⁵ Olgugi vaid põgusad mainimised, äratavad need süüdistused huvi ning õhutavad uurima nende tagamaid, sest Eesti kiriku- ja vaimuelu uurimisloos on 17. sajandi luterluse suundumusi ja sisemisi vastuolusid üpris vähe käsitletud. Tallinna kohta on nenditud, et konfessionaalsetel põhjustel konflikte ja probleeme tuli ette harva ning et ususektide tekkimiseks ei olnud valitseva range luterluse tingimustes võimalust. Tallinnas 17. sajandil esinenud konfessionaalsetest vastasseisudest tuntakse põhjalikumalt vaid kirikuõpetajate Gabriel Elveringi ja Justus Oldekopi tüli 1660. aas-

¹ Vt. nt. F. K. Gadebusch. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. 3. Teil. Riga, 1777, lk. 84; J. Fr. von Recke; Th. Beise, K. E. Napiersky. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Bd. 4. Mitau, 1829, lk. 34–35; H. R. Paucker. *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihfolge*. Reval, 1849, lk. 349; Tartu Ülikooli ajalugu I (edaspidi TÜ ajalugu). Koost. H. Piirimäe. Tallinn, 1982, lk. 62, 177; E. Nottbeck, W. Neumann. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Bd. 1: *Die Geschichte der Stadt Reval*. Reval, 1904, lk. 191–192; E. Gierlich. *Reval 1621 bis 1645*. Bonn, 1991, lk. 324; L. Aarma. *Põhja-Eesti vaimulike lühilood 1525–1885*. [---]. Tallinn, 2007, lk. 232–233 (vt. sealt põhjalikumalt bibliograafiat).

² Sandhageni trükis ilmunud tööde bibliograafiat vt.: E.-L. Jaanson. *Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. Tartu, 2000; M. Klöker. *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit*. Teil 2: *Bibliographie*. Tübingen, 2005 (Frühe Neuzeit 112); raamatukogude kataloog ESTER.

³ M. Klöker. *Literarisches Leben*, Teil 1: *Darstellung*. Tübingen, 2005 (Frühe Neuzeit, 112), lk. 191.

⁴ *Der Gerechten Tod* [---]. *Das ist: Christlicher Leich-Sermon Beym Begräbniss Des Ehrwürdigen Achtbarn und Wolgelarten Herrn Reineri Brockmanns*, [---]. Reval, 1648. Eesti keeles osaliselt avaldatud: Brockmann. *Teosed*. = *Reiner Brockmanns Werke*. Koost. E. Priidel. Tartu, 2000, lk. 371–377, 378–380.

⁵ L. Aarma. *Põhja-Eesti vaimulike lühilood*, lk. 233; E. Nottbeck. *Die Geschichte der Stadt Reval*, lk. 191–192; A. Isberg. *Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700*. Uppsala, 1970, lk. 146.

tatel.⁶ Luterluse erinevatele vooludele 17. sajandi Eestis on eraldi tähelepanu pööranud kirikuloolane Gustav Oskar Fredrik Westling, kes on selles seoses natuke lähemalt kirjutanud ka Sandhagenist.⁷

Alljärgnev lugu Andreas Sandhagenist, milles rõhk on tema vaimuliku-aastatel Tallinnas, ongi ajendatud eelnevalt esile toodud asjaoludest ja pidepunktidest. Neist lähtudes püüan Sandhagenile omistatud kõrvalekalletes saada selgust arhiiviallikate toel ning vaadelda neid tema elu ja tegevuse ning kaasaja usuloolisel taustal. Loo esimeses osas annan ülevaate Sandhageni päritolust ja elukäigust, teises osas valgustan tema kui vaimuliku tegevust ja hoiakuid. Sandhageni isiku kaudu loodan avada varauusaegse Tallinna kirikuelu argipäeva vähem tuntud tahke ning mitmekesistada senist teadmist linna 17. sajandi vaimuelust. Lähem tutvus Sandhageniga kui ühe Tallinna 1640.–1650. aastate vaimses õhustikus tooni andnud isikuga lisab uue peatüki ka 17. sajandi Tallinna „biograafilise ajaloo”, kust seni põhjalikumalt tuntakse vaid üksikuid, eelkõige eestikeelse kirjasõna arenguloos olulisi tegelasi.⁸ Ühtlasi täiendab sinne ülevaate Põhja-Saksamaalt pärit Sandhagenite „vaimulikudünastia” ajalugu, mis teab küll nimetada

Andreast kui suguvõsa Balti haru esindajat, kuid lähemalt teda ei tunne.⁹

Andreas Sandhageni elukäik

Päritolu ja Tartu aastad

Nordrhein-Westfalenist pärit Sandhagenite vaimulikuperekonna esiisa oli Osnabrücki lähedal asuva Borgholzhauseni linna reformaatoriks nimetatud Johannes Sandhagen (sünd. 1492). Tema järeltulijad tegutsesid luterlike vaimulikena Nordhausenis ja Rostockis; samast suguvõsast pärineb ka silmapaistev pietistlik teoloog Caspar Hermann Sandhagen (1639–1697).¹⁰ Andreas Sandhageni isa, „Borgholzhauseni reformaatori” lapselaps Johannes Sandhagen (1571–1623) sündis samuti Borgholzhausenis. Pärast õpinguid Helmstedti ülikoolis tuli ta 1598. aastal Nordhausenisse, kus oli esmalt linnakooli rektor ning aastail 1601–1623 Püha Blasiuse kiriku pastor. Andrease ema oli Nordhauseni burgermeistri Caspar Heuseleri (ka: Heußler) tütar Anna Heuseler. Johannes Sandhagenit hinnati kui „õpetatud ja eeskuju vääriivat meest”, kes pastori ametit pidades oli aastaid ka linnakooli inspektor.¹¹ Pere seits-

⁶ E. Tarvel. Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling (Hgg.). Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3. Münster, 2010, lk. 17–99, siin lk. 88; E. Nottbeck. Die Geschichte der Stadt Reval, lk. 191; A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, lk. 144–145; G. O. F. Westling. Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid. – Kyrklig tidsskrift 1899, lk. 304–315, siin lk. 308–313.

⁷ G. O. F. Westling. Meddelanden om luthersk ortodoxi; Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Estland (1561–1710). – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. V. Bd. Reval, 1900, lk. 333–352, Sandhageni kohta lk. 338–339.

⁸ Lähemalt on tuntud Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor, hilisem Kadrina pastor, Reiner Brockmann (vt. viide 4) ja Püha Vaimu pastor Georg Müller (Georg Müller. Jutuluseraamat. Koostanud K. Habicht, V.-L. Kingissepp jt. Tartu, 2007).

⁹ G.-F. Schaaf. Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen. Viersen/Luhe, 1999, lk. 54–66, lk. 66.

¹⁰ Sandhagenite suguvõsa kohta vt. G.-F. Schaafi artikkelid: Zum 500. Geburtstag von Johannes Sandhagen, „Reformator Ecclesiae Borcholthusanae”. – Ravensberger Blätter, H. 2/1992, lk. 12–21; Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen/Luhe, 1999, lk. 54–66; Zur Herkunft des Borgholzhausener Reformators Johannes Sandhagen „aus dem Cöllnischen”. – Ravensberger Blätter, H. 1, 2000, lk. 1–8; C. H. Sandhageni jt. sama suguvõsa vaimulike kohta vt. J. H. Zedler. Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste (edaspidi: Zedler). Bd. 33. Leipzig, 1738, v. 1965–1967.

¹¹ Sippenverband Ziering-Moritz-Alemann, 1940, nr. 4, lk. 101; Nordhauseni linnaarhiiv (edaspidi: NLA), Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 187v, Art. 55. Zedler, v. 1966–1967.

mest teadaolevast lapsest kolm surid varases lapseas. 1608. aastal sündinud pojast Johannesest sai isa järgedes Püha Blasiuse kiriku vaimulik,¹² noorimast pojast, 1620. aastal sündinud Christianist Jakob De la Gardie poja Pontius Friedrichi koduõpetaja.¹³

Andreas Sandhageni sünniaastana on seni olnud käibel oletuslik „1610. aasta paiku”. Nordhauseni Püha Blasiuse koguduse sündide registreerimise raamatu sissekande järgi sündis ta 1612. aasta juunis,¹⁴ arvatavasti pere neljanda lapsena. Tema elust Saksamaal on vähe teada. Tõenäoline on, et ta õppis esmalt, nagu vennad Johannes ja Christiangi, Nordhauseni linnakoolis. Kuid kui vend Johannes saadeti pärast isa surma 1623. aastal 15-aastasena õpinguid jätkama Halberstadt, isa sõbra hoole alla, ning alles mõne aasta pärast ülikooli,¹⁵ siis Andreas immatrikuleeriti samal 1623. aastal, mil ta oli vaid 12-aastane, kohe Leipzigi ülikooli.¹⁶ Pole võimatu, et Andrease Leipzigi minnek oli samuti seotud mõne sealse usaldusväärse isikuga, kellelt loodeti tuge isata jäänud poisi kasvatamises. Alaealiste kandmine matriklitesse oli tollal levinud

tava, mis ei tähendanud nende lülitumist õppetöösse. Õpingute tegeliku alguse puhul samas ülikoolis immatrikulatsiooni aga ei korratud.¹⁷ Nii ei ole ka Sandhageni kohta teada, kas ja millal ta reaalselt Leipzigi õppis. Üliõpilasena oli ta aga päris kindlasti Greifswaldi ja Königsbergi ülikoolis, kuhu ta immatrikuleeriti vastavalt 1634. ja 1637. aastal. Enamasti öeldakse ta õppinud olevat ka Helmstedti ülikoolis, kuid selle matriklis Andrease immatrikulatsiooni ei leidu.¹⁸ Tema tihedam kokkupuude Helmstedtiga on siiski tõenäoline (millest allpool). Üliõpilingute ajast Saksamaal on peale Sandhageni immatrikulatsioonide aja teada veel ta 1638. aastal Königsbergis trükitud, sealse ülikooli teoloogiaprofessori, „puhta” luterluse kirgliku eestvõitlejana tuntud Cölestin Myslenta juhendamisel valminud eksamitöö reaalpresentsi teemal.¹⁹

Andreas Sandhageni nooruse ja isiksuse kujunemise periood langes seega Kolmekümneaastase sõja aega, mille tõttu sattusid paljud Saksamaalt lahkuma sunnitud vaimulikud ja haritlased Eestisse, kuhu 1632. aastast tõmbas varasemast rohkem ligi Tartus avatud

¹² Püha Blasiuse kiriku sündide registreerimise raamatutes 1609–1706 (koopiate järgi *Kirchenkreis Südharz* arhiivis; originaalraamatud hävisid pommitamisel 1945. aastal) on sissekanded viie lapse sünni kohta ajavahemikus 1611–1618. Johannes Sandhagen oli 1637. aastast Püha Blasiuse kiriku diakon, 1663–1664 sealsamas pastor. Zedler. v. 1967. Andmete vahendamise eest tänan dr. Wolfram Theilemanni Nordhauseni linnaarhiivist.

¹³ J. J. Pfeiff. Die zukuenfftige bleibende Statt der Gerechten, vnd wie man sicherlich dahin gelangen koenne[---] In einer Christlichen Leichpredigt Alss der weiland Ehrenvesten Achtbar [---] H. Christian Sandhagen [---] Dess Hoch Wolgebornen [---] Herrn Jacobi de la Gardie [---] hertzgeliebten Sohns Hn. Graff Ponti Friedrichs de la Gardie etc. gewesener Hoffmeister, Nachdem er den 2 Martij dieses 1651 Jahres im Herrn verschieden, folgenden 7 desselbigen Monats alhier zu Stockholm [---] bestaettiget worden. Reval [1651]. Christiani haridustee kohta on järelehüüdes öeldud vaid kokkuvõtlikult, et pärast Nordhauseni kooli õppis ta koolides, gümnaasiumides ja akadeemias võõrsil.

¹⁴ Püha Blasiuse koguduse sündide registrid 1609–1706 (vt. viide 12).

¹⁵ NLA, Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 213r, Art. 78.

¹⁶ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 232; Album academicum der Universität Dorpat (Tartu) (edaspidi: Album academicum) 1632–1710. Koost. A. Tering. Tallinn, 1984, lk. 185.

¹⁷ Vt. selle kohta A. Teringu selgitust: T. Reimo. Martin Zareniusi raamatupärand: mida luges 17. sajandi eesti maapastor. – Lugemise kunst. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2011, lk. 170 (viide 18).

¹⁸ Sandhageni Helmstedtis õppimist nimetavad nt. L. Aarma ja A. Tering (vt. viide 16). Vrdl. Album Academiae Helmstadiensis. Personen- und Ortsregister zu Band I (1572–1636). Hannover, 1955. Hrsg. W. Spieß. Die Matrikel der Universität Helmstedt. Bd. 2. 1636–1685. Hrsg. W. Hillebrand, P. Zimmermann. Hildesheim, 1981.

¹⁹ De Problemate Theologico; au articulus fidei de ascensione Christi in coelos quicquam deroget verae corporis & sanguinis ejusdem praesentiae in S. Coena; [---] Praeside [---] Dn. Coelestino Myslenta, S. S. theologiae doctore [---] Sequentes theses ad d. 14. Maii [---] Publico S. theol. sultorum examini submittit Andreas Sandhagius Northusanus. Königsberg, 1638 (leidub Weimaris (*Herzogin Anna Amalia Bibliothek*)). Myslenta kohta vt. ka allpool.

ülikool. Tõenäoline on, et neil asjaoludel jõudis pärast õpinguid Königsbergis Tartusse ka 26-aastane Sandhagen. Tema nimi on 18. jaanuaril 1638 kantud *Academia Gustaviana*’sse immatrikuleeritute nimekirja.²⁰ Sama aasta 11. oktoobril tegi *Academia* senat Andreas Sandhagenile ettepaneku asuda ülikooli juures tegutseva kuningliku triviaalkooli rektoriks. Selles ametis ta ilmselt palju teha ei jõudnud, sest juba 1638. aasta lõpul kool suleti.²¹

Akadeemia juhtidele oli Sandhagen aga ilmselt teatava võimekusega juba silma jäänud, sest ülikooli sekretäri koha täitmisel langes valik just temale. 13. veebruari 1639 istungil teatas magister Petrus Schomerus, et „ta ei tunne kedagi, aga on kuulnud, et kõrgeaulise hr. eksrektori [Salomon Matthiae²²] rektoriks olemise ajal olevat keegi, nimelt Sandhagen [selleks] määratud, ja ta on nõus”. Kõik kohalolijad olid Sandhageni isikuga sekretäri kohal päri; sekretäri vandetootuse andis ta 5. mail 1639.²³ Tsiteeritud sissekanne viitaks justkui võimalusele, et Sandhagen oli sekretärikohal olnud varemgi, kuid allikatest sellele kinnitust ei leia. Käibel on olnud küll

versioon, et ta oli ülikooli sekretär juba 1636. aastal,²⁴ kuid sel ajal Tartu viibimise välistab kas või tema immatrikulatsioon 1637. aastal Königsbergi ülikooli.

Samal ajal sekretäriks valimisega kinnitati Sandhagen tema soovil 1639. aasta veebruaris kolmeks aastaks Tartu linna organistik. Ta otsustas ametist lahkuda siiski enne tähtaega, 1640. aasta oktoobris.²⁵ Arvata võib, et loobumise üheks põhjuseks oli koormuse suurenemine ülikooli sekretärina, teisalt kahanes vast organisti kohaga kaasnenud majanduslik stiimul, sest aastail 1640–1641 sai Sandhagen ülikoolilt stipendiumi.²⁶ Kui kaua Sandhagen ülikooli sekretär oli, ei ole täpselt teada, kuid 12. novembril 1642 on senati protokollile alla kirjutanud juba uus sekretär.²⁷ Sandhageni akadeemiline karjäär jätkus tema ajaloo ja eetika professoriks valimisega 1643. aastal.²⁸ Professori-ajast on teada kaks Sandhageni osalusel esitatud disputatsiooni, millest ühe puhul oli ta eesistuja, teisel väitleja. Asjaolu, et nii need tööd kui ka Sandhageni 1642. aasta disputatsioon käsitlesid poliitikat, on andnud alust üldistuseks, et *Academia* aegadel huvitus ta eelkõige poliitikateadusest.²⁹

²⁰ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 233.

²¹ Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid 1632–1656. 2. Aastad 1637–1644 (edaspidi TÜ senati protokollid). Koostanud, tõlkinud ja kommenteerinud A. Tering. Tartu, 1994, lk. 89. Kool oli loodud ülikooli juurde selle asutamisel. F. Puksov. Episoder ur skolväsändets historia i Tartu under den svenska tiden – Svio-Estonica 1934. Tartu, 1934, lk. 20–28; Eesti kooli ajalugu I. Koost. E. Laul. Tallinn, 1989, lk. 113.

²² Matthiae oli rektor 1. maist kuni 1. novembrini 1638. TÜ senati protokollid, lk. 59, 121.

²³ TÜ senati protokollid, lk. 155, 163, 173. Kuningliku triviaalkooli tegevus lõppes ilmselt juba samal, 1638. aastal. F. Puksov. Episoder ur skolväsändets historia, lk. 23.

²⁴ A. Buchholtz. Verzeichniss sämtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. 7. Bd. Riga, 1854, lk. 176.

²⁵ Tartu rae protokoll, 22. veebruar 1639, 2. oktoober 1640. EAA, f. 995, n. 1, s. 253 (raeprotokollid 1631–1642), l. 551–552, 762.

²⁶ Album academicum, lk. 185.

²⁷ TÜ senati protokollid, lk. 263. Sandhageni järglane sekretäri ametis, Joachim Gerlach vabastati Tartu raesekretäri ametist küll juba 1. juulil 1642. Tartu rae sama päeva protokollist. EAA, f. 995, n. 1, s. 254 (raeprotokollid 1642–1647), l. 11.

²⁸ Sandhageni professoriametisse saamise protsessi kohta vt. ülikooli rektori ja professorite kiri Philipp Scheidingile ja senati kiri kuningannale (22. jaanuar, 30. jaanuar 1643). EAA, f. 278, n. 2, s. 170 (Akte betreffend der Universität Dorpat 1631–1706), l. 97–98, 99. Sandhagen kinnitati ametisse 12. aprillil 1643. TÜ senati protokollid, lk. 265. Mõned väljaanded toovad ekslikult, et Sandhagen oli ka aastail 1649–1650 Tartus ajaloo professor (nt. TÜ ajalugu, lk. 280). Neil aastail oli ajaloo professor Joachim Crellius.

²⁹ M. A. Sainio. Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. A. Loit, H. Piirimäe. Stockholm, 1993, lk. 269–275, siin lk. 271. Disputatsioonide kohta vt. E.-L. Jaanson. Tartu Ülikooli trükikoda, lk. 254, 268 ja elektronkataloog ESTER.

Sellea senine teadmine Sandhagenist kui ajaloo professorist piirdubki.³⁰

Juba esimestel Tartu aastatel kujunesid Sandhagenil lähedased suhted ülalmainitud Reiner Brockmanniga, kes oli tollal Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor ja linna vaimuelu üks kesksemaid isiksusi. Sandhageni sõnutsi oli ajal, mil tal siinmail veel ühtki sõpra ega tuttavat polnud, Brockmann „literaatide seas esimene”, kes temaga sõprust tegi, teda ja ta kaaslast (?) sageli külastas ja endalegi külla kutsus. Sandhagen nimetas Brockmanni oma „paljukordselt heaks sõbraks” ning tunnustas tema ausust ja „tõelist tarkust”, mida näilise tarkuse kõrval nii vähe leiduvat. Et sõprus ajale ja oludele vastu pidas, kinnitab küllap asjaolu, et Brockmann oma surma lähenemist teades just Sandhageni matusekõnelejaks palus. Leinajutluses kurtis Sandhagen avameelselt, et tema targa ja õpetatud sõbra asemel oleks jumal võinud maisest elust enda juurde ära kutsuda hoopis mõne lihtsa Kadrina talupoja. Brockmann võinuks maale veel kaua kasu tuua, samal ajal kui mõnest teisest ümbritsevale pigem kahju kui kasu olevat. Miks lasi jumal surra noorel armastatud mehel, kelle lahkumine nii paljudel silma märjaks võtab, aga mitte mõnel sellisel, keda ei ema ega isa, lapsed ega naine taga nutma jääks?³¹

Tallinnas

Olnud kaks aastat Tartus professoriks, otsustas Sandhagen 1645. aastal tulla Tallinna rae

kutsel Oleviste koguduse diakoniks.³² Miks rae valik just temale langes, kas ja millised vahendajad selle juures otsustavad olid, ei ole teada, kuid ilmne on, et kas või kauaaegse tutvuse kaudu Brockmanniga pidi Sandhagen Tallinna raehärradele ja vaimulikele tuttav olema juba aastaid varem. Sellele viitab ka Sandhageni luuletus Tallinna raeliikme Cristian Buchow’ ja Johannes Burchardi tütre Anna abiellumise puhuks Tartu professorite ja raehärrade kokku pandud pulmalehes 1641. aasta 23. veebruaril.³³ „Rahuliku meelega” Sandhageni Tartust lahkumise põhjuseks on peetud tüdimust *Academia* professorite alalistest omavahelistest tülidest.³⁴ Tänapäevaste standardite valguses võib Sandhageni ametivahetus näida karjääriliselt ja eneseteostuses tagasimeinekuna, kuid linnavaimuliku amet oli tollal prestiižne ning akadeemilisest sfäärist vaimulikkude siirdumine ei tähendanud tingimata positsioonilist langust. Oleviste kogudus oli juba 1640. aastal diakonit kutsunud ülikoolist, mil vastav ettepanek tehti *Academia* idamaade keelte ja kreeka keele professorile ning endisele rektorile Salomon Matthiaele. Matthiae loobumise peamine põhjus oli tema hinnangul liiga madal palgapakkumine.³⁵

Tallinnas oli 17. sajandi alguseks välja kujunenud Saksa luterlikele linnadele tüüpiline territoriaalkiriklik korraldus. Linna keskne kirikuvalitsusasutus oli rae ja vaimulikkonna esindajaist koosnev ja raele alluv linnakonsistorium. Konsistoriumi esimees oli üks bürgermeistritest, aseesimees – linna superintendent. Mõiste „Tallinna

³⁰ *Academia Gustaviana* ajalooalast tegevust käsitlenud autorid (v. a. Sainio) Sandhagenist lähemalt juttu ei tee. Vt. J. Laidla. Methodology of history at *Academia Gustaviana*. – Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 3/4, lk. 347–366; M. Tänav. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest *Academia Gustaviana*s. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 10 (1981), lk. 15–25.

³¹ Der Gerechten Tod [– – –] (vt. viide 4).

³² Sandhageni diakoniks kutsumise ja kinnitamise kohta: Sandhageni vokatsioon, 4. [juuni] 1645. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 38 V, l. 315–315p; raeprotokoll, 4. juuni 1645. Samas, s. Ab 57, l. 80; linnakonsistoriumi protokoll, 18. mai, 4. juuni 1645. Samas, s. Bo 36 II, l. 14p.

³³ Sacris nuptiarum honoribus, [– – –] viri-juvenis Dn. Christiani Buchovii, patricij Stralsundensis, conjugium, Revaliae Livonorum [23.] die Februarij anno 1641. [– – –]. Dorpat, 1641.

³⁴ I. Bröms. Historia Academiae Dorpatensis (1632–1656). Uppsala Ülikooli raamatukogus säilitatava käsikirja koopia TÜ Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas: f. 7 (*Academia Gustaviana*), s. 39, l. 84–86; M. A. Sainio. Das Studium der Geschichte, lk. 271; vt. ka H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit, lk. 348–349; F. K. Gadebusch, Livländische Bibliothek, lk. 84.

³⁵ TÜ senati protokollid, lk. 286.

linn” tähistas 17. sajandil üksnes Tallinna rae jurisdiktsiooni alla kuuluvat ala all-linnas. Toompea ühes eeslinnaga allus Rootsi kuninga jurisdiktsioonile ning seal asusid kuningavõimu esindav provintsivalitsus (hiljem kubermanguvalitsus) ja teised riiklikud asutused, sealhulgas Eestimaa provintsiaalkonsistoorium. Provintsiaalkonsistooriumile allusid Põhja-Eesti maakogudused ja toomkirik; provintsiaalkonsistooriumi liikmed olid Toompea vaimulikud, toomkooli rektor ja teoloogialektor ning erakorralised liikmed olid Põhja-Eesti kiriklike piirkondade juhid ehk praostid. Provintsiaalkonsistooriumi juhtis Eestimaa piiskop, kelleks aastail 1638–1657 oli Joachim Jhering. Tallinna all-linna kirikute ja vaimulike üle provintsiaalkonsistooriumil ja piiskopil võimu ei olnud.

Tallinna all-linnas oli neli kirikut: saksa kogudusega Oleviste ja Niguliste, eestlaste Püha Vaimu ja rootslaste Mihkli kirik. Linna superintendendiks oli tava kohaselt Oleviste pastor, kelleks Sandhageni Tallinna-tulekul 1645. aastal oli linna koolielu teenekas eden-daja Heinrich Vestring. Koguduste juures olid ametis tavaliselt kaks vaimulikku – pastor ja abiõpetaja ehk diakon. Andreas Sandhageni ametiajal oli Oleviste kirikus abiõpetajaid kaks, teiseks diakoniks oli (1637. aastast) Nicolaus von Höveln. Vajadus kahe abiõpetaja järele tulenes ilmselt Oleviste kõrges eas pastori (sündinud 1562) Heinrich Vestringi juba raugevast elujõust.³⁶ Nii nagu kõik teised Tallinna koguduste vaimulikud, oli ka Sandhagen diakonina Tallinna rae alluv.

Academia Gustaviana ajalooprofessori kohalt vabastati Sandhagen 15. juulil 1645,³⁷

esimene teade tema viibimisest Tallinnas pärineb sama aasta oktoobrist.³⁸ Juba mõne kuu pärast sattus ta teoloogilistel põhjustel konflikti nii oma linna ametikaaslastega kui ka Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi vaimulikega (sellest lähemalt allpool), pannes sellega keerulisse olukorda ka rae kui oma tööandja. Hoolimata tekkinud kahtlustest Sandhageni vaadete puhtuse suhtes, ei kõhelnud linnaisad talle usaldamast vastutust pedagoogina. Pärast Tallinna gümnaasiumi retoorikaprofessori Heinrich Arningi saamist gümnaasiumi rektoriks 1647. aastal ei õnnestunud kaua aega uut kõnekunstiõppejõudu leida. 1648. aasta juunis tehti ettepanek Sandhagenile, kes nõustus selle töö enda õlule võtma erakorralise professorina, kuid vaid niikauaks, kuni uus ja temast sobivam inimene leitud.³⁹ Kuna retoorikaprofessori ülesanne oli ka kõnepidamine kõrgetele riigivõimu esindajatele, siis oli Sandhageni uus amet ilmselt põhjuseks, et talle langes au kanda ette pane-güürika Eestimaa kuberner Erik Oxenstierna abiellumise puhul.⁴⁰

Sandhageni aeg professorikohal jäi aga üpris lühikeseks. Juba 1648. aasta oktoobrikuus palus ta end ametist vabastada, sest leidis õpetajatöö liiga kurnava olevat: parima osa päevast oli ta sunnitud veetma koolis, kodus kulus aeg tundide ettevalmistamisele. Sandhagen leidis, et ei ole suuteline („vaid mulle endale teada olevatel põhjustel“) koolitööga nii hästi toime tulema, kui seda nõuab noorte õpetamise vastutusriikas tegevus. Peale selle kahetses ta, et suure koormuse tõttu jääb tema enda *studia privata* täiesti unarusse.⁴¹ Professori ametiga kaasnevat pinget kandma

³⁶ Vestring kurtis 1648. aastal, et „mõne aasta eest” oli temalt jutlustamise kohustus tema kõrge vanuse tõttu võetud (senine palk siiski säilis). H. Vestring. *Güldenens Kleinod, Das ist: Doct. Martini Lutheri Catechismus in kurtze Frage und Antwort gefasset, und der Jugend einfältig aussgelegt Durch M. Johannem Tetelbach* [– – –]. Tallinn, 1649 (Vestringi eessõna, 28. aprill 1648).

³⁷ I. Bröms. *Historia Academiae Dorpatensis*, lk. 84–85.

³⁸ Sandhageni 27. oktoobri 1645 kirjast Johann Dellinghusenile. TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 27, l. 24.

³⁹ Enne Sandhageni poole pöördumist oli ettepanek tehtud *Academia Gustaviana* ajalooprofessorile (1647–1650) Joachim Crelliussele (raeprotokollis Krell). Raeprotokoll, 5. juuni 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 60, l. 97. Gümnaasiarhide ettepanek Sandhagenile 8. juunil 1648. Samas, s. Bp 5 (Schulwesen 1618–1745), l. 95–95p.

⁴⁰ M. Klöker. *Das literarische Leben*, lk. 191. Kõne trükiti 1651. aastal: A. Sandhagii panegyricus ill. ac. gen. mo comiti Dn. Erico Oxenstiernio, Esthonicu ducatu gubernatori [...]. Reval.

⁴¹ Sandhagen Tallinna raele 17. oktoobril 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 98–98p.

ei innustanud teda ka lubatud palk 100 riigitaalrit aastas.⁴² Lühiajaliseks jäänud koolitöö eest ette nähtud tasust oli ta valmis hoopis loobuma, öeldes end rahulduvat kasuga, mida tema tegevus noortele andis.⁴³

Sandhageni võimeid ja kogemusi hariduse alal hinnati aga edaspidigi kõrgelt, sest 1651. aasta kevadel palus raad teda tütarlastekooli inspektoriks. Sandhagen oli nõus ametit vastu võtma vaid juhul, kui saab oma järelevalve alla ka poistekooli. Raes toimunud arutelul leiti koolide tema hoole alla andmine kasuliku olevat, sest Sandhagen „on tark ja õpetatud mees, kes oma asja hästi tunneb” ja kellele kooli- ja hariduseasjad südamelähedased on. Olles ise kõrgelt haritud, pakkuvat talle ühtlasi suurt rahuldust oma tarkuse jagamine noortega. 1651. aasta lõpul kinnitatigi Sandhagen mõlema linnakooli inspektoriks.⁴⁴ Tema tegevusest selles ametis kohtab mõningaid teateid linnakonsistooriumi ja rae protokollides.⁴⁵ Pärast Sandhageni surma tema kodus leidunud „üks karp siinseid koole puudutavate kirjadega”⁴⁶ oluks ses suhtes küllap informatiivsem.

Nii kooliinspektori kui ka diakoni postil oli Sandhagen oma surmani 1657. aastal. Kuigi oli tavapärane, et diakon tõusis varem või hiljem pastoriks,⁴⁷ ja kuigi aeg-ajalt nimetati Sandhagenitki pastoriks,⁴⁸ oli ta oma elu

lõpuni siiski selsamal Oleviste abiõpetaja ametikohal. Pärast koguduse vana pastori Heinrich Vestringi surma 1650. aastal sai viimase järglaseks Oleviste kiriku teine diakon Nikolaus von Höveln. Võimalik, et vabanevad kohale oli von Hövelnil kui Sandhagenist staažikamal abiõpetajal eelisõigus, mistõttu ei hakanud Sandhagen sellele kandideerimagi.

Tallinna ümber asudes oli Sandhagen veel vallaline mees, kel siin ja seal väikesi võlgu olevat.⁴⁹ Sandhageni palk diakonina vastas tema ametieelkäija ja teiste abiõpetajate omale, mis oli 50 riigitaalrit aastas, ning millele lisandusid tasud kiriklike talituste eest. Nagu kõigile kiriku- ja kooliõpetajatele, oli tallegi ette nähtud elukorter linna kulul.⁵⁰ Kooliinspektori ametikoht tõi Sandhagenile kummagi kooli eest lisa 50 riigitaalrit aastas,⁵¹ kuid sellegipoolest esitas ta palga pärast raele aeg-ajalt pretensioone.⁵² Ses suhtes ei olnud ta küll erand, sest kiriku-, linnakooli- ja gümnaasiumiõpetajad olid oma sissetulekutega enamasti rahulolematud.

Olgu nurisemine sissetulekute pärast vähem või rohkem põhjendatud, igal juhul pidi Sandhageni majanduslik olukord olema ajapikku paranenud, arvestades, et ta usaldas ette võtta mitu kinnisvaratehingut. Lõpuks oli Tallinna südalinnas tema nimel neli kinnistut.⁵³ Peale selle oli 1653. aastast Sandhageni

⁴² Raeprotokoll, 5. juuni 1648. Samas, s. Ab 60, l. 97.

⁴³ Sandhagen Tallinna raele 17. oktoobril 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 98–98p. Gümnaasium sai uue korralise retoorikaprofessori alles 1650. aastal. Vahepeal näib olevat kohuseid täitnud poesiaprofessor David Cunitius (Cunitz). Vt. Cunitiuse kirjad raele: 11. mai 1652, 30. jaanuar 1653, 26. juuni 1655. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 109–109p, 111, 153–154. Märkimisväärne on, et tagantjärele töötasunõudeid esitanud Cunitius väitis end retoorikaprofessori kohusetäitja olnud järjepidevalt 1648. aasta lihavõtetest alates (s. Bp 5, l. 109).

⁴⁴ Rae istung 9. aprillil 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 12–14. Sarnaselt eelmistele inspektoritele pidi Sandhagen kummagi kooli järelevalve eest saama tasu 50 riigitaalrit. Samas, l. 174p. Rae 12. detsembri 1651 istungil märgiti, et Sandhagen oli saanud koolide inspektoriks „mõne nädala eest”. Samas, s. Ab 63, l. 174p.

⁴⁵ Tallinna linnakonsistooriumi protokoll. 1. oktoober 1656. TLA, f. 1346, n. 1, s. 1a, l. 27p–28p.

⁴⁶ Sandhageni pärandiloend, TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 12p.

⁴⁷ C. Redlich. „Literaten” in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss. Hrsg. J. von Hehn. Marburg, 1980, lk. 295–311, siin lk. 306.

⁴⁸ Nt. esineb see inventariloendi päises. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7; rae 2. oktoobri 1655 protokollis. Samas, Ab 67, l. 245.

⁴⁹ Sandhagen kirjutas Johann Dellinghusenile 27. oktoobril 1645. TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 27, l. 24.

⁵⁰ Sandhageni vokatsioon. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 38 V, l. 315–315v; rae 2. detsembri 1645 protokoll. Samas, Ab 57, l. 160.

⁵¹ Raeprotokoll, 9. aprill 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 13p.

⁵² Raeprotokoll, 9. aprill 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 14; Sandhageni kaebus raele (dateerimata, pärast 1651. aastat). Samas, s. Bo 26, l. 82–82p; Sandhageni ja Wilbrandti kaebus raele 21. veebruaril 1651. Samas, Bo 15, l. 1–1p.

kasutuses krunt gümnaasiumile kuuluval maa-alal nn. Nunnakoplis, mille eest tuli gümnaasiumile tasuta viis riigitaalrit.⁵⁴ Soliidseim soetus oli kindlasti elumaja Oleviste kiriku vahetus naabruses Pikal tänaval, mille jaoks sai Sandhagen laenu Annikvere ja Laagna mõisa omaniku Reinhold Wrangelli leselt Elisabeth Dorothea Kostferilt.⁵⁵ Eks näitas laenu võtminegi teatavat majanduslikku kindlustunnet. Asjaolu, et pastorid ja teised literaadid olid Tallinnas harva kinnisvaraomanikud (enamasti oli siis tegemist abielu kaudu omandatud varaga), lubab arvata, et Sandhagen oli jõudnud küllaltki heale järjele. Samas ei olnud kinnisvara puudumine tingimata märk vähemast jõukusest, sest valasvara poolest võis nii mõnigi literaat olla rikkam mõnest kaupmehest.⁵⁶

Sandhageni perekonnaelust on teada, et 1649. aastal abiellus ta Järvamaal asuva Oisu mõisa omaniku Meinhard Dítmeri tütreaga.⁵⁷ Arvatavasti samas mõisas peetud pulmapeole olid kutsutud kõik Tallinna raehärrad.⁵⁸ Abielust sündinud lastest on teada kolm: Mainhard Johan (1652), Reinholdt (1654) ja Magdalena (1655).⁵⁹ Saksamaa pereliikmetest oli Andreasel arvatavasti tihedam side Stockholmis elanud venna Christianiga. Christian oli 1646. aasta augustis olnud Tallinnas külas ning just Andrease soovitusel siirdunud edasi Stockholmisse. Juba aasta pärast oli ta oman-

danud nii hea maine, et Jacob de la Gardie kutsus ta oma poja Pontius Friedrichi õpetajaks. 1651. aastal surnud Christian maeti küll Stockholmis, kuid tema mälestustrükis Stockholmis saksa koguduse pastori (hilisema Eestimaa piiskopi) Johann Jacob Pfeiffi leinajutlusega, Tallinna linnakooli õpetaja Johann Sebastian Marquardt ja Andrease enda leinaluuletusega trükiti Tallinnas.⁶⁰ Tõenäoline on, et Christiani mälestuse jäädvustamise eest Tallinnas kandis hoolt just vend Andreas.

Viimane elumärk Andreas Sandhagenist pärineb 26. juunist 1657, mil ta kaebas raele olmekonflikti üle naabriga.⁶¹ Supliik on kirjutatud ajal, mil linna oli haaranud juba katkulaine. 22. juunil oli raad otsustanud panna ametisse, nagu oli katkuaegadel tavaks, erakorralise „katkujutlustaja”, säästmaks linnavaimulikke kokkupuutest haigetega.⁶² 6. juulil teatati rae istungil ühe Sandhageni teenijatüdruku surmast, millest järeldati, et katk on temagi maja tabanud. Hoolimata sellest, et raad palus Sandhagenit nakkusohu tõttu kodus püsida, olevat too edaspidigi pihti vastu võtnud ja sakramente toimetanud. Siis suri ka üks Sandhageni juures öömajal olnud kutsar, mispeale ähvardas raad maja ristiga määrgistada, kui ta peaks taas rae korraldust eirama.⁶³ Uusi otsuseid ei olnud aga tarvis teha, sest Sandhagen ja kõik tema pereliikmed surid peagi.⁶⁴

⁵³ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 35c, l. 13; 1655. aastal omandas ta kinnistud nr. 503, 504 ja 505 praeguse Harju ja Kuninga tänava nurgal. Sandhageni viimane kinnisvaratehing oli 1656. aasta 6. mail. Aa 35d, l. 206–208.

⁵⁴ Dokument krundi kasutustingimuste kohta. 2. jaanuar 1654. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 129.

⁵⁵ Johannes Heno kiri Tallinna raele 31. märtsist 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 5–5p. Maja asus Laia ja Tolli tänava nurgal.

⁵⁶ H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente und Nachlässe aus der Mitte des 17. Jahrhunderts. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss. Hrsg. J. von Hehn. Marburg, 1980, lk. 268, 270.

⁵⁷ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 232. Abikaasa eesnimi pole teada.

⁵⁸ Raeprotokoll, 6. märts 1649. TLA, f. 230, n. 1, s. 61, l. 34p.

⁵⁹ TLA, f. 236 (Oleviste kiriku arhiiv), n. 1, s. 8 (sündide register 1652–1690), l. 73, 77, 85. Arvestades abielu sõlmimist 1649. aastal, võis lapsi sündida ka enne 1652. aastat, kuid ajavahemiku 1649–1652 kohta Oleviste sündide registrit säilinud ei ole.

⁶⁰ J. J. Pfeiff. Die zukuenfftige bleibende Statt der Gerechten (viide 13).

⁶¹ Tüli Sandhageni krundi läbiva veetoru pärast oli alguse saanud juba 1656. aastal. Vt. Sandhageni supliigid 26. novembrist 1656 ja 26. juunist 1657. TLA, f. 230, n. 9-I, s. 8, l. 26–28.

⁶² 22. juuni 1657 raeprotokoll. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 69, l. 401.

⁶³ Samas, l. 437.

⁶⁴ Surmade täpne aeg pole teada, sest Sandhagenite surmade kohta Oleviste kirikuraamatus sissekanded puuduvad.

Sandhageni pärandus ja pärijad

Et Sandhagen suri testamendita, siis oli vara sugulusjärgseks pärijaks tema naise-õde Magdalena Ditmer, kelle esindajana ajas pärandusasu abikaasa, Rapla pastor Johannes Heno.⁶⁵ Tallinna raad määras vara eestkostjateks kaupmehed ja Tallinna kodanikud Johan Viandt (Fiandt) ja Johan Martin Lutheri. Sandhageni majja jäänud vallasvara kirjutati Johannes Heno nõudel ja eestkostjate juuresolekul üles 19. märtsil 1658. Pärandiloendi koopia õigsust kinnitas oma allkirjaga Nordhausenist pärit ja sealsete Sandhagenite suhtlusringkonda kuulunud perekonna esindaja, Andreas Guilielmus (Wilhelm) Dillfeldt.⁶⁶

Võrreldes varaloendit näiteks pastorite Nicolaus Spechti ja Matthias Wilbrandti inventaridega (ainsad, mis Sandhageni eluajal tegutsenud vaimulike omadest säilinud), jätab Sandhageni majapidamine nimetatute omast tagasihoidlikuma mulje. Kolmest vaimulikust varakaim näib olnud Nicolaus Specht.⁶⁷ Kuid ka Sandhageni vallasvara hulgas oli teatavat jõukust eeldavaid esemeid, nagu näiteks teemantsõrmus, kullast pitsatsõrmus, türkii-siga sõrmus ja pärliga sõrmus, sooblinahast peakatteid, siidkangaid jm. Samas jäid maha võlad, mille tõttu jätkus Johannes Henol päranduse klaarimist mitmeks aastaks. Näiteks maksti Christopher Kühni lesele osa võlgadest küll kohe pärandist sularahas ära, kuid

ülejäanud võla katteks panditi lese nimele ehteid, hinnalisemat majakraami, väärismetallist peakatteid ning paremast kangast kardinaid ja rõivaid.⁶⁸ Majaostuks laenu andnud Elisabeth Dorothea Kostferile pidi Johannes Heno pärijate poolt kuni maja müümiseni maksma igal aastal intresse.⁶⁹

Sandhageni naiseõde Magdalena Ditmeri kõrval pretendeerisid pärandusele ka tema Saksamaal elavad perekonnaliikmed, kelle nimel tegutses Nordhauseni Püha Blasiuse kiriku diakon Johannes Sandhagen, kes oli vend Andream surmast saanud teada Lübeckis elava nõo, siidikaupmees Gabriel Sandhageni kaudu. Johannese palvel pöördus Nordhauseni raad 7. mail 1658 järelepärimisega päranduse kohta Tallinna rae poole.⁷⁰ Näib, et Tallinna raelt Nordhausenisse vastust ei läinud, sest sealne raad saatis Johannes Sandhageni palvel samal aastal teisegi järelepärimise. Johannes soovis veel enne laevasõiduhooaja lõppu saata Tallinna volitatud isiku, kes asja vahetult edasi ajaks.⁷¹ Johannes Heno oli Nordhauseni sugulaste esindaja tulekust vägagi huvitatud, sest seni kuni tema naine oli ainus kättesaadav pärija, olid ka kõik pärandusega kaasnevad kulud ja probleemid tema õul. Nii kurtis ta, et võlausaldajad „jooksvat talle tormi, niipea kui ta end Tallinnas näitab”; samuti ei saanud Sandhageni maja kõigi pärijate nõusolekuta maha müüa.⁷² Kuid hoolimata sellest, et vend Johannes oli algul pärandi vastu elavat huvi

⁶⁵ Sandhageni inventariloend TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–12p; Heno kirjad Tallinna raele 1658–1662. Samas, Bm 34, l. 1–11.

⁶⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 70 (raeprotokoll 1658), l. 58p; Sandhageni pärandiloend. Samas, s. Bo 15, l. 7–12p (mõlemad 19. märts 1658). Dillfeldt oli õppinud Jena, Leipzigi ja Helmstedti ülikoolis teoloogiat, 1662. aastal sai Jöelähtme pastoriks. L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike elulood, lk. 53. 1664. aastal Nordhausenis surnud Johannes Sandhagenile pidas leinajutluse George Conrad Dillfeld. H. Kindervater. Nordhusa illustris oder Historische Beschreibung gelehrter Leute. Wolfenbüttel, 1715, lk. 231.

⁶⁷ Vrd. H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung, lk. 263–280.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–8.

⁶⁹ Heno kiri raele 31. märtsist 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 5–5p; Elisabeth Dorothea Kostferi supliik Heno vastu 28. jaanuarist 1660. Samas, l. 7.

⁷⁰ Johannes Sandhageni kiri Nordhauseni raele 7. mail 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. BB 41 II, l. 232–232p. Nordhauseni raad Tallinna raele 10. mail 1658. Samas, l. 231–231p, 234. Nordhauseni raad Tallinna raele 30. septembril 1658. l. 235. Vt. ka R. Seeberg-Elverfeldt. Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807. Göttingen, 1966, lk. 312, 313–314.

⁷¹ Johannes Sandhagen Nordhauseni raele 27. septembril 1658. Samas, s. BB 41 II, l. 237. Nordhauseni raad Tallinna raele 30. septembril 1658. Samas, l. 235–235p.

⁷² Johannes Heno Tallinna raele 6. juulil 1660. TLA f. 230, n.1, s. Bm 34, l. 1–2p.

üles näidanud, katkes side Nordhauseniga, ning korduvatele üritustele vaatamata ei õnnestunudki Henol enam kinnitust saada, kas Sandhagenid üldse soovivad paranduse vastu võtta.⁷³ Mingil moel näib olevat Nordhauseni pärijate esindajana tegutsenud ülalmainitud Andreas Guilielmus Dillfeldt, kuid Johannes Heno hinnangul ei olnud temast pealiskaudse suhtumise ja pädeva volituse puudumise tõttu olnud mingit kasu.⁷⁴ 1660. aasta juulis lubas Tallinna raad Heno tungiva palve peale lõpuks selleks ajaks juba varisemisohus maja müüki panna. Paranduse ja Sandhageni võlgadega jätkus Henol õien-damist veel 1662. aastalgi.⁷⁵

Johannes Sandhagen oli eriliselt olnud huvitatud venna raamatutest ja käsikir-jadest.⁷⁶ Viimaste kohta on pärandiloendis vaid kokkuvõtlikud sissekanded: üks „*Schreiblade* missiivide ja teiste kirjadega” ning „*Manuscripta*”.⁷⁷ Sandhageni raamatu-kogu oli aga ilmselt üks suuremaid tolleaegses Tallinnas, kuivõrd see oli suurem ka Nicolaus Spechti omast, mida arvukuse poolest on alati esile tõstetud.⁷⁸ Heinz von zur Mühlen on arvestanud, et Nicolaus Spechti 450 köitest (340 tiitlist) koosnenud raamatukogu väärtus võis küündida hea kodanikumaja hinnani.⁷⁹ Raamatute hulga järgi paistab Sandhageni

kogu olnud veelgi hinnalisem, sest selle loendis on ligi 600 nimetust.⁸⁰ Pealkirjade konspektiivse kirjapaneku ja arvukate rühmituste tõttu (nt. „kellegi teosed”, „erinevate autorite leinajutlused”, „erinevate autorite traktaadid”) ei ole trükiste ega köidete täpne arvestamine võimalik. Temaatilisel koosnes Sandhageni kogu, tüüpiliselt tolleaegsete vai-mulike omadele, peamiselt teoloogilisest, filo-soofilisest, keele- ja ajaloolasest kirjandusest, kus olid esindatud nii antiigi kui ka kaasaja silmapaistvate autorite, eriti tähtsamate teoloogide teosed. Loetelus leidub ka “Eesti käsi- ja koduraamat”. Raamatute kõrval oli kogus ka 46 maakaarti.⁸¹ Kindlasti võib uskuda Johan-nes Sandhageni väidet, et suure osa raamatu-dest saatis Andreasele Saksamaalt tema. Tõe-näoliselt ei piirdunud Tallinnas ükski suurema raamatukogu omanik raamatute soetamisel üksnes kohalike raamatukaupmeeste vahen-datavaga, vaid kasutas välismaal, peamiselt Saksamaal levivate teoste hankimiseks ka muid kanaleid. Silma torkab, et sama eluala esindajate Sandhageni ja Spechti raamatuko-gud olid sisuliselt suunituselt küll sarnased, kuid konkreetsete raamatute ja autorite osas oli kokkulangevusi vähe.⁸²

Tšembalo ja väikese klavessiini, väikese oreli ja kahe lauto leidumine majas, samuti

⁷³ Heno kirjadest raele 26. juulil 1659, 6. juulil 1660 ja 13. septembril 1661 ilmneb, et ta oli ise Nordhausenisse Johannes Sandhagenile kirjutanud ja pärandiloendi koopia saatnud, samuti püüdnud ühendust saada Andrease Lübecksi elava nõoga, siidikaupmees Gabriel Sandhageniga. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 3–4, 1–2p, 9–9p.

⁷⁴ Johannes Heno raele 28. juulil 1659. Samas, s. Bm 34, l. 4p.

⁷⁵ Heno raele 6. juulil 1660 ja 13. septembril 1661 ja 3. juulil 1662. Samas, s. Bm 34, l. 1–2p, 9–9p, 11; 6. juuli 1660 ja 13. septembri 1661 raeprotokoll. Samas, s. Ab 72, l. 184, Ab 72a, l. 359. Nordhauseni pärijate peamine asjaajaja Johannes Sandhagen suri 1664. aastal. NLA, Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyterologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 213r, Art. 78.

⁷⁶ Johannes Sandhagen Nordhauseni raele 7. mail 1658. Samas, BB 41 II, l. 232–232p.

⁷⁷ Samas, s. Bo 15, l. 12p.

⁷⁸ K. Robert. Nicolaus Specht ja tema raamatupärand. Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 63–67; H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung Zur Mühlen, lk. 271. Sandhageni raamatuloend oli nii H. v. zur Mühlenile kui ka K. Robertile ilmselt tundmatu.

⁷⁹ H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung Zur Mühlen, lk. 271. K. Roberti andmeil oli Spechti kogus 322 köites kokku 836 trükist. Nicolaus Specht ja tema raamatupärand, lk. 65.

⁸⁰ Sandhageni raamatute nimekiri pärandiloendis vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 9p–12p.

⁸¹ Samas, l. 12 (Estonisch Hand und Hauß Buch), 12p.

⁸² Spechti pärandiloend. 17. veebruar 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bt 1. 58–65, raamatute nimekiri l. 60p–65. Sandhageni omanduses olnud trükiseid võib leida Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu baltika kogus. Näiteks on neid ühes 17. sajandi pisitrükiseid sisaldavas konvoluudis (I-3461, trükis nr. 11). Terve konvoluudi kuulumine Sandhagenile (vrd. M. Klöcker. Literarisches Leben, Teil 2, lk. 431 (nr. 460)) ei ole tõenäoline, kuna köide sisaldab ka pärast tema surma ilmunud trükiseid.

Calvinus in Acta Apostolorum	In 4to	Defensio Colmanni contra Bossium	Donati Terentius
Billinggaur de origine Er	Cuthvanum Exercitium	Leonardi Hutteri Concordia	Nov. Septim. Graecum.
Alexandri Alaxii Comment.	Companioni. Fabri	Centars.	Erici Petrii palestra bene munitis.
in Palm.	Biblia Hebraea.	Calixti in Epist ad Titum	Joh. Gualteri Logica.
Wunderlich Jolländ. Jf.	Quis torpi ann. in 20	Comment cum variis disput.	Rhetorica.
Virgines.	liber Biblias.	Georgii Calixti Underberg.	Grammatica.
Josephus Flavii.	Glasrii opera philologica.	gung.	Antonii Glicourae Hpo.
Xenophon.	Exegesis Evangeliorum	Flontgim Theologiae	log. Princ.
Concordantiae Biblica.	et Epist. Glasrii in 4 bind.	R. Froelich in 2 Tom.	Abrahami Orlichi The.
Rapsodia Historiarum	Mörlingeri Praeauris	P. Hummelii Syntagma	Jacobi Geographias.
Ernaedum.	philologicis.	resp. Theologiae.	Calvarianonina Nesto.
Marci Antonii Laccenii	Wolffii Franzi Dissut.	D. Virgini Dissut in Job.	riani smis M. Frederici Petri
2 Tom.	in Augst. Confess.	Hulfenami Dialysis ar	De naturae humanae Gra.
Calvinus in Palmos.	Caesar Conscientiae Coniug	logeticae de corniphone fra	gorii Horstii.
Mattthesii Synag.	Sixini ab Amara Anti	terma.	Joh. Buxtorffii Tyborias.
Alberti Ganzi Vanckla.	barbaras Biblias.	Cluberi Epitome histo	Acta Convul. Thor.
Silvidii Atheniensis	Servardi Schola Rector	namia Mündi.	nauis.
Historia.	Pameralii Memorab. lib.	Dubii in Propbetar. M.	Tractatus Theol. D.
Polyenthea Dominici	Eloubis lib. ab Anna	nores Comment.	Franzi de interpret. Scri
Nani.	1500 ad ann. 1602. d. 10.	Wangl von den neuen	ptume.
Dausen Sprigell.	Georgii Ganzi Hysto	propheta Mini. St. Lubec	Armiaur de Republi.
Branti Acta Apostolica.	ria Judaica.	Hamburg. et Lüneburg.	Litliga Tractatus von
Josephi Scaligeri Gelo	Calixti opuscula.	Pontani Progymnastica.	Jesuita.
metrice Elementa.	Caloni consue contra	Joh. Neume Esthamont	Diversi divi-jerim
Corvini } Postilla,	et pro Latron.	LitSci.	autonim Fruct. Politic.
Nigrini } Postilla,	D. Michaeli Diabibe	Praxii Cisthanis mi	Ethic. Logic. et Chrono
Simonis Pauli Postilla	in comment. Erardi a	Apollonia Alardi.	log.
Biblia Castellionii.	Wetzhausen.	F. Helmfridus comen	Analytis Evangelio
Jur. Conventum in	Brochmardi Systema	tridm	rum M. Jos. Walderi.
Münchenguth.	Theologicum in 2 Joll.	Jabarella Logica	Ethica et Politica Dissu
	Tarnovici in Misclean	Collagium Conimbric	tationes Jacobi Martini
	Rhau de Conciliis.	conje in Phys. et Ethic.	Acta Collegii Witeber
	Boff in Bourb. Salon.	Justi Lipsii Militia	goris et Jos. Estorii.
	Bobii Opera.	Romana.	Fundamentum sane de
			ctone Chemitii.

Lehekülg Andreas Sandhagenile kuulunud raamatute nimekirjast. 19. märts 1658.
 Loetelus on märga Nicolaus Hunniuse raamatu „Üksikasjalik teadaanne uutest prohvetitest“ kohta: Bericht von den neuen propheten Minist. Lubec. Hamburg. et Lüneburg. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 10.

Musicalia kogu⁸³ käsikirjade hulgas annavad tunnistust sellest, et kunagine Tartu linnaorganist tegeles musitseerimisega hilisemaski elus. Maha jäi veel portree peremehest ja perenaisest.

Sandhageni tegevus ja vaated vaimulikuna

Sandhageni elukäigu põhjal otsustades ei ole kahtlust, et temagi oli – nagu oli olnud tema kiriku- ja koolimehest isa Nordhausenis – „õpetatud ja eeskuju vääriv” mees, seda eelkõige tänu haritusele ja pedagoogilisele pagasile, aga miks ka mitte teatud isikuomadustele, sh. kohusetundele (kui meenutada tema kui kooliinspektori-kandidaadi kohta rae istungil kõlanud arvamusi). Seda märkimisväärsem on, et suuremaid konflikte tuli Sandhagenil ette just oma põhitöös vaimulikuna. Neid olukordi põhjustasid kahtlused tema hälbimisest ortodoksses luterlusest, millele erinevad autorid on juba enam kui saja aasta jooksul viidanud. Viimati on väitnud Liivi Aarma: „Teda süüdistati sünkretismis ja 1651. aastal Saksimaalt Baltimaadele jõudnud roosiristlaste seksti kuulumises.”⁸⁴ Varem on mainitud Sandhageni kaasaminekut nn. visionsimiga.⁸⁵

Usuteemalise kirjanduse hulk ja mitmekesisus Sandhageni raamatukogus, kus oli nii reformatsioonisajandi teoloogide ja ortodoksse luterluse kui ka konfessioonide

lähenedmist pooldavate autorite teoseid, annab tunnistust raamatute omaniku põhjalikust huvist 16.–17. sajandi teoloogia vastu.⁸⁶ Kindlasti olid Sandhageni töekspidamised välja kujunenud juba üliõpilas- ja professoriaastail, mistõttu peaks tema vaadete lähete kohti küllap otsima asjaomaste ülikoolide, sh. *Academia Gustaviana* vaimsest atmosfäärist. Mõistagi tuleks tunda õppida ka tema akadeemilises tegevuses valminud kirjatöid,⁸⁷ analüüsides neid *Academia Gustaviana* ajalooga ja teadusliku pärandi ning Saksa luterliku teoloogilise mõtte kontekstis.⁸⁸ Siinse artikli vaateväljast jäävad need valdkonnad kõrvale ning juttu tuleb Sandhageni hoiakute avaldumisest tema Tallinna-perioodil. Seejuures saab põhjalikumalt rääkida vaid suhtumisest „visionismi”; talle omistatud sünkretistlikke vaateid, eriti aga oletatavat seost roosiristlusega on allikate nappusel võimalik puudutada vaid riivamisi.⁸⁹ Enne konkreetset „visionistliku” Sandhageni juurde siirdumist tuleb taustaks osutada mõningatele 17. sajandi luterlust iseloomustavatele, käesolevas kontekstis olulistele aspektidele, samuti selgitada visionismiks nimetatud nähtuse olemust ja levikut.

Luterlus ja visionism

Nn. Konkordiavormeli koostamine 1577. aastal ja Konkordiarraamatu ilmumine 1580. aastal tähistavad luterluse jõudmist ajajärku, mida traditsiooniliselt nimetatakse orto-

⁸³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 9p, 12.

⁸⁴ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 233.

⁸⁵ Vt. viide 5 ja 7.

⁸⁶ Nt. Luther, Jean Calvin, Johann Gerhard, Johannes Hülsemann, Abraham Calov, Nicolaus Hunnius, Georg Calixtus.

⁸⁷ ESTER-i andmeil on üheteistkümnest Sandhageni Tartu-trükisest Eesti raamatukogudes kolm (ülejäänud Lätis, Saksamaal ja Rootsis ja Venemaal).

⁸⁸ Tartu ülikooli 17. sajandi akadeemilise pärandi uurimine on hoogustumas: K. Kaju. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. D. Alvermann, N. Jörn, J. E. Olesen. Berlin, 2007, lk. 210–228; K. Rein. Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinilased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid (doktoritöö). Tartu, 2011; Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 3/4: The University of Tartu in the early modern academic world. Tartu ülikool varausaja akadeemilises maailmas; Ajalooline Ajakiri 2012, nr. 3/4: Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. On the history of religion and atheism in Estonia.

⁸⁹ L. Aarma ülal tsiteeritud väite allikaid ei õnnestunud välja selgitada.

dokse luterluse ajastuks.⁹⁰ Õige ja puhta luterlusena oli edaspidi käsitatav vaid vormelis sõnastatud usuartiklitele ja teistele Konkordiarraamatu usutunnistuskirjadele vastav õpetus. Konkordiavormeli ja -raamatuga eraldas luteri kirik end lõplikult paavstikirikust, kuid mis tähtsamgi, piiritles end selgelt teiste protestantlike liikumiste, eeskätt kalvinismi suhtes. Sarnased õpetuse n.-ö. lõpetamise ja viimistlemise püüded ilmsesid ka teiste suurte konfessioonide juures. Konfessionaalse õpetuse õigsusest sai 17. sajandil teoloogia jaoks tähtsaim küsimus, teoloogia peaaineteks poleemika ja dogmaatika. Luterluse ametlikuks usuks tunnistanud ühiskonnas said Piibli kõrval Konkordiavormel ja -raamat teisteks autoriteetideks, mille põhjal otsustati õpetuse ja kirjasõna usulise puhtuse üle ning millest pidid juhinduma teoloogia, jutlus ja katekismuseõpetus. Kuna alamate usuline homogeensus oli kogukonna stabiilsuse tõhus tagatis, valvasid usu ja õpetuse puhtana püsimise üle ühes kirikuga ka ilmalikud valitsejad kui „kristlikud isandad“.

Luteri kiriku keskendumine usu õpetuslikele ja teoreetilistele aspektidele süvendas aga lõhet kiriku ja „elavast ristiusust“ huvitatud rahva vahel, kellele teoloogide diskussioonid jäid kaugeks ja arusaamatuks. Kui Konkordiarraamatu ilmumine tähistas õpetuse õigeaks reformimist, siis edaspidi tõusis üha enam esile küsimus (uskliku) elu õigsusest, elu reformimise vajadusest. 16.–17. sajandi vahetuseks kujunenud olukord (n.-ö. luterliku vagaduse kriis) kutsus üha enam esile kriitikat institutsionaalse kiriku suhtes ja ajendas koostama mitmesuguseid kiriku

ümberkorraldamise ja individuaalse usu tugevdamise programme. Uute vagadusevormide otsinguil olid eeskujuks varakristlikud ideaalid, keskaegne müstika ja spiritualism. Arvukad vagaduse kontseptsioonid nägid ette puhtale õpetusele ja teoreetilistele teadmistele keskendumise asemel pühendumist kristlikule elule. See pidi suunama uskliku rohkem iseendasse ja tagama talle ametlikust kirikust ja ümbritsevast maailmast sõltumatu suhte jumalaga. Sedalaadi üleskutsed langesid eriti soodsale pinnale 16. sajandi keskel alanud kliima jahenemisest (nn. väikesest jääajast) tingitud elutingimuste üldise halvenemise olukorras ja Kolmekümneaastase sõja rasketel aastatel, mil inimesed olid alati vastu võtma uusi viise ja vahendeid eluliste ja hingeliste probleemidega toimetulekuks. Vaimset kosutust ei loodetud mitte niivõrd kirikust kui hinge- ja mõttekaaslaste kitsamast ringist.

„Uue vagaduse“ otsingud väljaspool kirikut viisid arvukate teosofiiliste, müstiliste ja spiritualistlike usuvoolude tekkimiseni ning harduskirjanduse laia levikuni, millest raskestel aegadel hädas olivad ja hingeõnnistusest hoolivad inimesed said trööstist ja tuge. Erakordse populaarsuse omandas 17. sajandil (ja 18. sajandilgi) Põhja-Saksa vaimuliku Johann Arndti aastail 1605–1610 ilmunud raamatud „Tõelisest kristlusest“⁹¹, milles esitatud vagaduse programm vallandas akadeemilised diskussioonid paljudes Saksa ülikoolides. Ka ortodoksse luterluse teoreetikud pidasid kiriku ja usu reformimist vajalikuks, kuid seda mitte uute autoriteetide – nagu Arndt – vaimus, vaid ikka Lutheri egiidi all. Nii nagu oli Lutherit vaja olnud õpetuse uuendamiseks,

⁹⁰ Konkordiavormelile (*Formulae concordiae*) kirjutas 1577. aastal alla 51 Põhja-Saksa ilmalikku valitsejat, 35 linna esindajat ja enam kui 8000 vaimulikku. Konkordiarraamatu usutunnistuskirjad on Nikaia, apostlik ja Athanasiuse usutunnistus, Augsburgi usutunnistus ja Melanchthoni apoloogia sellele, Schmalkaldia artiklid, Konkordiavormel, Lutheri suur ja väike katekismus. Vt. nt. B. Hägglund. *Geschichte der Theologie: ein Abriß*. München, 1990, lk. 215–219. Ajastu kohta üldiselt vt. nt. J. Wallmann. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. 2006, lk. 91–103; E. Koch. *Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675)*. Leipzig, 2000, lk. 211–258; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit*. Bd. II. *Das Zeitalter des Barock*. Mainz, 1978; B. Hägglund. *Geschichte der Theologie*, lk. 215–251.

⁹¹ *Vom wahren Christentum*. Frankfurt, 1605; *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Magdeburg, 1610. Vt. *Geschichte des Pietismus*. Bd. 1. *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. Hrsg. von M. Brecht. Göttingen, 1993, lk. 130–151.

nii pidi ta nüüd olema abiks elu reformimisel.⁹²

Üheks luterluse nn. vagaduskriisi ajal levinud nähtuseks oli ka visionism ehk „uus prohvetlus”.⁹³ „Uued prohvetid” – nii nimetati neid kaasajal vastukaaluks „vanadele”, s. t. Vana Testamendi prohvetitele – olid enamasti lihtsat päritolu ilmalikud mehed või naised, käsitöölised, talupojad, kooliõpetajad, köstrid jm. alamad vaimulikud. Väidetavalt said nad jumala lähetatud inglilt nägemusi (visioone), mis käskisid kutsuda patustavaid inimesi üles kahetsusele ja meeleparandusele. Sõnumi mittejärgimine pidi kaela tooma jumala karistuse – nälja, katku, sõja või muud hädad. Suuremad patud, mille eest ilmutustes hoiatati, olid upsakus, edevus (sagedasti rõivastuse ja ehetega seotud), liiakasuvõtmine, ihnsus, liiderdamine jms. Iseenesest ei olnud taolistes nägemustes midagi uut. Kui katoliku kultuuris saadi sarnaseid ilmutusi pühakutelt, siis luterluse teoloogilistes raamides asendusid pühakud inglitega. Prohvetluse elujõu kasvu alates 16. sajandi lõpust on samuti seletatud luterluse kriisiga ja uue vagadusajaloolise ajastu algusega. Eriti laia kõlapinna leidsid prohvetid Kolmekümneaastase sõja ajal Põhja-Saksamaal

ja Läänemere ümbruses, sh. Skandinaavias.

Visioone kuulutati suuliselt ja levitati trükitud lendlehtedena. Luteri kirikule prohvetid end reeglina ei vastandanud ning osa neist püüdis oma nägemusi levitada kirikuõpetajate abil. Kirik omakorda sallis prohveteid seni, kuni nende kuulutus ei läinud vastuollu ortodoksse luterliku õpetuse ja Piibliga. See kriteerium võimaldas mõistagi tõlgendusi ja nii seletasid kirjakohti oma kasuks nii nägemuste nägijad kui ka nende oponendid. Prohvetlus ajendas rohkesti teoloogilisi dispuute ning trükitud traktaate, teoloogide hulgas oli nii prohvetite kaitsjaid kui ka selle järjekindlaid ründajaid. Mõistva suhtumise poolest uutesse prohvetitesse sai eriti tuntuks Põhja-Saksamaa üks juhtivaid kirikumehi, Rootsi sõjaväevaimulike superintendent (1630. aastast) ja Gustav II Adolphi pihhiisa, hilisem Stettini ja Ida-Pommeri kindralsuperintendent (1632. aastast) Jacob Fabricius. Fabricius lasi trükkida prohvetite nägemusi ning kirjutas visionismist mitu raamatut.⁹⁴ Fabriciuse hoiaku peamine alus oli seisukoht, et tuleb eristada jumalikku ja mittejumalikku päritolu visioone ning sellele vastavalt neid respektierida või mitte.⁹⁵ Uute prohvetite vastased leidsid aga, et pärast vanatestament-

⁹² „Vagaduskriisi”, uute vagadusliikumiste ja kirikureformi mõtete kohta vt. nt. Geschichte des Pietismus, lk. 113–240; J. Lehmann. Europäisches Christentum im Zeichen der Krise. – Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts. Hrsg. H. Lehmann, A.-C. Trepp. Göttingen, 1999, lk. 9–11; J. Wallmann. Kirchengeschichte Deutschlands, lk. 100–103; H.-J. Schoeps. Deutsche Geistesgeschichte, lk. 63–65; U. Sträter. Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts. Beiträge zur historischen Theologie, 91. Hrsg. J. Wallmann. Tübingen, 1995, lk. 34–42; A. Vösa. Johann Georg Gichtel. Teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 10). Tartu, 2006, lk. 33–39.

⁹³ Nn. uut prohvetlust on põhjalikult uurinud Jürgen Beyer, kelle töödele siinne tutvustus toetub: Lutherische Propheten in Deutschland und Skandinavien im 16. und 17. Jahrhundert. Entstehung und Ausbreitung eines Kulturmusters zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. – Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der frühen Neuzeit. Hrsg. R. Bohn. Frankfurt, 1995, lk. 35–55; Lutheran Popular Prophets in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. The Performance of Untrained Speakers. – Arv, Nordic Yearbook of Folklore 1995. Jg. 51, lk. 63–88; A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800. Eds. B. Scribner, T. Johnson. Basingstoke, London, 1996, lk. 166–182, 264–272; Lutheran lay prophets (c. 1550–1700). University of Cambridge, Faculty of History (Dissertation). Cambridge, 2000; A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – World Christianity. Critical concepts in religious studies. Ed. Elisabeth Koepping. London, New York, 2011, lk. 409–422.

⁹⁴ Nt. „*Probatio Visionum*, Das ist: Christliches / in Gottes Wort vnnd bewährten Schrifften reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern [– –]” 1642 (esimene trükk 1634); *Invicta Visionum Probatio*, Das ist: Wollbefästigte Wiederlegung der nichtigen Scheingründe [– –]. Stettin, 1646. Fabriciuse ja tema suhtumise kohta visioonidesse vt. J. Strom. Jacob Fabricius, Friedrich Breckling und die Debatte um Visionen. – Der radikale Pietismus: Perspektiven der Forschung. Hrsg. W. Breul, M. Meier, L. Vogel. Göttingen, 2010, lk. 249–269.

⁹⁵ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 249–250, 256–260.

likke prohveteid ei saa enam olla uusi tõelisi ettekuulutajaid. Kõik inimkonnale oluline olevat Piiblis juba kirjas, mistõttu ei olevat tarvis midagi „juurde leitud”; Piibli tõlgendamise jäägu aga vaid vaimulike õiguseks.

Visionismi vastu astus jõuliselt Lübecki vaimulikkond, seda eriti ortodoksse luterluse keskuse staatusega Wittenbergi ülikooli endise teoloogiaprofessori ja ortodoksse luterluse autoriteedi, Nicolaus Hunniuse superintendantuuri ajal (1624–1643). Laiemalt tuntuks said Hunniuse poolt Lübecki, Hamburgi ja Lüneburgi vaimulike nimel avaldatud raamat „Üksikasjalik teadaanne uutest prohvetitest”⁹⁶ ja Lübecki Maria kiriku pastori Jacob Stolterfothi käsitlused visioonide olemusest.⁹⁷ Luterlike vaimulike suhtumist prohvetitesse mõjutas visioonide väidetavalt vaieldava usulise puhtuse kõrval ka asjaolu, et nende sõnumid kritiseerisid sageli ordinaarseid vaimulikke,⁹⁸ samuti kartus, et visioonide jumaliku päritolu tunnustamine kahandab kirikuõpetajate autoriteeti.⁹⁹ Samas on huvipakuv ja kõnekas asjaolu, et näiteks Fabriciusest, keda ortodokssed luterlased visioonide-sõbralikkuse tõttu ägedalt ründasid, pidasid noodsamad tema vastased ometi lugu.¹⁰⁰

Lihtrahva hulgas oli visioonidel üpris lai

kõlapind. Prohvetid pidasid eriti oluliseks veenda oma sõnumite jumalikus päritolus ja tõsiduses ilmalikke valitsejaid, kelle võimuses oli korraldada suuri avalikke kahetsustoiminguid. Ilmalikud isandad jäid visioonide suhtes aga enamasti pigem leigeks ning püüdsid prohveteid kui tülitekitajaid üldiselt vältida.¹⁰¹ Selle Saksa luterlikel aladel valdava suhtumise kõrval torkab aga silma Rootsi võimukandjate tolerantus prohvettluse suhtes, mis ilmnes näiteks ka mainitud Jacob Fabriciuse määramises Rootsi Ida-Pommeri alade kõrgeimaks vaimulikuks. Iseäranis tähelepanuväärne oli ühe tuntud „uue prohveti”, Johannes Warneri karjäär Rootsi sõjaväe „väliprohvetina” 1630.–1650. aastatel.¹⁰² Visioone võtsid tõsiselt nii mõnedki vaimuajaloo suurkujud jt. tuntud isikud, näiteks filosoof ja pedagoog Johan Amos Comenius (Jan Amos Komenský),¹⁰³ Rootsi riigimarsal Karl Karlsson Gyllenhielm.¹⁰⁴

Laurentius Matthæi ja tema prohvetid

Eestis näib tuntuim uue prohvettluse „maaletooja” olnud Laurentius Matthæi nimeline isik. Matthæi levitas peamiselt ühe prohveti, Georg Reichardi nägemusi.¹⁰⁵ Endine tina-

⁹⁶ Außführlicher Bericht Von Der Newen Propheten, (die sich Erleuchtete, Gottesgelehrte vnd Theosophos nennen) Religion, Lehr vnd Glauben [---] Gestellet durch Das Predigtamt [---] zu Lübeck, Hamburg, vnd Lüneburg. Lübeck, 1634. Hunniuse kohta vt. nt. W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübeck. Lübeck, 1981, lk. 301–302; L. Heller. Nikolaus Hunnius. Sein Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des siebzehnten Jahrhunderts [---]. Lübeck, 1843. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 254.

⁹⁷ Nt. Consideratio Visionum Apologetica, Das ist: Schriftmaessiges Bedencken, Was von Gesichtern heutiges Tages zu halten sey: Aus Liebe der Wahrheit, vnd den Einfaeltigen zur Nachrichtung, abgefasset, vnd fuer etlichen Jahren ans Licht gegeben. [---] Durch M. Jacobum Stolterfoth. Lübeck, 1645.

⁹⁸ Vt. nt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 253.

⁹⁹ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 262; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 121. Teoloogiliste debattide kohta prohvetite üle samas, lk. 167–176.

¹⁰⁰ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 255–256.

¹⁰¹ Vt. nt. J. Beyer. Georg Reichard und Laurentius Matthæi: Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspettive comparate. Hrg. A. Messerli, R. Chartier. Basel, 2000, lk. 313.

¹⁰² Vt. tema kohta allpool.

¹⁰³ Vt. nt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 251; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 136; E. Koch. Das konessionelle Zeitalter, lk.337–339.

¹⁰⁴ J. Beyer. Georg Reichard, lk. 327.

¹⁰⁵ Dresdeni kandist pärit Reichard oli Kolmekümneaastases sõjas oma varanduse kaotanud ning tegutses hiljem koolmeistri ja köstrina Leipzigi lähedal ja Magdeburgi piirkonnas. Enamiku oma ilmutustest olevat ta saanud 1635.–1637. aastal, kuni 1647. aastani olevat tal olnud ühtekokku rohkem kui 700 visiooni. Umbes pool neist ilmus aastail 1637–1647 erinevates linnades trükis. J. Beyer. Georg Reichard, lk. 300–310.

kaevanduse omanik, hiljem kooliõpetajana tegutsenud Reichard olevat erinevate ilmutuste kõrval saanud inglitelt sõnumeid eraldi just linnade jaoks. Niisugustes nägemustes sai Reichard vaimudelt käsu anda linnaraadidele teada nende kogukonda üleüldise kombelõtvuse ja patuelu pärast ähvardavast jumala karistusest, aga ühtlasi ka võimalusest patukahetsuse ja meelearanduse korral karistust vältida. Näiteks kuulutas üks Reichardi visioonidest Wittenbergi linna kohta järgmist:

„Kolmapäeval pärast suvistepühi anti mulle, G[eorg] R[eichardile] Issanda Vaimu poolt nägemus suurest vihamärgist Wittenbergi linna kohal. Sest ma nägin suurt kahe teraga lahingumõõka õhus hõljuvat, mis muudkui raius ja raius. Kui see [mõök] mõnda aega juba nõnda liikumas oli, tuli taevapilvedest lennates üks ilus mehesuurune ja -kujuline ingel kohale, haaras oma parema käega mõõgaterast, hoidis seda kindlalt kinni, ning õige varsti pärast seda kadus ühes mõõgaga. Ja Issanda Vaim käskis mind härraseid Wittenbergis tõsiselt manitseda, et nad peavad pattu kahetsema ning jumalakartmatu ja epikuurliku elu ja olemise lõpetama, muidu langeb nende peale Jumala kättemaksumõök, ja seal oli veel kõiksuguseid manitsusi, mida kõike ei ole siin vaja ära trükkida.”¹⁰⁶

Reichard orienteerus spiritualistlikult meelestatud vaimulikele, oodates neilt suurte ühispalvuste korraldamist, mida tema ja teisedki prohvetid pidasid karistuste ärahoidmiseks eriti tõhusaks abinõuks.

Laurentius Matthæi oli Reichardi jänger ja „kopist” e. visioonide üleskirjutaja, kes kirjastas neid ja levitas trükitud visioone Põhja-Saksamaal ja Läänemere ümbruse luterlikes maades, neid kas müües või tasuta jagades. Tal õnnestus pääseda isiklikult mitte üksnes paljude linnade raadide jutule, vaid koguni Rootsi valitsuse liikmeteni (nt. riigikantsler Axel Oxenstierna ja riigiamiral Karl Karlsson Gyllenhielmini). Reichardi nägemuste kõrval levitas Matthæi ka Meissenist pärit talupoja Johannes Warneri¹⁰⁷ omi, kes Rootsi sõjaväega 1630. aastate algusest ametliku väliprohvetina Kolmekümneaastase sõja ajal kaasa rännates sündmusi ette kuulutas. Warneri soosija oli ülalnimetatud Stettini kindralsuperintendent Jacob Fabricius, kes aitas tema visioone trükki toimetada. Fabricius toetas ka Reichardi. Reichardi ja Warneri nägemused ja Matthæi tegevus nende propageerijana oli 1639. aastal Põhja-Saksamaa linnades põhjustanud suurt ärevust.¹⁰⁸ Just Warneri visioonid ajendasid Fabriciust ja Lübecki vaimulikku Jacob Stolterfothi 1640. aastatel pikkadeks teoloogilisteks vaidlusteks prohvetluse üle.¹⁰⁹

1640. aastal ilmus Matthæi Liivimaale. 1641. aasta jaanuaris Tartus viibides vähemalt ühel korral ka vahetult rae ette lubatud, annetas ta raehärradele Reichardi visioone ja Johannes Warneri ettekuulutusi, kumastki kuus eksemplari.¹¹⁰ Tartu vaimulike ja ülikooli teoloogidega ei näi ta sel korral olevat kokku puutunud.¹¹¹ Kirjas Tartu

¹⁰⁶ Visio XLVII. – Georgius Reichart. Dritter Theil Etzlicher sehr Nachdencklicher Visionen Vnd Offenbahrunge[n] [– – –]. [o. O.] 1640.

¹⁰⁷ Öieti küll „Werner”; Warneriks nimetas ta end ilmselt viitega oma missioonile „hoiatajana”. J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 145.

¹⁰⁸ Suur poleemika oli Lübeckis, Stettinis ja Hamburgis. C. H. Starck. Lubeca Lutheranano-Evangelica, das ist [– – –] Lübeckischer Kirchen-Historie Erster Band (Teil 1–5); Bd. 2–3 (käsikiri). Hamburg 1724 (Lübecki linnaarhiivi raamatukogu, 09.1, LX 25), lk. 845–850; J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 252–255.

¹⁰⁹ Warneri ja tema vahekorra kohta Fabriciusega, samuti poleemika kohta visioonide väärtuse üle vt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 249–258; J. Beyer. Werner, Johann. – Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. 33. Herzberg, 2012; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 142–152.

¹¹⁰ Matthæi kirjast Tartu raele 20. jaanuaril 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2257, l. 1–2. Reichardi ja Warneri visioonide kõrval sai raad veel 6 eksemplari „Pastor J. Vilitzi poolt trükkida lastud Quedlinburgi kloostrit abtissi 3 ilusat patukahetsusjutlust”. Tõenäoliselt oli tegu väljaandega J. Vilitz. Regale Sacerdotium, Das ist: Die hochnötige und zugleich anmütige heilsame Lehre, Von dem Geist- und Königlichem Priesterthumb. Quedlinburg, 1639.

¹¹¹ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, Th. 3. Riga, 1781, lk. 143.

Überliefert Befehl in großer Zeit (weil der Hofmann nicht
 hat warten wollen) R. Grund: Großk. Hoff: Gott
 Simonil Kaymalen, Jura! Und bitte freundlich
 die wollen Jener folgen Discretion nach solich 12. Ex-
 emplaria unter sich teilen, und das dem Hofmann
 ein Recipisse geben, das die solich Exemplaria zu
 nicht weiterverbreiten sollen Und befehle die
 hinnen allen sich diltlich zu machen, schick
 gangt zuwider p Datum des 22. Aprilis 1641.

R. Grund: Großk. Hoff:
 Gott und Reichthum:
 J. D. W. Simon

Laurentius Matthaei
 Abgesandter Copist des Georgij
 Reichardi an die Stadt in
 die Frage, wann die Briefe in der
 Dittensprache Joachim Pfisterer,

Laurentius Matthaei kiri Tartu raele. 22. aprill 1641. Kirja all seisab: „Laurentius Matthaei, Georg Reichardi
 volitatud kopist, praegu veel kättesaadav Tallinnas Laial tänaval, raamatukõitja Joachim Pfisteri juures“.
 22. aprill 1641. EAA, f. 995, n. 1, s. 2258.

raele selgitas ta, et Reichardi jumalike inglite
 vaimu poolt saadud visioonid on talle ette
 näidanud paljude külade ja linnade hävin-
 gut Pommeris, Mecklenburgis, Tüüringis ja
 mujal, mis kõik jumala karistusena inimeste
 suurte pattude pärast oli sündinud. Üle 40
 Reichardi visiooni linnade kohta olevat juba
 täide läinud ning veel 70 linna jaoks (nende
 hulgas nii mõnedki „heal järjel ja suured
 kaubandus- ja mereärsed linnad“) seisvat
 visiooni täitumine veel ees. Matthaei manit-
 ses tartlasi Reichardi ennustustesse tõsiselt
 suhtuma, sest Piibli järgi (Jr 28:9) tõestab
 prohveti tõelisust just tema ettekuulutuste
 tõekssaamine.¹¹²

Matthaei Tallinnas

1641. aasta kevadel jõudis Matthaei ka Tal-
 linna. Saksa luterlike linnade ja vürstiriiki-
 dega võrreldes oli Tallinn 17. sajandil, kui see
 jäi pikaks ajaks sõdadest puutumata, luterluse
 seisukohalt rahulik paik, kus leidsid varju mit-
 mel pool mujal usulistel põhjustel tagakiusatud
 usukaaslasedki.¹¹³ Nii nagu enamik luterlikke
 kirikuseadusi, tunnustas ka 17. sajandi algul
 kirja pandud Tallinna kirikukord ainuõigeks
 õpetuslikuks normiks Konkordiarraamatu
 usutunnistuskirjades sisalduva õpetuse.¹¹⁴
 Katoliiklus ei olnud 17. sajandiks Tallinnas
 enam aktuaalne ning luterluse tähtsaim rivaal,

¹¹² Matthaei kiri Tartu raele 20. jaanuaril 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2257.

¹¹³ Vt. nt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 3: Tallinna raele saabunud palvekirjad poliitilistel asjaoludel ja usulise taga-
 kiusamise tõttu ametist ja kodumaalt pagened jutlustajatelt (1596–1692).

¹¹⁴ Tallinna kirikukord [1608]. TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 115, l. 4.

kalvinism, ei olnud siin kunagi kanda kinnitanud.¹¹⁵ Samal ajal kui ümbritsevat luterlikku maailma pingestasid sisemised teoloogilised vastasseisud ja mitmesugused usuvoolud, olid Tallinnas esil vaimulike palgapretensioonid jm. kirikuala rahastamise küsimused, Rootsi riigivõimu ja Tallinna rae vastuolud linna kirikliku alluvuse ning rae ja vaimulike rivaliteet ühiskondliku positsiooni pärast. Kuid ka Tallinnas oli Johann Arndti „Tõelise kristluse” austajaid¹¹⁶ ning usu puhtuse ja ortodoksse luterluse autoriteedi küsimused kerkisid aegajalt esile siingi, nagu juhtus ka 1640. aastatel seoses uue prohvetlusega.¹¹⁷

Matthæi viibimist Tallinnas 1641. aasta aprillis tõendab tema teine Tartu raele lähetatud kiri, mille all seisab: „Laurentius Matthæi, Georg Reichardi volitatud kopist, praegu veel kättesaadav Tallinnas, Laial tänaval raamatuköitja Joachim Pfisteri juures.” Samas kirjas ütles Matthæi end olevat just vastu võtnud talle laevaga Lübeckist saadetud 100 eksemplari Johannes Warneri raamatut „Beschreibung etzlicher Visionen”. Neist 12 eksemplari saatis ta Tartusse, et raehärrad need omavahel ära jaotaks.¹¹⁸ Matthæi võimalikest kohtumistest linnavõimudega või vaimulikega tema 1641.

aastal Tallinnas viibides teateid ei ole, kuid arvestades ta tegutsemist Tartus ja järjekindlust kõikjal mujal, on üpris tõenäoline, et ta püüdis trükiseid ka Tallinnas levitada ning rae jutule saada. Peale Johann Pfisteri nimelise raamatuköitja, kelle juures Matthæi Tallinnas olles peatus, kuulusid tema tutvusringkonda linnas veel Andreas Detri nimeline isik ning arst ja apteeker, Georg Reichardi kodukandist pärit Theodor Olitzschius.¹¹⁹ Kas ja millist laiemat vastukaja said Matthæi ja tema vahendatavad visioonid 1641. aastal Tallinnas, ei ole teada.

Aastail 1641–1645 liikus Matthæi Rootsis, Saksamaal, Liivimaal ja Kuramaal. Tallinna saabus ta uuesti 1645. aasta lõpul apteeker Olitzschius kutsel, kes talle ja ta perele mitmeks kuuks peavarju pakkus. Nüüd oli Matthæil levitamiseks kaasas Reichardi visioonide viies osa (ilmselt selle esimene, 1645. aastal Riias trükitud väljaanne), mille ettekuulutused olid adresseeritud bürgermeistritele, raehärradele, kohtunikele jt. Hamburgis, Bremenis, Lübeckis, Lüneburgis, Stades, Magdeburgis, Danzigis, Königsbergis, Leipzigi, Dessaus ja Kölnis. Ohustatud linnade hulgas oli nimetatud ka „mere ääres paiknevaid linnu Liivimaal”.¹²⁰ Matthæi olevat visioone

¹¹⁵ Kroonik Balthasar Russow teatab, et 1573. aastal tulid Rootsist Tallinna Šoti sõjamehed, kes töid kaasa oma kalvinistlikud jutlustajad. Russow nimetas taeva kingituseks, et šotlased saksa keelt ei osanud, sest muidu oleks see ketserlus võib-olla ka teisi inimesi nakatanud. B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt* [---]. [Barth], 1584. Faksmileausgabe: Hannover-Döhren, 1967, lk. 100.

¹¹⁶ Arndtiga isiklikult tuttava Johannes Knopiuse (Niguliste õpetaja) kirjast Arndtile on järeldatud, et Tallinnas võis 17. sajandi esimesel poolel olla elav Arndti järgijate liikumine. Teisal on seda kindlate teadete puudusel peetud siiski vähe tõenäoliseks. Arndti austajad olid küll tollal Tallinnas viibivad Gabriel Oxenstierna ja Jacob De la Gardie. M. Repo. *Astrologische Alchemie als Vorbild der Neuen Geburt bei Johann Arndt. Ein Beitrag zu den frühesten Einflüssen Arndts im Schwedischen Königreich.* – Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum. Hrsg. A. Jarlert. Lund, 1999, lk. 57–83, siin lk. 77–78.

¹¹⁷ Visionismi Tallinnas ja sellega seoses Sandhageni tegevust olen varem vaadelnud artiklis „Visionismus” in Tallinn (Reval) in den 1640-er–1650-er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Hrsg. M. Tarvas, H. F. Marten, M. Saagpakk jt. Würzburg, 2012, lk. 135–158.

¹¹⁸ Matthæi kiri Tartu raele 22. aprillil 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2258.

¹¹⁹ Olitzschius (ka: Orlicius) tuli 1638 Saksamaalt Tallinna, pole võimatu, et usuliste hoiakute tõttu pagendatuna. Oli apteeker Narvas, tuli 1640 rae kutsel uuesti Tallinna, kus ta ametlik staatus oli „Medicus extraordinarius”. J. W. Dehio. *Berichtigungen und Nachträge zu den Mittheilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals.* – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. 1887–94. Bd. 4, lk. 439–449, siin lk. 440–441; I. Brennsohn. *Die Aerzte Estlands.* Riga, 1922, lk. 289. Olitzschius ja Detri ning nende suhete kohta Reichardiga vt. J. Beyer. *Georg Reichard*, lk. 315–317, 324.

¹²⁰ G. Reichardt. *Fünfft Theil. Etzlicher Wahrhaftiger, Wunderlicher vnd sehr hoher Nachdencklicher Visionen* [---] Gedruckt zur Warnungsburg in Deutschland Bey Christian Gutfreund Im Jahr [---] 1645. „Warnungsburg” ilmutiskohana on fiktiivne, tegelikult ilmus Nordhausenis – seega Sandhageni kodulinna. J. Beyer. *Georg Reichard*, lk. 318, 321–322.

tutumiseks andnud ühele raehärrale, ühele aadlikule ja ühe eksemplari ka Toompeal resideeruvale Eestimaa asehaldurile.¹²¹

Olitzschuise juures kohtas Matthæi ka apteekri head tuttavat, Toomkiriku pastorit ja Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi liiget Abraham Wincklerit. Too olevat Matthæiga korduvalt sõbralikult ja pikalt visioonide üle arutlenud. Kuid olles tutvunud asehalduri palvel visioonidega vahetult ja põhjalikult, leidis Winckler nad „sedavõrd absurdsed” olevat, et pidi oma ameti sunnil avalikult nende vastu astuma. 1645. aasta advendiajal pidas Winckler mitu Matthæid ja visioone paljastavat jutlust, säästmata hukkamõistust ka apteeker Olitzschuist. Pastor olevat neid kantslist avalikult nimetanud ketseriteks, kes tuleks „kuradile üle anda, kuna nad tahtnud õndsas Lutheri õpetust välja juurida, pühakirja moonutada, uut ketserlust juurutada, evangeeliumi ümber teha, vaimulikke, kooliõpetajaid ja ilmalikke isandaid kõrvale tõrjuda ja usuartiklid tühistada”. Winckler kutsus raadi üles „selliseid inimesi linnast ja maalt välja kihutama”. Matthæi ja Olitzschuise ründasid seepeale omakorda Wincklerit ning algsest sõbralikust vahekorrast hoolimata puhkes meeste vahel suur riid.¹²² Konflikt kulmineerus 1646. aasta aprillis, kui selle peapõhjustaja Matthæi oli Tallinnast juba lahkunud ja Eestimaa konsistooriumil jäi üle klaarida vahekordi vaid tema sõbra Olitzschuisega. Konsistoorium kaebas Olitzschuise peale Tallinna raele (all-linnas tegutsev apteeker kuulus rae jurisdiktsiooni alla). Peale mõttekaasluse Matthæiga pandi talle süüks Reichardi visioonide trükkimise rahastamist

ja Matthæi Tallinnast põgenemisele kaasaaitamist. Apteeker ühtki süüd omaks ei võtnud, öeldes end olevat Matthæile elupaika vaid heast südamest pakkunud.¹²³

Soovides tüli rahumeelselt lahendada, ei kiirustanud raad otsuste tegemisega, hoolimata provintsiaalkonsistooriumi pidevast survest, muu hulgas ähvardusest rae tegevusetuse pärast Stockholmi kaevata.¹²⁴ Kodurahu säilitamise soovi kõrval oli rae taktikal ka sügavam tagapõhi. Nimelt püsis terve 17. sajandi jooksul aktuaalne Tallinna kirikliku iseseisvuse kaotamine ja linna kirikuvalitsuse allutamine provintsiaalkonsistooriumile. See tõttu oli Tallinna seisukohalt tähtis keskvoimule näidata, et linna kirikuelu sujub rae juhtimisel probleemideta.¹²⁵ Ka kubermanguvalitsus, kust provintsiaalkonsistoorium samuti tuge otsis, pigem hoidus konkreetsetest samudest. Asehaldur osutas hoopis, et „selles asjas peaks ettevaatlikult toimima ja mitte liiga palju ega ka liiga vähe tegema, kuna visionistidel küllalt palju poolehoidjaid olevat, seda nii Riias kui riigis [s. t. Rootsis]”.¹²⁶ Niisuguse ettevaatlikkuse tagamaa näib seega olevat Rootsi võimude toleaeagne tolerantne, isegi soosiv suhtumine prohvetlusse (vt. ka ülal Fabriciuse ja Warneri kohta). Apteeker tuligi konfliktist lõpuks puutumatuult välja ning lahkus Tallinnast Saksamaale, saades raelt kaasa soodsa iseloomustusegi.

Sandhagen ja visionism

1646. aasta aprillis loeti Georg Reichardi visioone ette ka Tallinna linnakonsistooriumi istungil, misjärel otsustati need tingimusteta

¹²¹ J. Beyer. Georg Reichard, lk. 314–315, 317; Olitzschuise tunnistus (väljavõte raeprotokollist). 29. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. BL 19, l. 130–130p.

¹²² Väljavõte Tallinna rae 29. aprilli 1646 protokollist. TLA, f. 230, n. 1, s. BL 19, l. 130p–132p; samas, s. Bg 1, l. 105; kuninglik fiskaal Cornelius Murrer Tallinna raele 24. aprillil 1646. Vt. ka J. Beyer. Georg Reichard, lk. 317 ja J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, 441–442.

¹²³ Eestimaa konsistooriumi protokoll, 14. aprill 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 55; raeprotokoll, 24. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 58, l. 73p; samas, s. Bg 1, l. 105p–106; vt. ka J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, lk. 441–442; Winckleri kaebus Olitzschuise vastu. 3. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 1, l. 247.

¹²⁴ Eestimaa konsistooriumi protokoll. 5. mai 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 63.

¹²⁵ Veel 1663. aastal osutas raad sellele, et Sandhageniga tuldi toime ilma riigivõimu abita. Raad kuningale 6. novembril 1663 (kontsept). TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 156, l. 74p–78, siin l. 77–77p.

¹²⁶ Eestimaa konsistooriumi protokoll 14. ja 23. aprillist 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 55p, 56p; J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, lk. 442.

hukka mõista. Linna kirikuõpetajaid kohustati linnarahvast visioonide eest kantslist avalikult hoiatama. Kuid linna- ja provintsiaalkonsistooriumi vastuabinõudele vaatamata tuli tõdeda, et visionistid on maalt ka Tallinna imbunud ja siin kaasatundjaid võitnud,¹²⁷ ja et prohvetlus on linnavaimulikud mitmeks leeriks lõhestanud, nii et nad ägedalt üksteise vastu jutlustavat. Tõepoolest, 24. aprillil 1646 kõneldi Eestimaa konsistooriumi istungil linnavaimulike vahel nägemuste pärast puhkenud riist:

„[– – –], sel nädalal puhkes linnavaimulike hulgas murettekitav tüli, kuna magister Höweln [Sandhageni kolleeg Olevistes – L. K.] eelmisel pühapäeval ja magister Specht¹²⁸ eelmisel teisipäeval innukalt visionistide ja nende patroonide vastu jutlustasid, härra Sandhagen aga eelmisel kolmapäeval avalikus jutluses neile vastu astus ja visioone kaitses; [– – –] sellest ajendatuna kutsusid raad ja vaimulikud kokku konsistooriumi, et Sandhagenilt aru pärida, [– – –] talle anti tõsiselt, ühes ametist ilmajätmise hoiatusega teada, et ta peab visioonide-asjaga lõpu tegema, magister Specht aga nõudnud tungival, et ta [Sandhagen] koguduse eksitamise ja segadusse ajamise pärast avalikult oma vaadetest lahti ütleks. Mis [ses asjas] edasi juhtub, saab näha.”

Ka pärast aruandmist konsistooriumis olevat Sandhagen „jäärapäiselt” oma arvamusele kindlaks jäänud. Näiteks oli ühel päeval juhtunud, et hommikuses jutluses kõnelesid linna pastorid visionistide vastu, kuid pärastlõunal diakon Sandhagen taas nende kaitseks. Sandhageni seisukoha järgi ei tohtinud inglite vahendatud nägemusi hoolimatult kõrvale heita, vaid neid, kes kahetsusele kutsuvaid nägemusi saavad, pidi tõsiselt kuulama. Tema meelest tuli neid kuulda

võtta isegi siis, kui kahetsusele kutsujaks on kurat ise. Taolise juhtumi kohta toonud Sandhagen näitegi – ühe Saksamaal Spandau lähedal elava teenijatüdruku suu läbi olevat kurat vastu iseenese tahtmist patukahetsust jutlustanud. Linnavaimulike tülli sekkunud ka Toompea pastor Winckler, kes olevat vastukaaluks „hästi põhjendatult” tõestanud, et kuradil on ka näilisel vagaduse kuulutamisel sama salakaval siht mis ikka, s. t. meelitada inimest kiusatustele järele andma.¹²⁹

Üpris tõenäoline on, et 1630. aastatel elavnenud uutest prohvetitest oli Sandhagen huvitunud juba Saksamaal olles, ning ei saa välistada, et 1640. aastate algul Tartus elades võis ta seal kokku puutuda linna väisand Matthæiga. Sandhageni raamatukogus Tallinnas ärevust tekitanud Reichardi ja Warneri nägemuste leidumisest otseseid jälgi ei ole, kuid tema raamatute nimekirjas leiduv märges „Erinevate autorite ennustused” tähistab igal juhul prohvetliku kirjanduse olemasolu. „Ennustuste” endi kõrval oli kogus mitmeid juba 1630. aastatel Saksamaal ilmunud prohvetlust puudutavaid raamatuid, sh. tähtsamate autorite omi, nagu Nicolaus Hunniuse „Lühike teadaanne uutest prohvetitest”, Stolterfohti „Visioonide kaalumine”, Fabriciuse „Visioonide uurimine” ja „Fabricius Stolterfohti vastu”.¹³⁰

Tallinna diskussioonid prohvetite üle ei piirdunud üksnes suuliste vaidlustega. Provintsiaalkonsistoorium lasi 1646. aasta mais trükkida maavaimulikele, praostidele ja kirkuteenritele põhjaliku õpetuse – „Sõbralik-vennaliku kirja”, kuidas kuulajaid uute prohvetite ja visionistide eest hoiatada.¹³¹ Asjaolu, et Eestimaa vaimulikud juhid pidasid vajalikuks poleemikasse sekkuda trükisõnas, s. t. suulisest kestmamal viisil, näitab, et visioonid

¹²⁷ G. O. F. Westling. Von den religiösen und sittlichen Zuständen, lk. 338.

¹²⁸ Nicolaus von Hövelni ja Nicolaus Spechti kohta: L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 133 ja 253.

¹²⁹ Eestimaa konsistooriumi protokoll 24. aprillist 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 56p.

¹³⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–12. Loetletud raamatute kohta vt. viited nr. 94, 96, 97.

¹³¹ Freund-Brüderliches Schreiben der WolEhrwürdigen, Hoch- vndd Wolgelahrten des Thumbs-Stifts vnd Königl. Schwedischen Consistorij zu Reval Herren Bischoffs vnd an denn Herren Assessoren An das Ehrwürdige Land Ministerium, die Herren Praepositos, Pastores vnd Diener der Kirchen Gottes in Esthland, Wie sie ihre Zuhörer für die Newen Propheten vnd Visionisten warnen sollen. Reval, 1646.

olid nii Tallinnas kui ka maal arvestatavat kõlapinda leidnud ja et nende ohtu võeti tõsiselt. „Sõbralik-vennalik kiri”, mis ilmus Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi ja kõigi konsistooriumi liikmete nimel, väljendas Eestimaa luterliku kiriku ametlikku taunivat suhtumist nii prohvetitesse üldiselt kui ka konkreetselt Reichardi visioonidesse.

„Kirjas” rõhutati, et visioonide paljastamine on hädavajalik, et rahvas ei läheks kaasa „Laurentz Matzsoniga” (s. t. Laurentius Matthæi) – ringihulkuva apostliga, kes „Jürgen” (s. t. Georg) Reicharti lugusid siin ja seal salaja trükkida laseb, levitab, müüb ning raele ja vaimulikele smugeldab. Piibel pakkuvat külalalt näiteid tõestamaks, et Reichard ja temataolised on üksnes valeprohvetid. Seetõttu peavad kõik pastorid oma kogudustele just Piibli abil selgitama, et neid visioone ei ole saatnud jumal. Toonitati, et kõik, mis inimestel patukahetsuseks ja meelesparanduseks ning õndsuseni jõudmiseks vaja on teha, on kirjas Piiblis, mitte visionääride leiutistes. Piibli kõrval soovitati pastoritele Reichardi visioonide vastu argumente otsida ka prohvetite olemust paljastavate tähtsamate teoloogide teostest (sh. eespool mainitud Stolterfohtilt ja Hunniuselt). Kuigi talurahvas ei teadvat prohvetitest ega nende visioonidest midagi, leiduvat kahjuks sakslasi – aadlikke ja mitteaadlikke, eriti aga „studiosusi”, kes olevat „visionistide posimisest” sisse võetud või suhtuvat sellesse ebaleva poolehoiuga. Niisuguste inimestega pidavat esmalt privaatselt tegelema ning neid veenma oma suhtumist muutma ning kui vaja, abi saamiseks otse konsistooriumi poole pöörduma. Ei olevat soovitatav minna visionismi-asja kohe kantslisse ajama, kuna

see võib avalikku huvi juurde tuua.

„Sõbralik-vennalik” kiri ei jäänud ainsaks Tallinnast lähtunud trükitud täienduseks visioonide-vastasesse poleemikasse. Üks selle kaasautoreid, provintsiaalkonsistooriumi liige ja toomkooli rektor Petrus Lidenius avaldas 1647. aastal Reichardi visioonide viienda osa kriitika.¹³²

Pärast 1646. aasta sündmusi ei näi Tallinnas sellel kümnendil prohvetluse pärast olevat uusi insidende olnud. Laurentius Matthæi reisis Reichardi esindajana ringi veel 1647. aastani, viibis ilmselt korra veel „missioonil” Tartus,¹³³ kuid Tallinna ta enam ei tulnud. Üldiselt hakkasidki diskussioonid prohvetite ja visioonide üle kõikjal hääbuma, nagu hakkas pärast Kolmekümneaastase sõja lõppemist vaibuma ka prohvetite tegevus.¹³⁴ Kuid olugi tülideta, näib visionismi teema Tallinnas siiski veel mitu aastat olevat õhus olnud, sest alles 1650. aasta suvel jõudsid vaimulikud ses suhtes üksmeelele. 1650. aasta juulis koostati nägemuste kohta „generaalteesid”, mis raes ja konsistooriumis heaks kiideti ja allkirjastati. Rae istungil nenditi rahulolevalt, et „juba mõne aasta eest Georg Reichardi visioonide pärast tekkinud ja siiani meie vaimulike hulgas püsinud vaen on nüüd tänu rae vahendusele vennalikult ja sõbralikult maha maetud. Selle kohta ja eriti samasugustel puhkudel tulevikus tekkida võivate lahkheid ja tülide vältimiseks, mitte et üht või teist erilisel süüdistada või ahistada, on koostatud mitmest artiklist koosnev kirjatükk, mille kõik vaimulikud allkirjastanud ning ka raad ja konsistoorium heaks kiitnud on.” Dokument tuli kirikut puudutavate aktide juurde alatiseks meelespidamiseks tallele panna.¹³⁵

¹³² Oratio panegyrica, qua examinatur quinta pars, sive cento visionum G. Reichardi: [– – –] die 7. Julij anno 1647 habita in Acroaterio synodali acropolis Revaliensis a Petro Svenonis Lidenio [– – –]. Tartu, 1647. Nii „Sõbralik-vennalikku kirja” kui ka Lideniuse tööd tunti ka nt. Lübeckis. Vt. C. H. Starck. *Lubeca Lutherano-Evangelica*, lk. 925; J. Stolterfoth. *Nochmalige kurtze/ jedoch gründliche Wiederholung der Streitigkeit/ so nun etliche Jahr in der Christlichen Kirchen geführt/ von den Newen Gesichtern/ unmittelbar Prophecey- und Offenbarungen* [– – –]. Lübeck, 1649, lk. 113.

¹³³ J. Beyer. *Georg Reichard*, lk. 318; 28. jaanuari 1646 sissekande järgi Tartu rae protokollis olid raehärrad saanud Matthæilt siis omavahel jaotamiseks taas 6 eksemplari visioone (täpsustamata, milliseid). EAA, f. 995, n. 1, s. 254, l. 589.

¹³⁴ Vt. J. Beyer. *Georg Reichard*, lk. 319; J. Strom. *Jacob Fabricius*, lk. 262–263.

¹³⁵ Raeprotokoll 21. juunist 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 62, l. 102p; raeprotokoll 23. juulist 1650. Samas, Ab 62, l. 119; linnakonsistooriumi protokoll 24. juulist 1650. TLA, f. 1346, n. 1, s. 1, l. 98p.

Kuna nimetatud teesid ei paista säilinud olevat, ei ole ka teada, mis neis kirjas oli. Kindel on aga, et nende koostamises oli osaline ka Sandhagen, ning et teiste vaimulike allkirjade kõrval pidi seisma neil ka tema allkiri.

Vaevalt said aga Tallinnas suhted visioonide küsimuses klaariks, kui ootamatult puhkes nende pärast uus konflikt, mille peapõhjustajaks oli seekord Sandhagen. Näib nimelt, et Tallinnas sai alles 1651. aastal teatavaks, et Sandhagen oli 1648. aasta algul kirjutanud kirja prohvetite, teiste hulgas Reichardi ja Warneri tuntud soosijale, Stettini superintendendile Jacob Fabriciusele, milles avaldas arvamusi tema traktaadi kohta visioonide olemusest (*Tractat de probatione Visionum*¹³⁶). Fabriciuse vahendusel olevat Sandhageni kommentaarid ka trükkis ilmunud.¹³⁷ Kirja ilmsiks tulles esitasid Eestimaa piiskop ja provintsiaalkonsistorium taas raele Sandhageni peale kaebuse, milles süüdistati teda ikka veel visionistide leeri hoidmises ja nende õpetusest kinnihoidmises. Peale selle olevat ta oma kirjas solvanud Eestimaa ja Tallinna konsistoriumi ning Tallinna rae liikmeid, nimetades neid „uue visionistliku ketserluse rajajateks” ja „peaketseriteks” ning väites, et need „kõige jämedamaid eksiõpetusi puhta jumaliku tõe pähe lihtsatele inimestele peale suruvad”. Provintsiaalkonsistorium nõudis raelt Sandhageni karistamist – et ei oleks tarvidust kusagilt mujalt õigust nõuda (konsistorium kaalus Sandhageni juhtumi teatamist Rootsipiiskopile).¹³⁸

Sandhagen ise pidas üldise rahu säilitamise huvides siiski õigeaks lahendada tüli heaga. Ta leidis, et visionismi pärast on omavahel varem juba küllalt tapeldud, mistõttu on ebamõistlik seda kõike taas üles kaevata. Oma vaadetest ei taganenud Sandhagen aga nüüdki, ka kodurahu huvides mitte, vaid

kinnitas, et pooldab endiselt sedasama, s. t. ka Jacob Fabriciuse käsitust nägemustest ja ilmutustest, mida varemgi oli toetanud. Sandhageni vastuses esitatud süüdistustele leidub tema suhtumiste kohta nägemustesse vahetult temalt endalt pärinev kokkuvõte:

„[– –] *Nägemused ja erilised ilmutused tulevaste asjade kohta ei ole ühes apostlite aegadega päris ära lõppenud, neid ei keela kusagil ka Jumala Sõna; seetõttu ei pea neid lihtsalt kõrvale heitma, vaid neid peab Jumala Sõna juhtnööride valgusel ja nendes [nägemustes] sisalduvate tähendusmärkide järgi uurima, ja kui nad selle põhjal leitud head olevat, peaks nad [– –] rahule jätma. Ah jaa, neist võib ka midagi, eriti mis puudutab kirikuga seotud väliseid asjaolusid, ilmalikku võimu või üksikuid isikuid, arvesse võtta, ja tulevase õnne või õnnestuse kuulutust kas tröösti või hoiatusena arvesse võtta – sel määral, mil see ei juhi kõrvale Jumala ilmutatud sõnast või tema kutsest.*”¹³⁹

Tunnistades küll soovivat suhtumist visioonidesse, ei võtnud Sandhagen omaks süüdistust Tallinna raehärrade ja vaimulike solvamises: kirjas Fabriciusele olevat ta vaid üldistanud, et need, kes tervest mõistusest tulenevat suhtumist visioonidesse ketserlikuks peavad, tegelikult hoopis ise uut ketserlust juurutavad. Sellist seost luues tuli tal lõpuks siiski möönda, et kriitika pidi laienema ka kõigile Tallinna vaimulikele, kes olid omal ajal samuti omaenese mõistust kasutamata, üksnes autoriteetidelt laenatud tarkusest „vaest Reichardit” neednud ja ta kuradi käsilaseks kuulutanud.¹⁴⁰

Tallinna linnavaimulikud ja raad solvamise pärast süüdistust Sandhageni vastu igal juhul ei tõstnud. Sandhagen ise väitis, et tema kolleegid olid hiljuti kinnitanud, et ei pea tema vaateid visionismile ketserluseks, mistõttu ei ole neil ka omavaheliseks klaarimiseks enam põhjust.¹⁴¹

¹³⁶ Vrd. viide 94.

¹³⁷ Kuigi vastava trükise jälile ei ole seni õnnestunud jõuda (ka mitte pealkirja välja selgitada), ei ole selle ilmumises põhjust kahelda, kuivõrd Sandhagen ise seda ei eitanud.

¹³⁸ Raeprotokoll 20. juunist 1651. Samas, s. Ab 63, l. 100, 102 ja s. Bo 15, l. 17–17p; piiskop Jhering raele 20. novembril 1651. Samas, l. 20–20p Sandhagen raele 28. novembril 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 13–14.

¹³⁹ Sandhagen raele 5. märtsil 1652. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 21–22, siin l. 21.

¹⁴⁰ Sandhagen raele 28. novembril 1651. Samas, s. Bo 15, l. 13–14, siin l. 14.

¹⁴¹ Sandhagen raele 5. märtsil 1652. Samas, s. Bo 15, l. 21p.

Ka Sandhageni tüli puhul provintsiaalkonsistooriumi ja piiskopiga lähtus raad, sarnaselt ülalpool puudutatud Olitzschiusse juhtumiga 1646. aastal, peamiselt konflikti rahuliku maandamise soovist.¹⁴² Näib, et nii läkski, sest vahekorra klaarimine kestis terve 1651. aasta ning tüli paistab olevat lõpuks hääbunud ilma järskude otsusteta. Sandhageni kasuks kujunes ka asjaolu, et ta oli hiljuti valitud koolide inspektoriks.¹⁴³ Nii olulise ameti kandja kompromiteerimine oli kindlasti ebasoovitav.

Roosiristlane?

Roosiristluse algust seostatakse teoloogi ja matemaatiku Johann Valentin Andreae poolt tema üliõpilasaastail 1614–1616 Tübingenis anonüümselt avaldatud kolme raamatu ilmumisega.¹⁴⁴ Neis kirjeldati Christian Rosencreutz'i nimelise mehe asutatud omanimelise salajase ordu olemust ja kutsuti üles Euroopa „kõiki õpetlasi ja valitsejaid” läbi viima „kogu maailma üldist ja põhjalikku reformi”. Ordu liikmed olevat avastanud inimkonna ürgkeele – loomise keele, milles suutsid suhelda loomadega ning mõista loodust kui raamatut. Viimasest ülemaks jäi siiski Piibel. Ordu üks peamisi ülesandeid pidi olema haigete heategevuslik ravimine. Rosencreutz'i romaanivormis eluloo toel kirjeldati, kuidas taassündinutele avaneb loomise saladus, kuidas nad selle abil Kristuse

järglasteks saavad ja usu juurde juhatatakse.

Roosiristlus oli küll üks arvukatest 17. sajandi usu- ja elu-uuenduslikest müstilistest liikumistest, kuid kandes endas loodusteaduste kaasaegseid suundumusi (hermeetilise loodusfilosoofia seisukohti), püüdesid roosiristlased mitte üksnes tõelise jumalatundmise, vaid ka looduse tõelise mõistmise poole. Roosiristlaste raamatute arvukad taastrükid levisid Saksa keeleala kõrval ka Inglismaal, Prantsusmaal ja Rootsis ning nende ideed võitsid kõlapinda akadeemilistes ringkondades. Raamatute ajal tekkis arvukalt ühinguid ja ringikesi, kuid ilmus ka palju poleemilisi kirjutisi. Kaasaja vaimuinimestest oli üks nende pooldajatest taas Jan Amos Comenius, keda ülalpool oli põhjust mainida prohvetluse toetajana. Ordu kui tsentraliseeritud ühendust ennast 17. sajandil päriselt siiski ei eksisteerinudki.¹⁴⁵

Roosiristlaste ideed levisid 17. sajandi esimesel poolel ka Tartus, samuti oli neist haaratud isikuid sattunud Tallinna, nagu näiteks 1622. aastal „rändav alkeemik” Johann Staricius.¹⁴⁶ Tartus oli *Academia Gustaviana* professor ja neljakordne rektor, Andreaega isiklikult tuttav Heinrich Hein ja tema mõtetekaaslased 1636. aastal asutanud koguni roosiristliku ühingu, mille sihiks olnud viia luterlust Venemaale ja Indiasse.¹⁴⁷ Küsimus, kas *Academia*'s Heiniga ühel ajal tegutsenud Sandhagen jagas Tartus levinud roosiristlikku vaimsust, jääb pidepunktide puudusel

¹⁴² Raeprotokoll, 23. mai 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 19.

¹⁴³ Raeprotokoll, 12. detsember 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 174p.

¹⁴⁴ Fama Fraternalitatis oder Entdeckung der Bruderschaft des löbl. Ordens RC an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben (1614); Confessio Fraternalitatis oder Bekenntnis der löblichen Bruderschaft des hochgeehrten Rosenkreuzes an die Gelehrten Europas (1615); Chymische Hochzeit Christian Rosenkreuz (1616). Need on avaldatud nt.: G. Wehr. Die Bruderschaft der Rosenkreuzer. Die Originaltexte und Goethes Fragment „Die Geheimnisse”. Köln, 2007.

¹⁴⁵ Roosiristlaste tausta ja ideede ning nende leviku kohta vt. nt. H.-J. Schoeps. Deutsche Geistesgeschichte, lk. 127–150; E. Koch. Das konfessionelle Zeitalter, lk. 336–337; G. Wehr. Die Bruderschaft, lk. 7–57; Geschichte des Pietismus, lk. 151–166; S. Åkerman. Rose cross over the Baltic. The spread of rosirociarianism in Northern Europe. Leiden, 1998.

¹⁴⁶ U. Masing. Roosiristlane Tartus. – U. Masing. Vaateid maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu, 2008 (algsest ilmunud: Postimees, 28.12.1942), lk. 470.

¹⁴⁷ Heinist ja roosiristlastest *Academia Gustaviana*s vt. U. Masing. Roosiristlane Tartus; K. Rein. Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis, lk. 99–102. Heini sidemete kohta Andreaega vt. J. V. Andreae. Christianopolis. Ed. E. H. Thompson. Dordrecht, Boston, 1999, lk. 292–294, 302; D. R. Dickson. The Tesseract of Antilia. Utopian Brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century. Leiden, Boston, Köln, 1998, lk. 114–118, 132.

esialgu selge vastusetä. ¹⁴⁸ Küsimuse juures on aga tähtis asjaolu, et roosiristlased olid suuresti inspireeritud Chemnitz linna lähedal Zschopaus aastail 1533–1588 pastoriks olnud Valentin Weigeli vaadetest, nii et roosiristlasi võiks pea et weigeliaanidekski nimetada. ¹⁴⁹ Ühe kaasaegse osutuse põhjal oli Weigeliga ühiseid seisukohti ka Sandhagenil.

Sandhagenit seob Weigeliga Eestimaa konsistoriumi 24. aprilli 1646 protokoll, kus on juttu tema tülist kolleegide Nicolaus Hövelniga ja Nicolaus Spechtiga suhtumise pärast prohvetitesse. Linnavaimulike riiu kirjelduse kõrval on seal Sandhageni kohta kirjas veel, et „[– –] muude jaburuste kõrval olevat ta juurutanud ka weigeliaanlikku seisukohta, et meie esimese ema, Eva, esimene patt ei olnud mitte õuna maitsmine keelatud puust, vaid see, et ta [Eva] inimliku kuju võtnud kurjaga ihulikku vahekorda oli astunud” (vt. viide 129). Sõltumata sellest, kui „weigellik” oli Sandhageni konkreetne Eva patu tõlgendus, peitub tsiteeritud etteheites vihje Weigeli respektseerimisele Sandhageni poolt.

Eluajal korraliku luterlase mainega Weigeli traktaate, kirju ja jutlusi hakati trükis avaldama alles 20 aastat pärast tema surma. Alles siis ilmsesid ta müstilised, spiritualistlikud ja panteistlikud vaated ning pettumine reformatsioonis ja selle viljades. Weigeli eesmärk oli uskliku tõeline ühtsus jumalaga, mispuhul Kristus on inimese sees, mitte inimese jaoks; teadmistest ja teoloogiast tähtsamaks pidas ta uskliku puhast südant jumalas. Weigel ei olnud nõus teesiga Kristuse inimlikust olemusest (selle eitamist peeti aga ketserlikuks kristluse tekkest alates). Kirikut kui inimese ajalikku kätetööd pidas Weigel kasutuks, samuti kasutuks ka jutlust, kui kuulajal ei olnud võimet kuulata sisemiselt; ka

paradiis ja põrgu asusid Weigeli järgi üksnes inimeses endas. Ta ei pidanud vajalikuks riigi ja kiriku ühendust ega ilmalike isandate sekumist kiriku- ja usuasjadesse. Ta oli kriitiline vaimulike suhtes, sest nende elu ei järginud ta meelest Kristuse õpetust, ning tervel maal ei olevat olnud ühtki kantslit, kus ei seisnuks valeprohvetit. Weigeli eeskujuks olid algkristlik armu- ja headusekogudus ning keskaegsed müstikud (meister Eckhart ja Johannes Tauler, loodusfilosoof Paracelsus).

Luteri kirik seadis Weigeli usuliste vaadete puhtuse aeg-ajalt kahtluse alla juba tema eluajal, kuid alles tema postuumselt ilmunud kirjatööde põhjal hinnati ta vaated selgelt ketserlikeks. Weigeli ja tema järgijate (weigeliaanide) tekstidel oli suur mõju 17. sajandi vaimuelus, teiste hulgas ka ülalmainitud populaarseimale autorile Johann Arndtile. Ortodoksse luterluse käsituses oli Weigel aga „saatana isiklik agent”, „weigeliaanlikuks” sildistati pea iga suundumus, mis luterlikust pealiinist kõrvale näis kalduvat. 17. sajandi jooksul ilmus üle 30 Weigeli-vastase trükise, teiste hulgas esitas põhjaliku Weigeli kriitika üks mõjukamaid luterlikke teolooge, ka uute prohvetite vastu võidelnud Lübecki superintendent Nicolaus Hunnius. ¹⁵⁰ Eestis oli Weigeli pärast pahanudsi nt. Johann Wolfgang Boecleril, kelle 1670. aastal avaldatud raamatust „Õige kristlane” kahtlustati, et see oli hoopis Valentin Weigeli teos. ¹⁵¹

Pöördudes tagasi küsimuse juurde Sandhageni kaasaminekust roosiristlusega, siis arvesse võttes sellega seotud ideede populaarsust Tartus 1630. aastate teisel poolel ning kaasaegsete osutust Sandhageni weigeliaanlikule seisukohale, ei saa vast välis- tada ka tema poolehoidu Weigelile lähedasele roosiristlaste liikumisele.

¹⁴⁸ Sandhageni süüdistamist roosiristlaste hulka kuulumises mainib küll L. Aarma (vt. viide 84), kuid mulle seni teada olevad Sandhageniga seotud allikad otsesõnu sellest ei kõnele.

¹⁴⁹ Nii leiab H.-J. Schoeps: *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 136.

¹⁵⁰ Ülevaatlukult Weigeli elukäigust, tema vaadetest ja nende allikatest, teoste mõjust, luterliku ortodoksia kriitikast tema suhtes ja Weigeli retseptioonist 17.–20. sajandil: Valentin Weigel in der deutschen Philosophiegeschichte. – V. Weigel. *Ausgewählte Werke*. Hrsg. S. Wollgast. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1978, lk. 17–146; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 65–68; *Geschichte des Pietismus*, lk. 125–127.

¹⁵¹ A. Põldvee. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajalooloole. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2008, lk. 141–227, siin lk. 154–158.

Sünkretist?

Lõpuks väärrib tähelepanu asjaolu, et Sandhagenil olid sõbralikud suhted Helmstedti filosoofia- ja filoloogiaprofessori Georg Calixtusega (1586–1656), kelle seisukohtadest kasvab välja luterluse nn. sünkretistlik suund. Calixtus püüdis varakristlikust traditsioonist kui kristluse üldtunnustatud põhialusest lähtudes leida suurte kristlike konfessioonide lähendamise teid. Konfessioonide taasühinemise ettevalmistamiseks 1645. aastal Toruńis Poola kuninga Wladislaw IV eestvedamisel kokku tulnud „religioonikõneluste”¹⁵² tagajärg oli aga Calixtuse eemaldumine luterlastest ning lähenemine kalvinistidele 1640. aastate teisel poolel. Sellest arenes „sünkretistlik tüli”, milles Calixtuse pooldajate leeris olid lõpuks Königsbergi ülikool, opositsioonis aga Wittenbergi ja Leipzigi ülikooli ortodokssed luterlased. Kujunenud vastasseis jäi luterlikku maailma mõjutama terve 17. sajandi teise poole jooksul.¹⁵³ Oma tüli sünkretismi pärast oli ka Tallinnas 1660. aastatel.¹⁵⁴ 1640. aastate Tartus näivad sünkretistlikud ideed aga olevat poolehoidu võitnud. *Academia Gustaviana* professoritest läks nendega kaasa juba mainitud Heinrich Hein ja teoloogiaprofessor Johann Gezelius (vanem), kes olid kohal ka Toruńi kõnelustel.¹⁵⁵

Sandhageni ja Calixtuse tutvusest annab otseselt tunnistust vaid üks Sandhagenilt

1649. aasta 3. juunil Calixtusele saadetud kiri.¹⁵⁶ Kirjas olid kõne all Helmstedtis õppiva tallinlase Martin Gluncki stipendiumi-väljavaated, kuid selle kõrval võttis Sandhagen jutuks ka aktuaalseid teoloogilisi vastasseise. Nii ütles ta end olevat alles äsja tundma õppinud „isand Latermanni” vaidlust „mõnede königsberglastega”, mispuhul ta ei jõudvat ära imestada Königsbergi professori Cölestin Myslenta kangekaelsust oma vaadete kaitsmisel.¹⁵⁷ Sandhagen ilmutas kursisolekut ka Myslenta ja teise Königsbergi teoloogi, Calixtuse pooldaja Michael Behmi erimeelsustega, meenutades, et tema enda Königsbergis elades nende kahe vahel üldiselt lahkkelisid ei olnud. Ta oli kuulnud, et Myslenta poolel olevat trükisõnas juba välja astunud ka Wittenbergi professor Paul Röber. Sandhagen väljendas lootust, et Myslenta selja taha ei asu ka Wittenbergi, Leipzigi ja Jena ülikoolid. Ta leidis niisugused tülid ülimalt kahetsusväärseks olevat, sest need andvat luteri kiriku vaenlastele küllalt põhjust rõõmutantsu lüüa. Mõni aeg pärast Kolmekümneaastase sõja lõppu kirjutatud kirja lõpus oli soov: „Tõe Jumal kaitsku oma vägeva käega selle eestvõitlejaid ja takistagu armulisimalt, et pärast seda, kui vürstide ja kuningate relvad on Saksamaa nii raske saatuse järel juba vaikinud, uued sõjad kirikut ei ähvardaks.” Lõpuks palus Sandhagen tervitada veel Calixtuse kolleegi ja pooldajat,

¹⁵² Toruńi kohtumine oli Kolmekümneaastase sõja ajal tähtsaim katse konfessioone omavahel lepitada. Vt. nt. A. Merkt. *Das patristische Prinzip. Eine Studie zur theologischen Bedeutung der Kirchenväter*. Leiden, Boston, Köln, 2001, lk. 45–47.

¹⁵³ J. Wallmann. *Kirchengeschichte Deutschlands*, lk. 98–100; E. Koch. *Das konfessionelle Zeitalter*, lk. 226; B. Häggglund. *Geschichte der Theologie*, lk. 235; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 60–62; A. Merkt. *Das patristische Prinzip*, lk. 45–54.

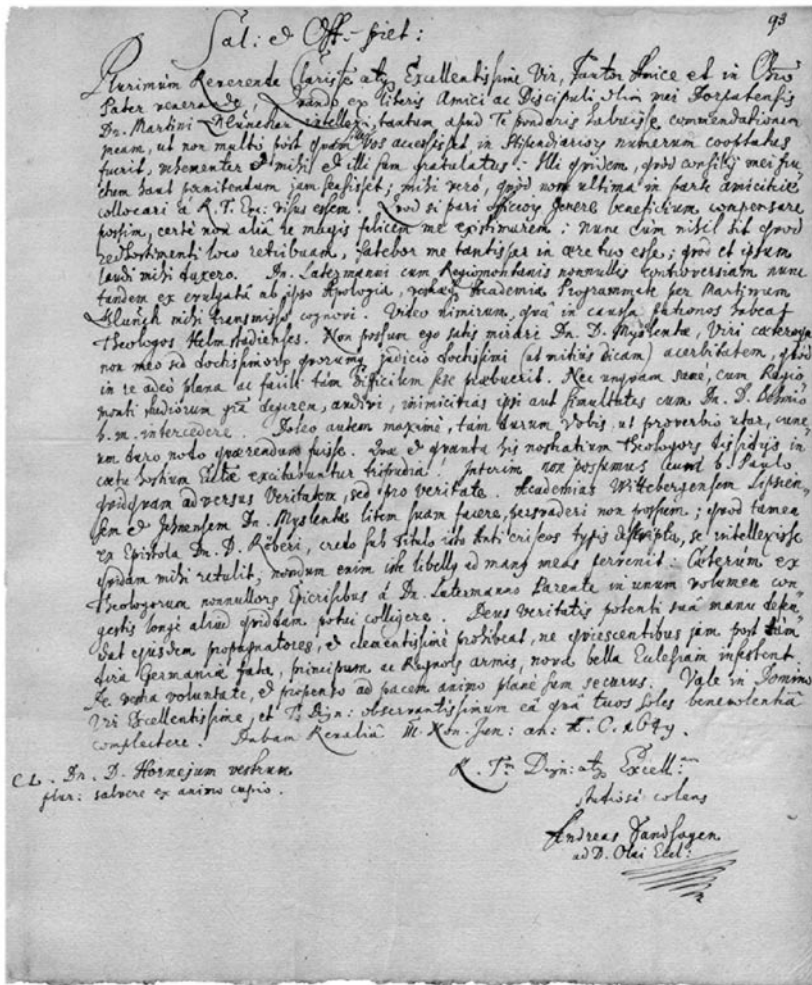
¹⁵⁴ Tüli puhkes Wittenbergi ülikooli taustaga Tallinna superintendendi Gabriel Elveringi ja Calixtuse juures Helmstedtis õppinud toompastori Justus Heinrich Oldekopi vahel. G. O. F. Westling. *Meddelanden om luthersk ortodoxi*, lk. 310–312.

¹⁵⁵ P. Laasonen. *Gezelius, Johannes vanhempi (1615–1690)*. – *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Helsinki, 1997 – <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2252/>. 16.03.2013.

¹⁵⁶ SUB Göttingen, 2 Cod ms Philos 110:2. Kirja tõlkimise eest tänan Kai Tafenaud. Kirja mainib ka A. Tering. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu, 2008, lk. 305.

¹⁵⁷ Johann Latermann oli Calixtuse õpilane, disputeeris tema juures Helmstedtis 1643. aastal, osales Toruńi kõnelustel. 1647. aastal sai ta teoloogiaprofessoriks Königsbergis, kus läks vastuollu teise teoloogiaprofessori Cölestin Myslentaga. Wittenbergi teoloogid toetasid Latermanni; lõpuks tülitseisid omavahel ka Königsbergi ja Wittenbergi ülikoolid. Tüli lõppes 1657, kui Latermann lahkus Königsbergist. Vt. *Neue Deutsche Biographie / Allgemeine Deutsche Biographie*. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz48371.html> 12.03.2013; vt. ka A. Merkt. *Das patristische Prinzip*, lk. 49–54.

Andreas Sandhageni
kiri Helmstedti
teoloogiaprofessorile
Georg Calixtusele.
3. juuni 1649.
Göttingeni ülikooli
raamatukogu, 2 Cod
ms Philos 110:2.



Helmstedti toonast teist teoloogiaprofessorit Konrad Hornejust.

Niisiis nähtub kirjast, et Sandhagen jälgis järjepidevalt Toruüni religioonikõnelustest peale süvenenud teoloogide erimeelsusi ja vaidlusi nende ümber. Selle kasuks räägib ka tema raamatute nimekirjas leiduv „Acta Convent: Thorunensis” – tõenäoliselt mäрге 1646. aastal Varssavis trükitud kohtumise materjalide kohta.¹⁵⁸ Sandhageni sümpaatia kuulus kirja põhjal otsustades Calixtuse poolele, kuid samas hindas ta kõrgelt ka oma kunagist õpetajat Myslentat („[– –] kes mitte ainult minu, vaid ka kõige õpetatute meeste arvates väga õpetatud on”). Enesest-

mõistetavus, millega Sandhagen Calixtusele oma arvamusi vahendas, laseb aimata, et pooled olid kirju vahetanud varemgi.

„Rõivatüüli”

Sandhageni teoloogiliste vaadete kõrvale pakuvad allikad ühe elava näite tema võimalikutöö argisematest seikadest. Nimelt kaebasid 1650. aasta jaanuaris mõjuka Eestimaa rüütelkonna esindajad Tallinna raele, et Sandhagen olevat ühes pühapäevajutluses Oleviste kirikus ülekohtuselt ja inetult pahanud aadlike riietumisstiili üle, nii et kantslist kostev olevat pigem sõimu kui jutluse

¹⁵⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 10. Vt. ka A. Merkt. Das patristische Prinzip, lk. 45, viide 58.

moodi kõlanud. Diakon hurjutanud aadlineid, et need käivat kirikus kergemeelsete naiste kombel väljakutsuvalt ihu paljastavais rõivais, mis äärmisel juhul vaid saunast tulles kohased olevat. Noormeeste riided olevat omakorda nii kitsad, et kummardudes särk terve küünra jao pükstest välja rippuvat. Ta pannud pahaks, et isegi laulatusel tuldavat sündmatult riietatuna, nii et kord olevat ta kirikus pruudi ja pruutneitsid ainult nende nabi riietuse järgi ära tundnud. Sandhageni jutlusest julgustatuna näidanud aadlike riiete suhtes halvakspanu üles ka tavalised inimesed. Näiteks olevat pruuti, pruutneitseid ja neid saatvaid daame nende kirikust gildimajja suundudes tänaval avalikult söimusunadega kostitatud. Kaebajad väitsid aadlinoorte kaitseks, et kuna Sandhageni hurjutatava rõivamoe eeskujuks olevat kuninganna enda stiil, siis ei saavat aadlike riietuses olla midagi halba. Ka rõhutavat kuninganna, et aadlike ja alamate isikute mood peabki selgelt erinema.¹⁵⁹

Sandhagen selgitas oma teguviisi sarnasel puhkudel, s. t. konfliktides manitsusjuttude pärast, kirikuõpetajatele üldlevinud viisil – ameti sunni ja jumala käsu järgimisega. Ta olevat kohatu riietumise teema varemgi üles võtnud, nagu olevat korduvalt teinud teisedki linna vaimulikud.¹⁶⁰ Sandhagen kinnitas, et ta ei kavatsenud edaspidigi kirikus seesugust rõivamoodi nähes „tumma koera moel vaikida ega patuverd enda peale voolata lasta”, olgu tegemist kõrgest seisusest isikuga või kas või mõne talle lähedase inimesega. Aadlike osutatud teiste rahvaste

kombeid eeskujuks võtta olevat kohatu, sest naisterahva kaela, õlgade ja rindade ülemäärane paljastamine on igal juhul häbiväärne. Üleüldse soovinuks ta, et aadlikel oleks rohkem jumalakartust, rohkem arusaamist jumala-asjadest, rohkem kristlikku tagasihoidlikkust ja austust jumala teenrite vastu – nagu seda nõuab Piibel. Siis ei nimetaks nad ka tema ilma igasuguse kibeduseta ja kurja meeleta manitsemist paskvilliks.¹⁶¹ Nagu sageli toleaegete kaebuste puhul, mida ilmselt suuliselt edasi klaariti, jääb sellegi vastasseisu puhul teadmata, kuidas see edasi läks ja millise lõpu sai.

Kui usuküsimustes vastandus Sandhagen selgelt teistele vaimulikele, siis äsja kirjeldatud konfliktis esindas ta vaimulikkonna üldist hoiakut. Riietumisega seotu kuulus vaimuliku ameti vaatevälja juba sajandeid, sh. varakult ka moraalsetel kaalutlustel.¹⁶² Sandhageni jutlus väärrib eraldi tähelepanu aga selle poolest, et Tallinna toleaegetes allikates on riietusküsimustega seoses moraalsetest aspektidest rohkem esil seisusekohasus. Rõivamäärused piiritlesid üksikasjaliselt, mis sorti, kui hinnalisest kangast ja karusnahast rõivaid ning kui kalleid ehteid ja muid aksessuaare võisid kanda raeliikmed, kaupmehed, käsitöölised ja nende naised ja lapsedki.¹⁶³ Reglementeerimisel ja igapäevaelus peeti muu hulgas hoolega silmas, et jälgitaks kohalikku tava.¹⁶⁴ Kuid rae poolt välja antud rõivamäärused kehtisid üksnes linna seisustele, linnas elavatele aadlikele need ei laienenud. Aadlike riietuse kritiseerimisel sai Sandhagen tõesti usaldada üksnes ameti

¹⁵⁹ Rüütelkonna kaebus raele 22. jaanuaril 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Br 47, l. 3–3p; raeprotokoll, 22. jaanuar 1650, samas, s. Ab 62, l. 10p–11p; 13–14.

¹⁶⁰ Vt. ka *Altivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts*. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Hrsg. Gotthard von Hansen. Reval, 1894, lk. 30–31.

¹⁶¹ Sandhageni selgituse kohta konsistooriumi protokollist 23. jaanuaril 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 4, l. 8–11p; *Altivländische und revalsche Kleiderordnungen*, lk. 31–32.

¹⁶² L. C. Eisenbart. *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700*. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen, Berlin, Frankfurt 1962, lk. 87–103.

¹⁶³ Tallinna 17. sajandi rõivamäärusi ajavahemikust 1631–1699 vt. TLA, f. 190 (Kanuti gildi arhiiv), n. 1, s. Bs 7 I; vt. ka *Altivländische und revalsche Kleiderordnungen*, lk. 26–35.

¹⁶⁴ 1620.–1630. aastate kesksemaid küsimusi oli näiteks „Tartu trahti” lubamine või mittelubamine Tallinnas. „Tallinna moega” võrreldes oli „Tartu mood” aadlike riietusele lähedasem. E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk. 293–297. Vt. ka *Altivländische und revalsche Kleiderordnungen*, lk. 17, 31.

ja südametunnistuse sundi, linnas ametlikult kehtivatest normidest ta selles otsesest tuge ei saanud.

Kokkuvõtteks

Õpetlane, pedagoog ja vaimulik Andreas Sandhagen oli Sandhagenite väärika ajalooga vaimulusuguvõsa vääriiline esindaja, kes hoolimata edukast akadeemilisest karjäärist Tartus eelistas tagasihoidlikku kogudusevaimuliku tööd Tallinnas. Sandhageni loo kaudu ilmneb eelkõige, et vaatamata asukohale luterliku maailma äärealal ja pealtnäha rahulikule usulisele miljöolele ei jäänud Tallinngi kaasaja teoloogilistest vastasseisudest ega religioossetest otsingutest puutumata. Tallinna vaimulikud võtsid elavalt osa Saksamaal prohvetite üle puhkenud poleemikast, sekkudes sellesse ka trükisõnas. Tallinlaste dispuudid ja visioonide käsitlused näitavad, et visionismi tähtsamate analüütikute, nii prohvetite vastaste kui ka pooldajatega, oldi hästi kursis.

Erinevalt Eestimaa kirikujuhtide ja Tallinna linnavaimulike ametlikust seisukohast, mis mõistis prohvetid ja nägemused selgelt hukka, oli Andreas Sandhageni suhtumine neisse koguni soosiv. Eelneva ülevaate põhjal otsustades esindas Sandhagen Tallinna kirikuõpetajatest tõenäoliselt ainsana luterlike teoloogide seda osa, kes prohveteid avalikult toetas. Samas pole kahtlust, et paljugi Tallinna vaimulike ja teiste ringkondade tegelikest hoiakutest jääb varjule, sest tollaegsesse kirjalikku asjaajamisse jõudsid eelkõige äärmuslikumad, konfliktideni arenenud juhtumid.

Sandhageni selgelt ilmnev visionismi-sõbralikkus, viited tema weigellikele seisukohtadele ja võimalikule seosele roosiristlusega ning usalduslik tutvus ortodokssest luterlusest lahku löönud Georg Calixtusega kinnitavad tema mööndustega hoiakut luterluse ametliku pealiini suhtes. Sandhageni vaadete edaspidiseks selgitamiseks jäävad asjatundlikku analüüsi ootama tema akadeemiline elu ja tegevus ning trükis ilmunud tööd. Eraldi

lahkamist väärrib ka Sandhageni raamatukogu, mis oli üks suuremaid ja sisukamaid 17. sajandi Tallinnas.

Õigest õpetusest hälbimises süüdistatud Sandhageni lugupeetud positsioon linnas ja püsimine kirikuõpetaja ametis näitab, et sageli jäiga ja homogeensena kujutatav Tallinna luterlus võimaldas suhtumises konfessionaalsesse õpetusse tegelikus elus rohkem mõtte- ja väljendusruumi, kui seda lubasid ametlikud normid. Tallinna raad kui ilmalik „kristlik isand” lähtus usulistel põhjustel tekkinud vastasseisude lahendamisel üldiselt pragmaatilistest kaalutlustest, säilitamaks kodurahu, stabiilseid suhteid Rootsi keskviimuga ning linna kirikuvalitsuse sõltumatust riigist.



Lea Kõiv

(1961)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli 1984. Töötab 1991. aastast Tallinna Linnaarhiivis, 1996. aastast linnaarhiivi juhataja asetäitja. Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti ja Tallinna varauusaegne vaimuelu, Tallinna Linnaarhiivi ajalugu.

Heinrich Stahlil maine pärand ehk isa võlad

Piret Lotman

Eestimaa kirikuõpetaja, hilisem toompastor ja Ingerimaa superintendent Heinrich Stahl on jäädvustunud meie kultuurilukku eestikeelse vaimuliku kirjandustraditsiooni rajajana ja innuka katehiseerijana ning nii tema loomingulise kui ka pastoraalse tegevuse kohta leidub hulgaliselt käsitlusi. Heinrich Stahlil eraelule, olme- ja argimuredele ei heida arhiiviallikad just kuigi palju valgust. Temalt on säilinud vaid ametlik kirjavahetus, kus pereliikmeid on mainitud seoses mingi rahalise taotlusega. Majanduslik toimetulek, laste kasvatamine ja koolitamine, haigused ja lein nõudsid tähelepanudava osa varauusaja inimese päevadest. Need mured polnud kerged kanda ka kõrgel positsioonil seisjale või ligimeste hingeõndsuse eest hoolekandjale. Pole juhuslik, et Martin Luther on oma usuliste veendumuste kontekstis analüüsinud põhjalikult inimese maist elu, ühiskonna toimimist. Inimese elu siin ilmas on eeskätt kohusetäitmine Jumala ja oma ligimeste ees. Ükski töö ega amet ei ole tema käsituses iseenesest püha, kõik maa peal tehtav on ilmalik, pühitseb selle üksnes Jumalale kuuletumine. Sotsiaalse korra tagamiseks on Jumal jaganud inimesed seisusteks. Luther käsitleb seda sõna paljutähenduslikult, üks inimene võib kuuluda mitmesse seisusesse: vaimulik näiteks abielu- ja majaisanda seisusesse. Martin Lutheri käsitluses jaguneb ühiskond seisuse järgi kolmeks: majandus, ilmalik võim ja vaimulik seisus (*oeconomia, politia, ecclesia*).¹ Igal neist on oma kohustused ja vastutus, mille täitmine eeldab teatud

majanduslikke võimalusi. Pereisa peab suutma katta oma pere- ja majakondsete hingelised ning ainelised vajadused, kuid selleks peab tal olema rahalisi võimalusi. Varanduse, sealhulgas kinnisvara, omamine polnud seega vastuolus luterlike väärtushinnangutega.²

Stahlil kirjanduslik tegevus kasvas välja tema hingeekarjasetööst, oli selle loomupärane osa. Eestikeelseid jutlusi kirjutades mõtles ta oma koguduseliikmete hingeõndsusele, mitte eesti keele arengule või rahva tulevikule. Tulevik oli seotud hoopis konkreetsemate kohustustega, vastutusega oma laste haridustee ja ainelise kindlustatuse eest. Sellele viitavad mõned tema kirjakatked, eriti aga temaga seotud pärandiprotsessid.

Pärandivaidlused olid 17. sajandil tavapärased ja küllaltki komplitseeritud, nende lahendamiseks puudus selgelt fikseeritud õiguslik alus. Euroopa õigusmõtte kujunes küll rooma kanoonilise õiguse põhjal, kuid oli mõjutatud nii teoloogilistest arusaamadest kui ka kohalikust traditsioonist ja kohtupraktikad erinesid piirkonniti. Enamike varauusaegsete Lääne-Euroopa riikide juriidilisele praktikale oli iseloomulik üleminek piirkondlikelt õigusnormidelt tsentraliseeritud ja riiklikult kontrollitud õigussüsteemile.³ Järgnevalt on püütud kahe Heinrich Stahliga seotud päranditüli varal heita pilk omandiküsimustega seotud kohtuvaidlustele Eestimaal. Neist esimeses, Bette Reyeri testamendi üle peetavas kohtuprotsessis, esindab ta oma abikaasa päranduseta jäetud sugulasi. Stahlil

¹ P. Althaus. Die Ethik Martin Luthers. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, lk. 43–44.

² Samas, lk. 111–112.

³ E. Trolle Önnerfors. Justitia et Prudentia. Rättsbildning genom rättsstillämpning – Svea hovrätt och testamentsmålen 1640–1690. – Juridiska fakulteten Lunds universitet, Lund, 2010, lk. 89; 30.

enda testamendist ei ole midagi teada, sellele ei viidata ka kohtutoimikutes. Küll aga tema kahele abielulepingule, mis on aluseks arvukatele kohtuprotsessidele tema laste ning seejärel nende pärijate vahel. Kohtuprotsesse ei komplitseeri üksnes pärijate keerulised sugulussuhted, vaid ka aastakümneid edasi kanduvad võlakohustused, mille Heinrich Stahl oma lastele pärandas.

Bette Reyeri testament

Tulevane Ingerimaa kirikupea oma isalt võlgu ei pärinud, tema lastetuna surnud isapoolne onu Cordt Stahl⁴ kustutas testamendis oma venna Heinrichi 400 riigitaalri suuruse võla ning keelas koguni sugulastel seda talle ette heita. Kuid heitis oma venna ühtaegu välja pärijateringist ning tema lapsi testamendis ei nimetata. Maja jättis Cordt Stahl abikaasale, oma kolme õe ja kadunud venna Everdi lastele pärandas ta raha, ehteid ja majapidamisriistu. Cordt Stahli abikaasa surma korral pidid maja pärima Everd Stahli meessoost järeltulijad.⁵ Neid ilmselt polnud, sest ettekäändel, et ta on selle suguvõsaliini ainuke meessoost pärija, nime edasikandja, taotles toompastor Heinrich Stahl 1638. aasta septembris *ius retractus*'ele⁶ tuginedes maja tagasiostuõigust.⁷ Vastus tema taotlusele on teadmata, kuid on teada, et oma isalt oli ta selleks ajaks maja juba pärinud. Suurgildi oldermannist isaga 2. augustil 1621 sõlmitud lepingu kohaselt pidi

Stahl saama päranduseks 200 isandtaalrit, kullatud hõbekannu, kadunud ema kuldketi, kolm ehtsate vääriskividega sõrmust ja maja Tallinnas. Maja omandiõiguse oli ta saanud 1623. aasta 12. mail seoses täisealiseks tunnistamisega.⁸ See oli aasta, mil ta oli sunnitud katkestama õpingud Saksamaal ning võtma vastu maakoguduse õpetaja koha.⁹

Nagu ka abielukohustused. Seisusekohane abielu kuulus varauusaegses ühiskonnas pastori ameti juurde. Kodu oli luterliku käsituse järgi koht, kus inimene täidab oma põhifunktsiooni ühiskonnas ja abielul oli siin võtmeroll. Abielu oli Jumala enda poolt sisse seatud institutsioon eesmärgiga võimaldada mehel ja naisel täita majaisanda ja -emanda kohuseid ning kasvatada kuulekaid ja vooruslikke lapsi, kelle rohkus oli Jumala õnnistuse märk. Sotsiaalse harmoonia tagamiseks oli abiellumiseks vajalik vanemate nõusolek, mis tähendas, et abikaasad kuulusid tavaliselt samasse ühiskonnakihti. Tähtsaim polnud abikaasa valikul aga tema varanduslik seis, vaid jumalakartlikkus ja hea nimi. Mehelt oodati tublidust ja arukust, naiselt perenaiselikkust ja sõbralikkust. Naine pidi olema mehele kuulekas, mees aga naist ja kogu oma perekonda armastama, kaitsma ja ülal pidama.¹⁰

1624. aasta 12. veebruaril laulatati Tallinna Oleviste kirikus Järvamaa pastor Heinrich Stahl Dorothea Eckholtiga. Pruut põlvnes vanast Nürnbergi aadlisuguvõsast, kuid sündis Tallinnas 1594. aasta 4. septembri õhtul veidi pärast kella ühtteist Tallinna kodaniku

⁴ Vt. Stahlide sugupuud: H. von zur Mühlen. Reval vom sechzehnten bis zum achtzehnten Jahrhundert. Quellen und Studier zu baltischen Geschichte. 6. Böhlau Verlag, Köln, 1985, lk. 85.

⁵ R. Seeberg-Elverfeld. Revaler Regesten. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Band III. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 35. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975. lk. 230; TLA, f. 230, n.1. B.N. 2, l. 316.

⁶ *Ius retractus* – tagasiostu õigus sugulaste, naabrite või sõprade vahel, mille põhjus juurdus kas mõnes minevikus sõlmitud lepingus või testamendis. Tagasiostu aeg oli tavakohaselt aasta ja üks päev. Großes Vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaftler und Künste [– –] 31. Band. Johann Heinrich Zedler, Leipzig und Halle, 1742, lk. 851–854.

⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B.o. 34, l. 8.

⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ab. 41, lk. 789.

⁹ Teoloogiastuudiumi jätkamiseks immatrikuleerus Heinrich Stahl 1. mail 1623 Greifswaldi ülikooli, kuid kutsuti sama aasta suvel Järva-Madise ja Peetri koguduse pastoriks. Vt. P. Lotman. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsid 17. sajandi I poolel. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2010, lk. 52.

¹⁰ S. Holtz. Theologie und Alltag. Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750. Mohr, Tübingen, 1993, lk. 190–196.

ja Suurgildi vanema Eberhard Eckholti ja tema abikaasa Margaretha Reyeri tütre. Suurgildi vanemad olid olnud ka tema mõlemad vanaisad, Eberhard Eckholt ja Arend Reyer. Abielludes oli Dorothea ema juba surnud ning ta elas oma õe Catharina ja tema abikaasa, Tallinna raeliikme ja kammerherra Herman Römeri peres.¹¹ Kaasavaraks sai Dorothea 1150 riigitaalrit ja muud vara.¹²

Dorothea õemeest Herman Römerit nimetab Stahl veel 1638. aasta kevadel ühes oma kirjas armsaks käliksi ja eriti heaks sõbraks.¹³ Kolm aastat hiljem puhkes aga külde vahel kohtuprotsessiga päädiv tüli nende abikaasade tädi Bette Reyeri päranduse pärast. Dorothea Stahli tädi Bette Reyer oli teinud kaks testamenti: ühe 1612. aasta 30. septembril koos oma abikaasa Erasmus Pogatziga, teise 1637. aasta 17. mail.¹⁴ Vastastikuse testamendi (*testamentum reciprocum*) puhul oli tavaks, et abikaasad pärandasid lesepõlve kindlustamiseks oma vara teineteisele, pärast nende surma läks see testamendi sisust olenevalt kas ühe või teise poole pärijatele.¹⁵

Testamendi koostasid Bette ja Erasmus Pogatz oma 20. abieluaastal, kõik nende lapsed olid selleks ajaks surnud. Maja, suur viljapuuad ja muud sissetulekuallikad pärandati abikaasale, väiksemad summad eraldati tollaegse kombe kohaselt almusteks ja

teede korrashoiuks,¹⁶ unustatud polnud ka kummagi lähisugulasi. Bette surma korral pidanuks Erasmus jätma endale kinnisvara ja tuluallikad, kõik muu aga jagama Bette kadunud õe Grete laste vahel. Bette enda suguvõsa pärandusena saadud kleidid ja ehted pidi saama tema õetütar Catharina.¹⁷

1637. aastast pärinev, pärast abikaasa surma tehtud Bette Reyeri testament on sootuks teistsugune. Õetütardele Gerdrutile ja Dorotheale ning nende isale Eberhardile pärandas ta igähele 200 isandtaalrit, 100 isandtaalrit kaugematele sugulastele ning kogu ülejäänud vara Catharina ja Herman Römeri tütrele Elisabethile.¹⁸ Testamenditegija tahet tuli aktsepteerida nii Tallinnas kehtinud Lübecki õiguse¹⁹ kui üldiselt ka Rootsis valitsenud õigusnormide kohaselt.²⁰ Eriti kui arvesse võtta, et Bette Reyer on oma testamendis rõhutanud, et tema ei ole ei vanematelt ega sugulastelt midagi pärinud, üksnes oma mõlemalt kadunud abikaasalt.²¹

Testament avati Eberhard, Gerdrut ja Dorothea Eckholti palvel 5. veebruaril 1641,²² kes selle kohe ka vaidlustasid. Seisuseühiskonna privileegide ja põhimõtete kohaselt oli igal ühiskonnagrupil oma kohtuinstants, Tallinna linnakodanike tsiviilasjad olid arutlusel rae istungitel.²³ 2. märtsil 1641 pöördus Heinrich Stahl raekohtu poole, nõudes esi-

¹¹ M. Scholbach. Göttliche Trewe, Welche der trewhertzige Gott an allen und jeden Fromm-Gläubigen Creutz-trägern allergnädigst beweiset, insonderheit aber rechtschaffen an Der weyland Ehren-gebohrnen, Viel Ehr- und Tugendsamen Matronen, Frawen Dorotheen Eckholt, Des Wol-Ehrwürdigen, Gross-Achtbahren und Hochgelahrten Herrn M. Henrici Staheln, Erbgessenen auff Nessnowa und Kallina, wolverordneten Superintendentis über Ingermanland, Narva und Allentacken, Ehehlichen und Hertz-geliebten, nunmehr aber in Gott ruhenden, Hauss-Frawen bewiesen hat. Reval, 1647, s. p.

¹² EAA, f. 858, n. 2, s. 4050 Magdalena Rosenmüller 29.02.1676.

¹³ TLA, f. 230, n. 1, s. B.o, 34, lk. 8.

¹⁴ R. Seeberg-Elverfeld. Revaler Regesten, lk. 246; 266.

¹⁵ E. Trolle Önerfors. Justitia et Prudentia, lk. 280.

¹⁶ K.-R. Allik. Revaler Tesamente aus dem 15. Jahrhundert. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 46 Jg. 1997 Heft 2. Verlag Herder-Institut Marburg, lk. 186.

¹⁷ R. Seeberg-Elverfeld. Revaler Regesten, lk. 246.

¹⁸ Samas, lk. 266.

¹⁹ Lübecki õiguse Tallinna koodeksi. Transkribeerinud ja tõlkinud Tiina Kala. Tallinn, 1998, lk. 215–216.

²⁰ E. Trolle Önerfors. Justitia et Prudentia, lk. 227.

²¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B.N.2, l. 270. Rootsis juurdunud tava kohaselt ei olnud testamendi tegijal õigust jätta päranditi otseseid pärijaid juhul, kui tegemist oli suguvõsale kuulunud varandusega. E. Trolle Önerfors. Justitia et Prudentia, lk. 27.

²² R. Seeberg-Elverfeld. Revaler Regesten, lk. 266.

²³ E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645. Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. Bonn: Kulturstiftung der Dt. Vertriebenen, 1991, S. 229.

algu pärandvara inventuuri ja vande andmist testamendi tunnistajailt. Elisabeth Römeri ainupärijaõigust kahtluse alla seades viitab ta traditsioonilistele juriidilistele tekstidele ja ühele juhtumile Tallinna kohtupraktikast ning nõuab lahkunu lähisugulastega arvestavat õiglast otsust.²⁴ Tallinnas kehtinud Lübecki õigus kinnitas ühemõtteliselt: „kui keegi teeb testamendi, peab ta seda tegema kahe raehärra juuresolekul. Mida ta siis määrab oma tuluks saadud vara kohta, see jääb kehtima. Kui pärast seda tõuseb testamendi pärast tüli, siis see, mida raehärrad, kes seal juures viibisid, oma vandega kinnitavad, või üks neist pärast teiste surma selle kohta, mis seal sündis, see peab kehtima jääma.”²⁵ Ettekäändel, et raelikmed on niigi vannutatud kodanikud, keeldus raekohus neilt vannet nõudmast.²⁶

Kuna Tallinna poolehoid kuulus algusest saadik Stahli oponentidele, on ta seoses oma määramisega Ingerimaa superintendendiks Stockholmis viibides otsinud toetust kuningavõimult. Stockholmist on Tallinna Raele saadetud aga mittemidagiütlev kiri, milles üksnes palutakse kohtuasi õiglaselt lahendada.²⁷ Järgnevalt esitas Stahl raekohtule 20 punkti koosneva süüdistuse Herman Römeri vastu, milles kesksel kohal on Bette Reyeri võimalik mõjutamine Römeri ja tema abikaasa Catharina poolt. Kuid ta küsib ka testamendi kirja pannud raekretärit Johann Bruningilt, kas too ei ole meeletanud Bette Reyerit tema vastu. Sekretäri vastus viitab juba eelnevatele pingetele peresuhetes: ta olevat küll testamenditegijale usaldanud, et Stahl oli ta toomkirikusse välja kustunud, kuid kindlasti

polevat ta rääkinud midagi lubamatut. Ka tunnistas sekretär, et Herman Römer viibis testamendi tegemise juures, põhiosas on ta aga Stahli süüdistused kummutanud.²⁸ Herman Römer tollel kohtuistungil ei viibinud, kuid vastas 26. novembril Stahlile kirjalikult. Mõõndes irooniliselt, et oponent on temast haritum teoloogias, demonstreerib ta järgnevalt ohtrate tsitaatidega oma juriidilist kompetentsi. Tema kaitsekõne tugineb siiski Lübecki õigusele, mis aktsepteerib tingimusteta testamenditegija tahet iseäranis juhul, kui pärandvara oli elu jooksul omandatud, mitte sugulastelt pärandiks saadud.²⁹ Raad kinnitas testamendi järgmise aasta 1. aprillil.³⁰

Tuleb siiski tõdeda, et säilinud dokumendid on katkendlikud ega ava täielikult Stahlide ja Eckholtite perekondade rahaliste suhete tagamaid, veel vähem isiklikke vahetõrke või isegi testamendi vaidlustamise motiive. Mõistagi ei saa mööda minna Heinrich Stahli majandushuvidest, sest on enam-vähem selge, et edukas karjäär ei taganud Stahlile ainelist kindlustatust. Igatahes ei piisanud tema sissetulekutest poegadele seisusekohase hariduse andmiseks. Stahlil palvel said tema kaks poega, Heinrich ja Eberhard, nii nagu temagi omal ajal, Rootsi riigilt kolmeks aastaks stipendiumi õpingute jätkamiseks. Sarnaselt isaga olid nad valinud vaimuliku kutse, kuid soovisid selleks valmistuda Uppsalas, mille tarbeks kummalegi määrati 120 hõbetaalrit aastas.³¹ Stahlil väidetavalt suuri rahalisi väljaminekuid oma teoste trükis avaldamiseks on nüüdisaja uurijad pidanud küsitavaks.³² Tema „Käsi- ja koduraamatu”³³

²⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B.0.34, l.11–11p.

²⁵ Lübecki õiguse Tallinna koodeks, lk. 215.

²⁶ TLA, f. 230, n.1, s. B.o.34, l.14

²⁷ Kuninganna Kristina Tallinna raele ja bürgermeistrile 16.07.1641. Riksregistrator. SE/RA/1112.1/B/208 (1641).

²⁸ TLA, f. 230, n.1, s. B.o.34, l.4–18p.

²⁹ TLA, f. 230, n.1, s. B.o.34, l.19–25.

³⁰ R. Seeberg-Elverfeld. Revaler Regesten, lk. 266.

³¹ 21.06.1641 Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/207 (1641).

³² L. Pahtma. Heinrich Stahl 17. sajandi I poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos. Magistritöö. Juhendaja prof. J. Kivimäe, Tartu, 1998, lk. 39–40.

³³ H. Stahl. Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Haussväter Esthnischen Fürstenthumbs, Ander Theil, Reval, 1637; Hand und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Dritter Theil, Reval 1638; Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierdter und Letzter Theil. Reval, 1638.

teise, kolmanda ja neljanda osa avaldamist on valitsus tõepoolest toetanud 200 riigitaalriga aastas kolme aasta vältel.³⁴ Sellele vaatamata on 22. augustil 1640 antud Heinrich Stahlile privileeg, mille kohaselt ei tohi keegi trahvi ähvardusel kümne aasta jooksul järele trükikida tema koostatud ja omal kulul välja antud „kodupostillat“.³⁵

Ennatlik oleks aga kõnealuse kohtuprotsessi põhjal lisada negatiivseid värve Heinrich Stahli niigi mitte just kiiduväärsele renomeele, pigem pakub juhtum huvi õigusajaloo vaatepunktist. Lübecki õiguse kohaselt puudus Bette Reyeri päranduseta jäänud sugulastel testamendi vaidlustamiseks igasugune alus. Stahl apelleerib oma hakis lähisugulaste loomupärasele õigusele, mille Bette Reyer olevat pahupidi pööranud. Tema ratsionaalsuse ja „õpetatud õigusele“, mis kehtib „semper et ubique“, tuginevad argumendid³⁶ viitavad just neil aastail populaarsele Hugo Grotiuse loomuõiguse teooriale. Loomuõiguse kohaselt on õigusprintsipiid juba looduse enda korras ja on pärilikuna inimloomuses ning need põhimõtted on ülemad inimese loodud seadustest ning kehtivad kõigile rahvastele kõikidel aegadel.³⁷ Loomuvastaseks pidas Stahl otseste pärijate õiguste eiramist. Rootsi kuningakoja poole pöördus ta ilmselt seetõttu, et ootas sealt kinnitust oma õigustele. Põhjamaise traditsiooni järgi oli pärimisõiguse keskmes sugukond, varandus tuli säilitada perekonnale.³⁸ Kuid Rootsi testamendiõigus oli 17. sajandi esimesel poolel puudulik, puudusid isegi kirjutatud reeglid nii

testamendi vormistamiseks kui ka menetlemiseks, mis tõi kaasa arvukalt hilisemaid kohtuvaidlusi.³⁹ Sellel taustal ei ole Bette Reyeri testamendist lähtunud kohtuprotsess kuigi erakordne. Analoogilisi hagisid menetleti samal perioodil hulgaliselt ka Rootsis ja on tõenäoline, et sealset kohtupraktikat mõjutas samuti Lübecki õigus.⁴⁰

Harukordne ja hämar kohtuasi

Nende sõnadega on kaasaegne kohtukirjutaja iseloomustanud 1685. aasta kevadtalvel Ingerimaal toimunud kohtuprotsessi, milles nii hagejaks kui ka kostjaks olid Heinrich Stahli järeltulijad.

Ingerimaa superintendantuuri loomine otsustati juba 1640. aasta sügisel,⁴¹ esimene superintendent, Tallinna toompastor Heinrich Stahl määrati ametisse järgmise aasta 22. juunil.⁴² Ingerimaa kiriku olukorraga tutvus vastne kirikupea erakorralise visitatsiooni käigus, kuid jäi veel aastaks täitma oma seniseid tööülesandeid.⁴³ Kuberner Nils Assersson Mannersköldi kohustati eraldama Heinrich Stahlile ülalpidamiseks neli adramaad „mitte liiga kaugel kindlusest“ ja aitama tal leida sobiv plats nii elumaja kui ka konsistooriumihoone ehituseks. Esialgu aga leidma talle majutusvõimaluse lossis.⁴⁴

Narva saabus Stahl 1642. aasta augusti algul.⁴⁵ Septembris kirjutas kuberner Nils Assersson Mannersköld, et on valinud Heinrich Stahli jaoks välja kolm küla ja ühe söödima Koporje läänis.⁴⁶ Stahl ise on palunud

³⁴ 8.07.1637 Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/191 (1637)

³⁵ Kuninganna Kristiina privileeg Heinrich Stahlile 22.08.1640. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/203 (1640). Mõeldud on siin ilmselgelt tema neljaosalist „Käsi- ja koduraamatut“.

³⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B.o.34, l. 11–11p.

³⁷ E. Trolle Önnersfors. *Justitia et Prudentia*, lk. 72.

³⁸ *Ibid.*, lk. 160.

³⁹ *Ibid.*, lk. 26.

⁴⁰ *Ibid.*, lk. 280–281.

⁴¹ Instruksioon Ingerimaa kreekakatoliiklastele 23.09.1640. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/204 (1640).

⁴² Korraldus Heinrich Stahli nimetamise kohta Ingerimaa superintendendiks. 22.06.1641. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/207 (1641).

⁴³ Heinrich Stahlile 400 Rootsi hõbetaalri eraldamisest. 16.07.1641. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/208 (1641).

⁴⁴ Heinrich Stahli majutamisest Narvas. 15.06.1642. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/213 (1642).

⁴⁵ Heinrich Stahl 09.08.1642. SRA, Livonica II: 202.

⁴⁶ Nils Asserssoni kiri 19.09.1643. SRA, Livonica II: 196.

lisada neile kaks väikest naaberküla, põhjendades oma palvet murega perekonna pärast, kellele see tema surma korral jääks ainsaks elatusallikaks.⁴⁷

Doneerimiskirjas piirduakse siiski kubernereri poolt väljapakutuga: Heinrich Stahli pärusvaldusse on antud Nessnova, Svinikova ja Naumkova külad ning Noviko söödima Kaporje läänis Lääne-Kargali pogostis, ühtekokku 4 1/3 adramaad. Doneerimise aluseks on 1604. aasta Norrköpingi otsus ning valdus on pärandatav vaid otsest meesliini pidi.⁴⁸ Soovitud naaberkülad Ilmona ja Pavlesova kingiti talle alles kolme aasta pärast samadel tingimustel.⁴⁹ Stahlile annetatud maa-valdus asus nn. keelatud pogostis, alal, mille Gustav II Adolf oli reserveerinud kindluste, sõdurite ja riigiametnike ülalpidamiseks.⁵⁰ Nessnova doneerimisega samal päeval eraldati Ingerimaa superintendendile tema ametiajaks aiamaa Ivangorodi poolel jõe ääres Mellakatkas.⁵¹ 30. jaanuaril 1643 ostis Heinrich Stahl Rootsi riigilt 2500 riigitaalri eest Kallina mõisa Alutagusel, mis oli pärandatav Harju-Viru maaõiguse kohaselt.⁵²

Pastor Michael Scholbach ütleb Dorothea Eckholtile peetud leinajutluses, et kadunukese maine peavari oli kehvapoolne.⁵³ See võib kehtida ka otseses tähenduses. Pika tänava ja Vana turu nurgal asuva maja Narvas ostis Stahl alles 1644. aastal Kattila pastori Erland Jonae Hiärnelt, vahetas selle aga

juba sama aasta 13. oktoobril uue ehitatava kiriku vastas asuva vana gildihoone vastu. Maja juurde kuuluvad aia- ja põllumaad jäid aga rae valdusesse ning kuni järgmise aasta mihkclipäevani võis seal üüri maksmata elada Georg Mannerlichi lesk. Kompensatsiooniks sai superintendent rae lubjapõletusahjust tuhat tünni lupja.⁵⁴ Stahli perekond elas tõenäoliselt Nessnova mõisas.

Stahli esimest abikaasat Dorothea nimega Scholbach leinajutluses Hiiobi õeks, sedavõrd kurb oli olnud tema elu. Kahekümne kolme abieluaasta jooksul sünnitas ta 11 last, seitse poega ja neli tütar, kellest kaks poega ja kaks tütar surid varakult. Perekonnasõbra ja laste ristiisa leinajutlusest õhkub siirast kurbust tööka ja kannatliku naise surma pärast. Dorothea Stahlis olnud õnnelikus koosluses nii hoolas majapidaja Marta kui ka jumalakatlik Maria. Tööga koormatud abikaasast olnud Dorothea majapidamises vähe tuge, ise abistanud ta kaastundlikult ja heldekäeliselt alati oma lähedasi, eriti aga vaeseid. Iseäranis rängad olid lootusetult haigele ning valudes vaevlevale Dorothea Stahlile viimased eluaastad, mil Ingerimaad laastas ikaldusest tingitud näljahäda. 1646. aasta 8. mail palus ta end surma lähenemist tundes viia nende Nessnova pärusmõisast Narva, kus ta „esimesel ülestõusmispühäl pärast pihti ja viimset armulauda vaikselt ja selge teadvuse juures uinus”.⁵⁵

⁴⁷ Heinrich Stahl Axel Oxenstiernale 19.09.1642. SRA E-732.

⁴⁸ Donatsioon Ingerimaa superintendendile Heinrich Stahlile 07.01.1643. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/216 (1643).

⁴⁹ FRA, Ingermanlands kopiebok I 1617–1667: S. 6825, l. 391–393.

⁵⁰ K. Kepsu. Fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684. – Historisk Tidskrift för Finland 4. 2009 årg 94, lk. 398. Kasper Kepsu artiklile ja mitmele selles kirjatöös kasutatud arhiiviallikale osundamise eest olen tänulik Enn Küngile.

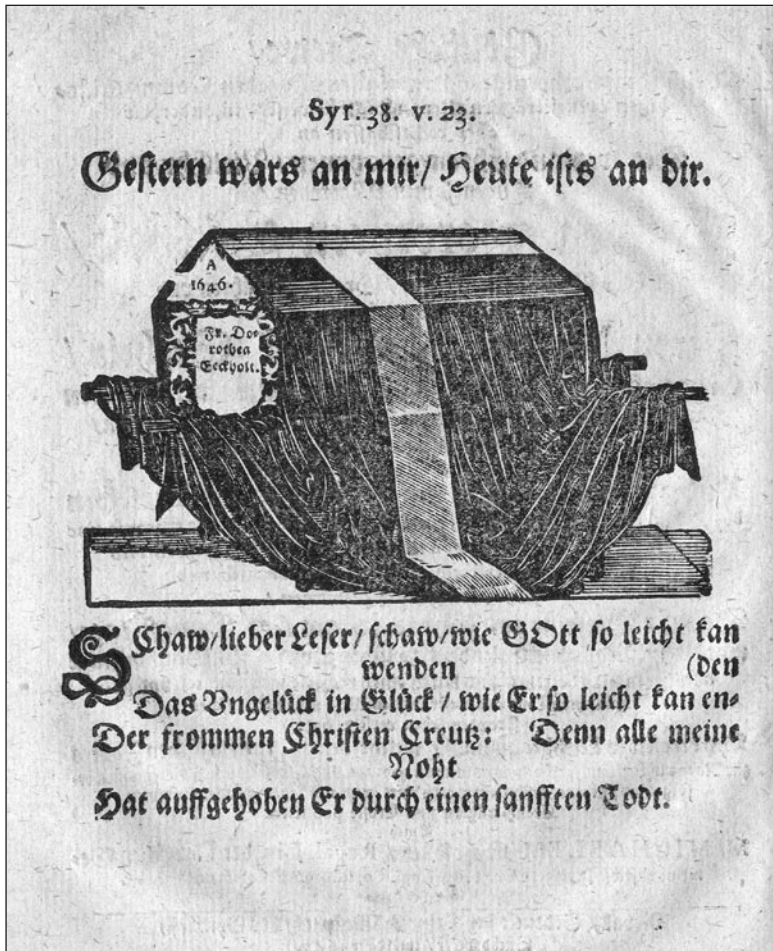
⁵¹ Kuninganna Kristiina aiamaa eraldamisest Ingerimaa superintendendile. 07.01.1643. Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/216 (1643).

⁵² Expectance för M. Hinrich Stahl oå gods i Allentack. 30.01.1643 Riksregistraturet, Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/216 (1643).

⁵³ M. Scholbach. Göttliche Trewe, Welche der trewhertzige Gott an allen und jeden Fromm-Gläubigen Creutzträgern allergnädigst beweiset, insonderheit aber rechtschaffen an Der weyland Ehren-gebohrnen, Viel Ehr- und Tugendsamen Matronen, Frawen Dorotheen Eeckholt, Des Wol-Ehrwürdigen, Gross-Achtbahnen und Hochgelahrten Herrn M. Henrici Staheln, Erbgesessen auff Nessnowa und Kallina, wolverordneten Superintendentis über Ingermanland, Narva und Allentacken, Ehelichen und Hertz-geliebten, nunmehr aber in Gott ruhenden, Hauss-Frawen bewiesen hat. Reval, 1647.

⁵⁴ EAA, f. 1646, n. 1, s. 1979, l. 42.

⁵⁵ M. Scholbach, Göttliche Trewe...



Dorothea Eckholts sark.
 Michael Scholbachi
 kirjutatud leinajutluse
 illustratsioon.
 M. Scholbach, Göttliche
 trewe ...Reval, 1647.
 Konvoluut Tallinna
 Ülikooli Akadeemilises
 Raamatukogus

Narva saksa koguduse kirikus peetud leinateenistuse järel sängitati Dorothea Stahli põrm Rootsi koguduse alles valmimisjärgus, veel sisse õnnistamata kirikusse.⁵⁶ Abikaasa viimaseks puhkepaigaks saanud kiriku ehitamine oli Heinrich Stahli südameasjaks olnud tema Narva saabumise ajast alates, katedraalikiriku rajamine jäi üheks tema elu suursaavutuseks.⁵⁷ Sümbolne oli ka kiriku asukoht, mis oli kuulunud tema emapoolsele vaarisale, Narva kunagisele bür-

germeistrile Hermen thor Moelenile.⁵⁸

Kordusabelud johtusid majanduslikust, mitte tunnetuslikust pinnasest ja olid seotud õigusküsimustega. Rootsis peeti sobivaks leinaajaks lesknaistele ühte ja leskmeestele pooltteist aastat. Enne uue abielu sõlmimist tuli pärandvara eraldada, tagamaks otsestele pärijatele nende õiguspärase pärandiosa ning vältimaks konkurentsiolekorda erinevatest abieludest laste vahel.⁵⁹ 1647. aasta 1. juunil laulatati Heinrich Stahl Ärina mõisas Koor-

⁵⁶ A. Winter. Nach vollendeter Predigt ist die selige Leiche aus der Alten in die Neue Kirche mit ansehnlichem Leich-process begleitet, und daselbst in ein auffgemäwrtes Gewelb beygesetzt; Daselbst folgende Dancksagung in Volckreicher Versammlung gehalten Von Ambrosio Wintern, Schlesvicensi Holsato, Pastore der Gemeine Gottes zu Kosemkena in Ingermanland, und des Königl. Consistorij zur Narve Assessore. Reval, 1647.

⁵⁷ P. Lotman. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi I poolel, lk. 102.

⁵⁸ A. Winter. Nach vollendeter Predigt ist die selige Leiche aus der Alten in die Neue Kirche...

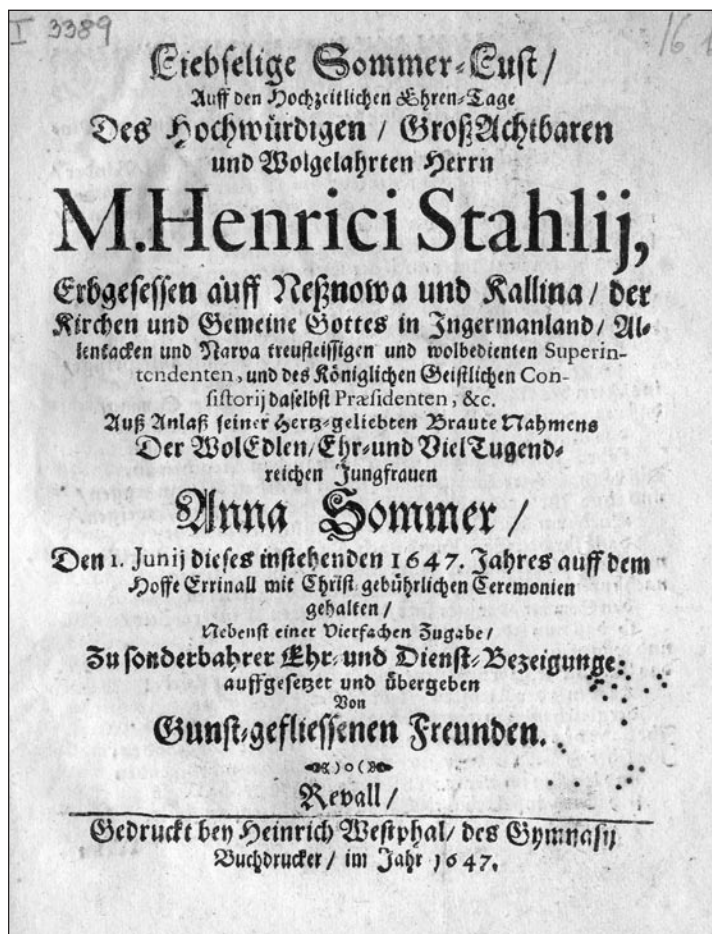
⁵⁹ E. Trolle Önerfors. Justitia et Prudentia, lk. 25.

küla mõisa omaniku Heinrich Sommeri ja Barbara von Tiesenhauseni tütre Annaga.⁶⁰

Anna Sommeri ja Heinrich Stahli abieluleping kinnitati 2. juunil 1647. Heinrich Stahl kohustus oma abikaasat austavalt ja väärilt kohtlema. Kaasavaraks sai pruut 1000 riigitaalrit, sel ajal kui peigmees kinkis talle Rootsi tava kohaselt nn. *hommikukingina*⁶¹ 2000 riigitaalrit. Anna Sommeri leseks jäämise korral saanuks temast Stahli mõisate täieõiguslik valdaja, kuid tingimusel, et ta

kannab emalikult hoolt tema vallaliste laste vajaduste eest ning annab väärrika kaasavara nii oma kasutütrele Dorotheale kui ka tema õdedele. Otsustanuks Anna aga uuesti abielluda, pidanuks superintendendi pärijad maksma talle välja nii tema kaasavara kui ka *hommikukingi* ja *pruudikingituse*, kogusummas kolm tuhat nelisada riigitaalrit, samuti 20 loodi kulda ja ühe nii seest kui ka väljast kullatud pokaali. Vajadusel tuli selle raha saamiseks pantida Kallina mõis. Pidanuks aga

Heinrich Stahli ja Anna Sommeri pulmatrüki. Liebselige Sommer-Lust... Reval, 1647. Konvoluut Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus.



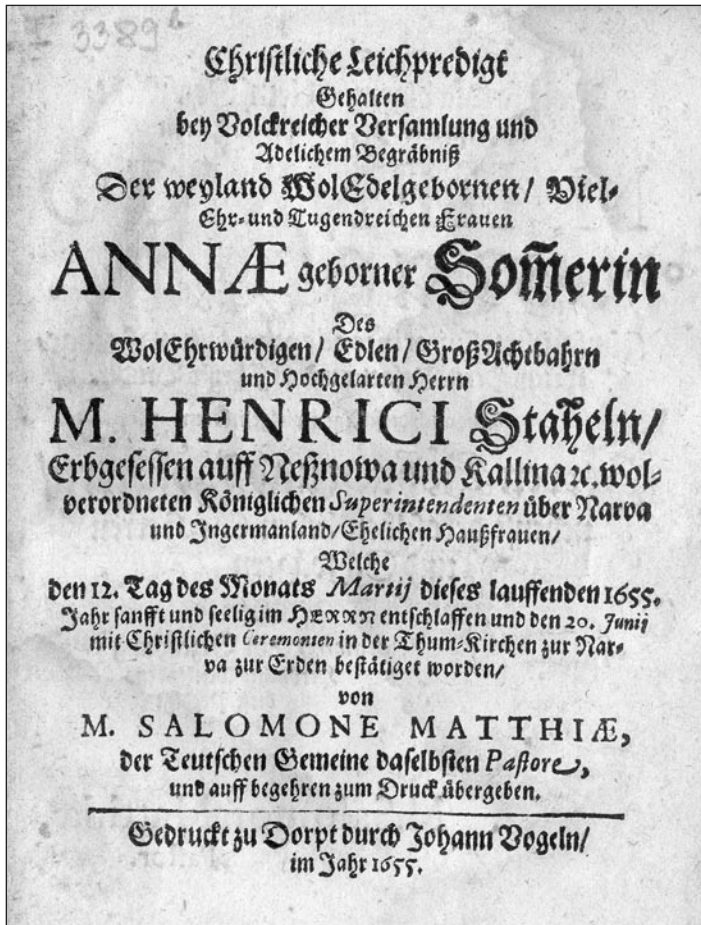
⁶⁰ Liebselige Sommer-Lust, Auff den Hochzeitlichen Ehren-Tage Des Hochwürdigten, GrossAchtbaren und Wolgelahrten Herrn M. Henrici Stahlj, Erbgesessen auff Nessnowa und Kallina, der Kirchen und Gemeine Gottes in Ingermanland, Allentacken und Narva treufließigen und wolbedienten Superintendenten, und des Königlichen Geistlichen Consistorij daselbst Praesidenten, &c. Auss Anlass seiner Hertz-geliebten Braute Nahmens Der ... Jungfrauen Anna Sommer, Den 1. Junij dieses instehenden 1647. Reval, 1647.

⁶¹ Hommikukingitus võeti peigmehe omandusest ja kuulus seejärel pruudile. M. Ågren. A Domestic secret. Marriage, Religion and Legal Change in late Seventeenth-Century Sweden. – Past & Present 2007, nr. 194, lk. 79.

abielu lastega õnnistatama, saanuks nad ema poolt päranduseks tuhat riigitaalrit ja õiguse pärida teiste lastega võrdselt nii liikuva kui ka liikumatu vara. Erandiks on Kallina mõis, mis pidi jääma teisest abielust sündinud lastele ja üksnes siis, kui nood peaksid surema otseste pärijateta, pärinuks Kallina mõisa superintendendi lapsed esimesest abielust.⁶²

Anna oli sündinud aastal, mil Heinrich Stahl Järvamaale pastoriks kutsuti, ligi poole noorema abikaasa lesepõlve kindlustamine oli igati ettenägelik ja kohane. Ka Stahli teist

abikaasat kaunistasid kõik kristlikud vooresed ning kasulastele olnud ta otsekui lihane ema.⁶³ Kuid tema saatus oli veelgi troostitum Dorothea Eckholტი nukrast elust Ingerimaal. Esimesel abieluaastal leinas Anna oma õde, järgmisel ema, seejärel pidi ta matma oma seitsmest lapsest neli. 1655. aasta 4. märtsil haigestus Anna Nessnovas ägedasse kopsupõletikku ning viidi kahe päeva pärast linna, kus ta 12. märtsil suri, jättes leinama abikaasa ja kolm alaealist last.⁶⁴ Anna Sommeri leinajutluse kirjutas Michael Scholbachi vihavaenlane,



Anna Sommerile peetud leinajutluse tiitelleht. Christliche Leichpredigt... Dorpt 1655. Konvolut Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus.

⁶² EAA, f. 858, n. 1, s. 8079, l. 5–5p.

⁶³ S. Matthiæ. Christliche Leichpredigt gehalten bey Volckreicher Versammlung und Adelicchem Begräbnisß Der ... Frauen Annae geborner Sommerin, Des ... Herrn M. Henrici Staheln, Erbgesessen auff Nessnowa und Kallina etc. wolverordneten Königlichen Superintendenten über Narva und Ingermanland, Ehelichen Haussfrauen, Welche den 12. Tag des Monats Martij dieses lauffenden 1655. Jahr ...

⁶⁴ S. Matthiæ. Christliche Leichpredigt...

Narva Saksa koguduse ülempastor Salomon Matthiæ.⁶⁵ Academia Gustaviana endise klassikaliste keelte professori kreeka- ja ladina-keelsete tsitaatidega pikitud leinajutus loob pildi alandlikult oma kurva saatusega leppinud kõrgest soost jumalakartlikust naisest.⁶⁶

Stahl kolmas abikaasa, samuti Anna, oli Ingerimaa kindralkubermangu sekretäri Torsten Bengtssoni (aadeldatuna Torwigge) tütar.⁶⁷ 5. mail 1656. aastal sõlmitud abieluleping tegi temast Heinrich Stahli varade täieõigusliku kaasomaniku. Superintendendi surma korral (mida ta küll lootis mitte niipea saabuvat) pidi lesk pärima kõik tema mõisad ja neist saadavad tulud, kuid seejuures kristlikult kasvatama tema kaht tüdrukest teisest abielust. Heinrich Stahl hoiatab needuse ja viimsekohtu ähvardusel oma lapsi ja teisi sugulasi selle lepingu vaidlustamise eest. Stahl on siin eriliselt rõhutanud, et lepingul on tema allkiri ja kinnituseks ka pitsat. Lepingut on tõendanud Salomon Matthiæ ja Eric Albogius.⁶⁸ Abielulepingu sisu on sama meeleheitlik kui selle sõnastus. Oma laste pärandita jätmise polnud kooskõlas ei tol perioodil kanda kinnitava loomuõiguse teooria ega ka Eestimaa rüütli- ja maaseadusega, mis lubas seda vaid lapse tõsiste eksimuste korral kas oma vanemate või ühiskonna vastu.⁶⁹ Bette Reyeri testamendi vaidlustamisel olid ju Stahli põhiargumentideks olnud otseste pärijate loomulikud õigused.

Nii Ingerimaa kui ka kirikupea enda tule-

vik tundus hetkel tume. Juba Vene-Rootsi sõja eelõhtul oli tulnud ilmsiks, et tema kümme aastat väldanud pingutusi vene õigeusklike konverteerimisel luterlusse oli krooninud vaid näiline edu. Ingerimaa õigeusklike lojaalsus nii vene kiriku kui ka Venemaa tsaari vastu jäi vankumatuks.⁷⁰ Vilets oli ka Stahli majanduslik olukord. 11. maist 1657 pärineb rasket haigust põdevalt kirikupealt kirjalik teade, et praegusel raskel ajal ei ole võimalik järgnevalt mainitud asju kohapeal müüa ega laevaga ära viia, seetõttu peab tema juurde jääma: 5 poola arssinat linast kangast, voodipesu, üks voodi, kaks lauda ja kaks pinki.⁷¹ Heinrich Stahl oli üks väheseid Ingerimaa luteri vaimulikke, kes sõja ajal Saksamaale või Rootsi ei põgenenud. 1657. aasta mais on kindralkuberner Christer Horn kirjutanud, et kogudused on jäänud üksnes superintendendi hooleks.⁷² Stahli kirjast ei selgu, kas tal oli siiski kavas põgeneda või soovis ta üksnes oma vara päästa.

See polnud siiski kogu tema maine vara. Kui Stahl 7. juunil suri, jäi ju tema lastele kaks pärusmõisa – Kallina Eestimaal ja Nessnova Ingerimaal. Aga ka märkimisväärsed võlad. Stahli vanem poeg Heinrich maeti isaga samal ajal,⁷³ tema poeg Axel abiellus Ingerimaa rüütelkonna sekretäri Adrian Rosenmülleri tütre Magdalenaga.⁷⁴ Anna Torwigge surmaaeg pole teada, kuid 1662. aastal sõlmiti pärandijagamise leping Axel Stahli ja superintendendi alaealiste tütarde Barbara Sophia⁷⁵ ja

⁶⁵ 1648. aastal kutsus Narva raad saksa koguduse ülempastoriks Salomon Matthiæ ja andis talle mitmed varem Scholbachile kuulunud tööülesanded, sh. ka pühapäevase jutluse. Pastorite tüli päädis Scholbachi lahkumisega Nyenisse. P. Lotman. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17. sajandi I poolel, lk. 99.

⁶⁶ S. Matthiæ. Christliche Leichpredigt...

⁶⁷ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 1987, lk. 280.

⁶⁸ EAA, f. 858, n. 2, s. 3789, 5.05.1656.

⁶⁹ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben durch Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat 1821, III Buch, Tit.V, art.1.

⁷⁰ P. Lotman. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17. sajandi I poolel, lk. 104.

⁷¹ EAA, f. 858, n. 2, s. 422 Lit. G.

⁷² P. Lotman. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintides 17. sajandi I poolel, lk. 113.

⁷³ K. Väänänen. Herdaminne för Ingermanland, lk. 280.

⁷⁴ http://www.mattiasloman.se/w/index.php?title=Rosenm%C3%BCller_nr_706

⁷⁵ Stahli esimene laps teisest abielust, Brabara Sophia ristiti 25. aprillil 1648 FRA: Narvan Seurakunnat Mikrofilmit, Rulla ES 3231, lk. 4.

Beata Agneta eestkostja, nende emapoolse onu Detloff Sommeri vahel. Stahli ja Anna Sommeri abielulepingust johtuvalt jäi Kallina mõis Stahli tütardele teisest abielust, Nessnova päris Axel Stahl.⁷⁶ Superintendendi võlad jaotati kahe mõisa vahel proportsionaalselt. Kallina tuludest tuli maksta eraisikutele, valdavalt leskprouadele, mis viitab võlgade vanusele, ligi 800 riigitaalrit, sealhulgas aga ka näiteks kingsepale 30 ja pastor Eric Albogiuusele 40 riigitaalrit). Nessnova mõisal lasus võlakoorem: eraisikutele oli 1300 riigitaalrit (sealhulgas näiteks rätsepa lesele 55 riigitaalrit, apteekrile 117 riigitaalrit, 64 marka, klaasiseppale 28 riigitaalrit, raamatuköitjale Peter Tilemann Hubele 3 riigitaalrit 32 ööri.⁷⁷ Narva toonaselt bürgermeistrilt Ulrich Herbersilt laenatud 681 riigitaalri tagatiseks oligi Nessnova mõis.⁷⁸ Kuna vend sai kogu pärandist ühe ja õed kaks kolmandikku, siis jagunesid sellele vastavalt ka ülejäänud võlakohustused riigi ja kiriku ees. Kallina majandamise eest jäi vastutama Stahli alaealiste tütarde eestkostjana Detloff Sommer. Kodu leidis Barbara Sophia oma poolvenna ning Beata Agneta tema äia, Adrian Rosenmülleri juures. Adrian Rosenmüller pidi oma kasutütrele tagama joogi- ja söögipoolise, kuid tema rõivad ja muud vajadused jäid Kallina mõisa kanda.⁷⁹ Eestimaa rüütli- ja maaseaduse kohaselt ei tohtinud alaealiste laste eestkostja neile pärandatud mõisa võõrandada, välja arvatud juhul, kui pärand on koormatud väga suurte võlgadega ja selle kohta on olemas Eestimaa ülemmaakohtu otsus.⁸⁰ Kallinal lasuvad võlad olid suured ning 1668. aastal rentis Axel kaheksaks aastaks mõisa Bernhard Reinhold von Delwigile.⁸¹ Hiljem kaebasid Stahli väi-

mehed Ernst Friedrich Willebrand ja Heinrich Bagge Axel Stahli kohtusse, väites, et renditud on juba ületanud võlasumma, millest pool pidi kaetama Nessnova arvelt.⁸²

Kapten Ernst Friedrich Willebrandiga abiellus Barbara Sophia 1669. aasta 24. veebruaril. Pulmade maksumuseks olevat kujunenud 854 riigitaalrit ja 24 ööri. Piduroogade valmistamiseks kulus 3 härga, 6 lammast, 2 talle, 6 kalkunit, 2 vasikat, 2 siga, 4 leesikat võid, 3 leesikat rasva, 2 tündrit tali- ja 2 tündrit suvinisu, 4 tündrit rukist, 6 praetud põrsast, lisaks vürtse ja hollandi juustu; joodi 14 vaati õlut, 26 kannu viina, 20 kannu Hispaania ja 6 kannu Prantsuse veini. Nii toiduainete kogused kui ka hinnad pärinevad peo eest maksnud Axel Stahli lese esitatud arvest Ernst Friedrich Willebrandile. Nagu ka 465 riigitaalrit 24 ööri voodipesu ja rõivaste eest, mille Magdalena Rosenmüller nõude esitamise ajaks juba siit ilmast lahkunud Barbara Sophiale andnud olevat. Kangad olid hinnalised, arvel on iga padjapüür ja kübaraloor, kleitidest rääkimata. Musta siidkleidi jaoks kulunud 13 küünart kangast maksnud 123 riigitaalrit, 16 ööri, Andreas Aminofilt ostetud triibuline kleit kõigest 48 riigitaalrit.⁸³

Axel oli Heinrich Stahli viimane pärija meesliinis. 1663. aastal on Ingerimaa rüütlikonna kaprali Axel Stahli palvel lubatud tema surma korral pärida Nessnova mõis tema abikaasal Magdalena Rosenmülleril, kes võib seal vabalt elada kuni oma surmani.⁸⁴ Leseks jäi Magdalena Rosenmüller peagi, kuid Nessnova mõisaproua ta oma surmani olla ei saanud. Uue pöörde Heinrich Stahli niigi keerukasse pärandiloosse tõi mõisate reduktsioon.

⁷⁶ EAA, f. 858, n.2, s. 422. Hinrich Carsteni ja tema õe hagi Axel Stahli ja Detloff Sommeri vastu.

⁷⁷ EAA, f. 858, n. 2. 4050. Detloff Sommer ja Axel Stahl 01.08.1662.

⁷⁸ Johan Christoph Scheiding Heinrich Baggele 30.01.1685. EAA, f. 858, n. 2, s. 3798.

⁷⁹ EAA, f. 858, n. 2, s. 422. Lit.E.

⁸⁰ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben durch Johann Philipp Gustav Ewers. Dorpat 1821, II Buch, Tit. XI, art.6.

⁸¹ EAA, f. 2, n. 2, s. 1184. Väljavõte Eestimaa ülemkohtu otsusest 14.04.1676.

⁸² Eestimaa ülemmaakohtu otsus 14.04.1676. EAA, f. 858, n. 2, s. 3798.

⁸³ Magdalena Rosenmüller 14.03.1678. EAA, f. 858, n. 2, s. 3798.

⁸⁴ Öppet brev för corporal Axel Stahl. 16.03.1663. Riksregistraturet, Riksregistraturet, SE/RA/1112.1/B/350 (1663)

Mõisate ulatuslik tagasivõtmine oli päeva- korras 1680. aasta 29. oktoobri riigipäeval,⁸⁵ kuid reduktsiooni peaproov mängiti maha Ingerimaal.⁸⁶ Lõplikult otsustati Ingerimaa reduktsiooni läbiviimine 1675. aasta oktoobris. Põhjendusel, et „keelatud maad” olid mõeldud kindluste ja sõdurite ülalpidamiseks, võeti neil aladel läänistatud maad tagasi rii- gile. Reduktsiooni alla minevate piirkondade nimekirjas olid teiste hulgas nii Lääne- kui ka Ida-Kargali pogost, kus asus ka Stahlide pärumõis Nessnova. Redutseeritavate mõi- sate omanikele otsustati nende varaline kaotus siiski teatud määral korvata.⁸⁷ Axel Stahli lesk taotles kohtu kaudu hüvituseks Kallina mõisa, mis olevat lisaks kõigele ostetud tema kadu- nud abikaasa ema Dorothea Eckholti kaasa- vara eest.⁸⁸ Eestimaa ülemmaakohtu otsusega jaotatigi see mõis neljaks ning osa sellest anti superintendent Stahli pärijatele redutseeritud Nessnova mõisa hüvitamiseks.⁸⁹

Järgnevate „isa võlgade” ja Kallina tulude ümber keerlevate kohtuprotsesside pea- osalisteks olid kaks leske – Axel Stahli lesk Magdalena Rosenmüller ja Barbara Sophia uuesti abiellunud ja 1679. aastal surnud lese Ernst Friedrich Willebrandi lesk Anna von Sternstrahl, kes samuti oli uuesti abiellunud. Magdalena Rosenmüller nõudis Anna von Sterntrahlilt välja Barbara Sophia pulma- peole ja kingitustele tehtud kulutusi. Anna von Sternstrahl keeldus neid maksmast ettekäändel, et tagasihoidlikud maapulmad ei saanud olla nii kulukad, kaebas aga oma- korda kohtusse Stahli teise väimehe, Hein- rich Bagge. Tema kadunud abikaasa Ernst Friderich von Willebrand oli sõlminud 17. juunil 1677 lepingu, mis kohustas Heinrich Bagget maksma talle välja Kallina mõisa

pärandiosa 1300 riigitaalri väärtuses. Bagge olevat tasunud õigeaegselt 500 riigitaalrit, kuid ülejäänud maksimisest keeldunud ning Sternstrahl nõudis seda summat koos intres- sidega. Lisaks nõudis ta Heinrich Stahli ja Anna Torwigge abielulepingule viidates, et Kallina mõis kannaks ka tema uute pulmade kulud.⁹⁰ Bagge on selle nõude ümber lüka- nud, viidates raha tasumisele juba järgmisel aastal ning oma kohustusele maksta poole kõigist isa võlgadest, mille hulka aga Anna Sternstrahli nõudmised ei kuuluvat. Vastu- pidi, Anna Sternstrahl pidavat ise maksma poole mõisal lasuvaist isa võlgadest ning Anna Torwigge abieluleping ei laienevat Anna Sterntrahlile ega tema uuele abielule härra Adamkowitziga ja nende tütrele. Pea- legi pidi Heinrich Bagge maksma kohtuot- suse kohaselt Ulrich Herbersi pärijatele ja Hinrich Carstenile, Heinrich Stahli pärijale tema esimesest abielust.⁹¹ See otsus on mõne- võrra üllatav. Heinrich Stahli abielulepingud olid jätnud päranduseta tema vanema tütre Dorothea ning tema lapsed, kes 1662. aastal toimunud pärandijagamise ajal Ingerimaal ei viibinud. Nõudmise enda ja oma õe Dorothea pärandiosale esitas Hinrich Carstens alles 23 aastat hiljem, 1685. aastal.⁹² Eestimaa rüütli- ja maaseaduse kohaselt oli pärandijagamise ajal maalt eemal viibivail lastel lepingu vaid- lustamiseks aega kolm aastat, seejärel loeti nende nõue aegunuks.⁹³

Magdalena Rosenmülleri ja Anna Stern- strahli „isa võlgade”, s. t. Heinrich Stahlilt pärandiks saadud võlgade ümber keerleva kohtusaaga kohta leidub dokumente veel 1694. aasta algusest.⁹⁴ Selle protsesside rea lõpetas tõenäoliselt Anna Sternstrahli surm 1695. aastal.⁹⁵

⁸⁵ S. A. Nilsson. På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Natur och Kultur, Stockholm, 1964, lk. 86.

⁸⁶ K. Kepsu. Fjärdedpartsreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684, lk. 440.

⁸⁷ *Ibid.*, lk. 394–399.

⁸⁸ EAA, f. 858, n. 2, s. 422. Magdalena Rosenmülleri kaebus 29.02.1676.

⁸⁹ EAA, f. 858, n. 2, s. 3789. Heinrich Bagge maanõukogule 30.04.1684.

⁹⁰ Anna Sternstrahl ülemmaakohule. EAA, f. 858, n. 2, s. 3798.

⁹¹ Heinrich Bagge ülemmaakohtule. EAA, f. 858, n. 2, s. 3798.

⁹² Hinrich Carstensi kaebus. EAA, f. 858, n. 2, s. 422.

⁹³ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechtes, III Buch, Titulus XI, art.2.

⁹⁴ EAA, f. 2, n. 2, s. 3798. Anna Sternstrahl ülemmaakohtule 25.02.1694.

⁹⁵ <http://www.geni.com/family-tree/index/600000002394166039>

Hämar on see kohtusaaga võlgade lõputute edasikandumiste tõttu tõesti, kuid kindlasti mitte harukordne. Seesugused aastakümneid väldanud protsessid pärandiõiguste ja võlanõuete üle kuulusid varauusaegse elulaadi juurde. Kahel vaadeldud juhtumil on siiski selge erinevus. Bette Reyeri testamenti vaidlustades seadis Heinrich Stahl kahtluse alla selle õigusliku aluse, tema argumentatsioon on pigem õigusfilosoofiline. Kohtuprotsesside jadas, mille vallandas tema enda pärand, tuginevad kõik asjaosalised 1650. aastal kinnitatud Eestimaa rüütli- ja maa-seadusele, argumenteeritakse konkreetsete detailide ja summadega, mille töendamine muutis kohtupidamise käigu veelgi venivamaks ja keerukamaks, vähemalt mainitud juhul. Tänu sellele on niisugused protsessid jätnud endast hulgaliselt arhiiviallikaid, mille adekvaatne tõlgendamine eeldab aga juba

õigusajaloolase pädevust. Kuid oma nüansi lisavad need ka Heinrich Stahli biograafia. Stahliil polnud kirjanduslikke ambitsioone nüüdisaegses tähenduses, ka puuduvad tema töödes teoloogilised või filosoofilised arutlused. Katekismuste ja jutluste žanr neid võimaldab, 17. sajandi vaimulikud kirjatööd pakuvad selles osas rikkalikku ja mitmekülgset ainet. Heinrich Stahli sulest pärit raamatute ainuke eesmärk oli aidata lihtsat inimest tema argipäevades, anda talle eetilisi juhiseid kristlikuks eluks. Need on väga elulähedased tekstid, mille paremaks mõistmiseks on tarvis tunda ka tema enda elukäiku. Mitte kõrgel ja kaugel asuv kirikupea ning mõisahärra, kes kantlist rahvast manitsedes arusaamatuid tõdesid kuulutab ja elumuredele ülalt alla vaatab, vaid inimene nagu iga teine – mures ja leinas oma lähedaste pärast, nõudmas oma õigusi ning maadlemas võlakoormaga.



Piret Lotman

(1950)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1977, raamatukogunduse magister 1997, teoloogiadoktor 2010. Töötanud alates 1984 Eesti Rahvusraamatukogus, 2005. aastast vanemteadurina. Uurimisvaldkonnad: raamatukogude ajalugu, Eesti trükitsensuur, Heinrich Stahli elu ja looming, Ingerimaa kirikuolu.

Mõisnike kahjud 1905. aastal Eestis ja nende hüvitamine

Toomas Karjahärm

Sissejuhatuseks

1905. aasta revolutsiooni üks silmatorkavaid jooni ja eripärasid Balti kubermangudes oli moodsal ajal ennenägematu ulatusega mõisahoonete põletamiste, lõhkumiste ja rüüstamiste laine, millega lätlased ja eestlased said kuulsaks nii kogu impeeriumis kui ka välismaal. Põletamine oli 1905. aastal Balti kubermangudes moes. Põletati linnas ja maal. Põlesid pordumajad ja kõrtsid, kauplused ja saksa teater Tallinnas, vabrikute ja mõisahooned, vili, hein, põhk ja piiritus. Kui kuni detsembrikuuni tegutsesid süütajad Eesti alal valdavalt ööpimeduses ja salaja, siis jõulukuu teisel dekaadil hakati Harjumaal, Läänemaal ja Pärnumaal mõisavara (peamiselt peahooneid ja piiritusevabrikuid) suure hooga hävitama täiesti avalikult, massiliselt ja kollektiivselt salkade poolt, kuhu kuulus nii Tallinnast tulnud linnatöölisi kui ka kohalikke maainimesi kõigist ühiskonnakihtidest.¹

Põletamise ja lõhkumisega kaasnes vägivald mõisnike ja mõisaametnike (mõisavalitsejad, metsäulemad) suhtes ning nii jõudis revolutsiooniline terror 1905. aasta detsemb-

ris oma kõrgpunkti.² Miks pöördus vägivald just baltisaksa aadlile kuulunud rüütlimõisate vastu? Mõis oli pikki sajandeid olnud maa-rahvale oluline ja mitmetähenduslik mõjur, mis kujundas nii elulaadi kui vaimsust. Võõrpäritolu ülemkihi asupaiga rollis vastandus mõis talule ja külale kui eesti rahva kodule ning see vastuolu püsis kuni 1919. aastani, kui Asutav Kogu võttis vastu radikaalse maa-seaduse. Maata ja vähese maaga talupojad ihkasid saada peremeesteks, mis oli võimalik vaid mõisate arvel. Mõisa kadumisest olid huvitatud ka päriskohaomanikud, keda mõis mitmesugusel viisil ahistas. Mõisate uurija Ants Heina sõnade järgi „Mõisad kehastasid justkui archimedeslikku punkti, millele toetus terve sinne ühiskond: kuigi kaalukangi ühele otsale jäänud aadlikud hõlmasid elanikkonnast üksnes tühise vähemuse, vaevalt pool protsenti,³ oli tegemist siiski elitaarse vähemusega, sest nende kätte polnud koondunud mitte üksnes enamjagu rikkusi, vaid ka kontroll ühiskondliku elu üle”.⁴

N.-ö. tavalisel või rahulikul ajal olid alam-

¹ Tallinna tööliste maalemineku tausta vt.: K. Jaanson. Mis juhtus 1905. a. 11.(24.) detsembri öhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – Tuna 2005, nr. 4, lk. 35–51; T. Karjahärm. Eestimaa talurahva kongress ja Volta koosolek: massiliikumine Balti provintssides 1905. – Tuna 2012, nr. 4, lk. 28–52. Lätis algas mõisate ulatuslik massiline põletamine ja rüüstamine mõnevõrra varem, novembrikuu teisel poolel.

² Mõisate põletamist Eestis, Lätis ja mujal impeeriumis 1905. aastal on nimetatud allikates ja kirjanduses mitmeti: revolutsioon maal, agraarrahutused, talurahvamäss, talurahvasõda, ülestõus, kodusõda, terror.

³ 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli mõisnike (nende seas oli ka eestlasi ja teistest rahvustest inimesi) koos perekonnaliikmetega loendatud u. 4000, mis moodustas 0,7% põllumajandusega tegelevast rahvastikust, maarahvastikust u. 0,5%. (A. Kõörna. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1961, lk. 125.) Eesti mõisate omanduses oli üle poole kogu maast ja seal oli tööjõuna hoiatud üle 100 000 inimese. (A. Andresen, E. Jansen, T. Karjahärm, M. Laar, M. Laur, L. Leppik, T. Rosenberg, T. Tannberg, S. Vahtrre. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoim. S. Vahtrre, tegevtoim. T. Karjahärm ja T. Rosenberg. Õpetatud Eesti Selts, Tartu, 2010, lk. 124–125. Mõisate kohta vt. lähemalt T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Teaduslikult toim. ja eessõna T. Oja. Eesti Ajalooarhiiv, Olion, Tallinn, 1994, lk. 7–55.)

⁴ A. Hein. Sagadi mõis. Sagadi a Country Manor in Estonia. Hattorpe, Tallinn, 2011, lk. 195.

kihid sunnitud leppima niisuguse ebavõrdse ja ebaõiglase „tasakaaluga”. Ent ebatavalisel, revolutsioonilisel ajal ületas vastuolude umbsõlme pinge alamkihtide taluvuse läve ja „ajaloolisest” vihast ajendatud vägivald pääses ohjeldamatult valla. Uhked häärberid, mis tuleroaks said, olid Balti ülemkihtide heaolu märgilised sümbolid, mis kehastasid rikkuse ja võimu kontsentratsiooni. Masside psühholoogi Gustave Le Boni kuulus „revolutsioon kui hetkeline vihapurse” on sobiv öelda ka 1905. aasta lõpu sündmuste kohta Balti kubermangudes.

Jätan selles kirjutises lähema vaatluseta mõisnike vara kahjustamise sügavamad tagamaad ja sündmuste kulgemise (need küsimused väärivad eraldi esitamist) ning keskendun üksnes lõpptulemusele, s. o. mõisnike kahjustele. Ametlikes dokumentides ja kirjanduses on selle kohta esitatud tunduvalt erinevaid arve nii kahjustatud mõisate hulga kui ka mõisnikele tekitatud kahjude iseloomu, ulatuse ja hüvitamise kohta. Need arvud sõltuvad sellest, millist päritolu allikatega on tegu ja milliseid objekte on võetud kahjude arvestamisel aluseks. Kas on silmas peetud üksnes peahoone ehk härrasemaja (mõisniku pere elumaja – mõisahooned, mõisahäärber, loss) ja selle interjööri või ka mõisakompleksi kuulunud kõrvalhooneid,⁵ majandustegevuseks vajalikku inventari, põllumajandussaadusi, toorainet ja muud vallasvara, majandustegevuse häirimisest (nt. mõisatöölise streigid, piiritusetootmise katkemine)⁶ tingitud otseseid ja kaudseid kahjusid.

Mõisniku vara hävitamine oli enne suurt põletamiste lainet (detsembris) üsna sageli

esinev nähtus, kui põlesid peamiselt mõisasüdamest eemal asunud vilja-, heina- ja põhuküünid ning -kuhjad. Selle kohta on rohkesti teavet maakonnapolitsei raportites ja sõnumeid ajalehtedes hiljemalt 1905. aasta märtsikuust alates. Võimatu on tuvastada, kui palju niisuguseid episoodide jõudis üldse ametlikku kuritegude statistikasse.⁷ Konkreetseid süüdlasi sageli ei leitud, süütamisi ei saadud kohtus juriidiliselt tõendada, kuigi kohtuasju algatati palju, ja enamasti korvasid kindlustusseltsid, esmajoones kinnisvaraomanike vastastikused (tule)kindlustusseltsid esialgu mõisnike suhteliselt väikesed (hilisemaga võrreldes) kahjud. Ent mõisatöölise kevadsuvised streigid ja süütamiste sagenemine tegid suured põllumehed murelikuks.

Nähes senise kindlustussüsteemi vähest võimekust, töötasid Liivimaa rüütelkonna juhid 1905. aasta juulis välja mõisnike vastastikuse abistamise uued tingimused igasuguste võimalike kahjude (kinnis- ja vallasvara hävitamine, tootmise katkemine) korvamiseks, milleks tuli luua garantiifond, kuhu liikmed maksid sisse 2% kindlustussummast. Selle ettevõtmise raames loodi Liivimaa kubermangu maakondades kõrgetasemelised hindamiskomisjonid (*Schätzungskommissionen*), mida reeglina juhtisid maanõunikud.⁸ Autorile pole teada, kui kaugele Liivimaa mõisnikud niisuguse vastastikuse abistamise süsteemi ülesehitamisega 1905. aasta teisel poolel jõudsid, sest vähem kui poole aasta pärast saabus tõeline katastroof, mis lisaks olemasolevatele nõudis kahjude korvamiseks erakorralisi lisameetmeid.

⁵ Kõrvalhooned olid kontorid, mõisaametnike (valitsejad, metsaülemad, aednikud jt.), teenijate ja tööliste (moonakate) ja teenijate elumajad, meiereid, piiritusevabrikud ja õllepruulimiskojad, õllekõrtsid, tallid, tollakuurid, laudad, viljaaidad, telliselöövid, sepikojad, saeveskid ja puulaod, kaalukojad, viljakuivatid, triiphooned, supelmajad ja paadisillad jm. Näiteks oli Alatskivi mõisaansambli 57 hoonet. (www.alatskiviloss.ee/est/loss/ajalooline-mois/)

⁶ Mõisatöölise streikidest vt. T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 73–75.

⁷ Kubermangude ametlikes koondkokkuvõtetes kuritegude kohta 1905. aastal pole mõisnike vara kahjustamise „kergemaid” vorme üldse eraldi mainitud, sest need jäid poliitiliste kuritegude, massirahutuste, relvastatud kokkupõrgete, tapmist, röövimiste, ametiasutuste rüüstamise, sideliinide kahjustamise ja mõisate peahooneite hävitamise varju. Ka maakonnaülemate aastaaruanded ei anna selle kohta kõikehõlmavat teavet.

⁸ Bedingungen für die Beteiligung an der gegenseitigen Hülfeleistung der Rittergutsbesitzer bei durch Gewaltakte verursachten Sachschäden 15.07.1905. Pečatano po rasporjaženiju očerednogo landrata fon Ėttingen. Druck von W. F. Häcker in Riga. Ajalooarhiiv (EAA), f. 1400, n. 1, s. 178, pageineerimata.

Mõisnike kahjude arvelevõtmine

Balti kubermangudes mõisatele tekitatud kahjude suuremastaabiline hüvitamine kerkis päevakorda 1905. aasta novembris-detsembris. Asi oli selles, et mõisahooned, nende sisustus ja majandamiseks vajalik inventar olid enamasti küll suuremal või vähemal määral kindlustatud, kuid kindlustusseltsid polnud põhikirja järgi kohustatud hüvitama tõestatud süütamiste, sõdade ja vägivalda (*nasilie*) tagajärjel tekkinud kahjusid.⁹ Isegi pealinna suured kindlustusseltsid polnud suutelised hüvitama riigis, sh. sisekubermangudes järsult sagenenud tulekahjusid. Balti kubermangude vastastikuse tulekindlustuse seltsid teavitasid oma kliente tagavarakapitali ammendumisest ootamatult suurte väljamaksete tõttu.¹⁰ Pealegi lähtusid kindlustusseltsid ainult kindlustatud varale tekitatud kahjust, mis enamasti oli väiksem kui mõisniku hinnatud kogukahju.

Rüütelkonnad reageerisid kohe ja moo-

dustasid spetsiaalsed komisjonid (allkomisjonidega kihelkondades), kelle ülesandeks oli kahjude kindlakstegegmine ja arvelevõtmine (nimekirjade koostamine) ning kannatanutele võimalikult odava laenuraha muretsemine loodava rüütelkonna laenufondi (*Ritterschaftlichen Darlehnsfond*) vahendite jaotamisega.¹¹ Esmalt keskendusid komisjonid suuremate kahjude, s. o. mahapõletatud peahoonete ja nende väärtusliku sisustuse arvelevõtmisele. Juba 24. detsembril saatis Liivimaa resideeriv maanõunik Heinrich von Tiesenhausen-Inzeem Liivimaa kubernerile Nikolai Zvegintsoville kirja koos kahjustatud (*sožženy ili razrušeny*) mõisate esialgse nimekirjaga, mis hõlmas kubermangu 74 mõisat (elumajad ja osaliselt ka majandushooned), neist Põhja-Liivimaal Pärnumaal 11. Keskmiseks kahjuks arvas maanõunik 45 000 rubla mõisa kohta, paljudel juhtudel aga üle 100 000 rubla, mis kokku tegi 3,4 miljonit. Liivimaa kubermangus vägivaldast kahju kannatanud mõisnike üldarvu hindas ta vähemalt 150-le.¹²

⁹ Vt. nt. Pravila dlja pravlenija Ėstljandskogo Obščestva Vzaimnogo straxovanija ot ognja, učreždennyja Obščim Sobranieim Členov 8 marta 1894 goda. Ju. G. Gressel, Revel, 1895, § 6, lk. 4–5; Instruction für die Verwaltung des Estländischen gegenseitigen Feuer-Versicherungs-Vereins bestätigt von der General-Versammlung am 9. März 1901. J. H. Gressel, Reval, 1901, § 36, lk. 19.

¹⁰ Liivimaa Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi (1909. aastast Liivimaa Vastikune Kinnituse Selts) aruande järgi kasvas kindlustusjuhtumite-tulekahjude arv 1905/1906. tegevusaastal u. 200-lt (varasemate aastate keskmine) 469-le, väljamaksmisele kuuluv hüvitis kasvas 15 900-lt 529 438 rublale, millest langes mõisate arvele 393 tulekahju 500 916 rublaga. Arvatavaid süütamisi oli 268 (57%) kahjusummaga 352 863 rubla (61,1%). Mõisasadametest eemal paiknevaid põhukuure põles 149, heinakuhjasid 37; sellele eelneval tegevusaastal olid vastavad arvud 17 ja 6. Suurte väljamaksete tõttu vähenes seltsi tagavarakapital ligikaudu neli korda. (Liivimaa vastastikline tulekinnituse selts. – Hää! 21.03.1907.) Eestimaa Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi kahjude žurnaali järgi otsustades kasvas kindlustushüvitiste kogusumma 1905. aastal eelnevaga võrreldes peaaegu kolmekordseks: 1904. aastal 136 196 rbl., 1905. aastal 394 342 rbl. (Eestimaa Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi kahjude žurnaali. EAA, f. 3761, n. 1, s. 391, l. 181, 226.)

¹¹ Rüütelkonna Komitee moodustas 22. detsembril 1905 revolutsiooni läbi kannatada saanud mõisaomanikele laenu andmise komisjoni (*Kommission zur Erteilung von Ritterschaftlichen Darlehen an die durch die revolutionären Unruhen d. J. 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands*) ja abikomitee (*Hilfskomitee*). (Beschlüsse des ritterschaftlichen Ausschusses vom 22. Dezember 1905. EAA, f. 854, n. 2, s. 5370, pagineerimata; Tallinnast. Rüütelite volikogu otsustest. – Valgus 29.12.1905.) 1906. aastal, seoses rüütelkonna mõisate pantimisega aadlipangas moodustati Eestimaa rüütelkonna pantkirjalaenude andmise komisjon (*Kommission zur Erteilung von Ritterschaftlicher Pfandbriefsdarlehen*). Neid komisjone nimetati lühidalt laenukomisjonideks (*Darlehnskommission*). Balti kubermangudes 1905. aasta detsembris asutatud abikomiteede (*Estländische Landeshilfskomitee, Livländische Notstandskomitee, Kurländische Notstandskomitee*) tegevust koordineeris jaanuaris 1906 asutatud *Baltische Zentralnotstandskomitee* annetuste kogumiseks kodu- ja välismaal. (Bericht über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands. (Juni 1907.) EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 10–11 p.; Statuten des Estländischen Hilfskomitees./ Ustav Ėstljandskogo vspomogatel' nogo Komiteta. EAA, f. 854, n. 2, s. 2204, l. 1–10.)

¹² Resideeriv maanõunik H. von Tiesenhausen Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 24.12.1905. EAA, f. 296, n. 8, s. 947, l. 97–102. Nähtavasti pidas maanõunik silmas ka seda tõsiasja, et ühele mõisnikule võis kuuluda mitu kahjustatud mõisat.

НАЧАЛЬНИКЪ
ИФЛЯНДСКАГО
ГУБЕРНСКАГО
САНДАРМСКАГО
УПРАВЛЕНИЯ.

17 Марта 1905 г.

№ 1936

г. Рига.

19. МАРТА 1905

Секретно.

2582/2

9/6

Въ дополнение къ телеграммѣ моея отъ 15 Марта доношу, что рабочіе имѣнія Толама, Верроскаго уѣзда, предъявили владѣльцу имѣнія Г. Гаммеру требованіе объ увеличеніи имъ заработной платы, а когда требованіе ихъ не было удовлетворено, то они стали буйнѣть, разграбили винную и пивную лавки и подожгли последнюю, причѣмъ тутъ-же отстаивали отъ огня винную лавку, говоря, что ее не нужно трогать, такъ какъ она каменная и дѣйствительно спасли лавку. Затѣмъ пьяные рабочіе разгромили домъ помѣщика Гаммера, его избивли и сожгли принадлежащій ему лѣсопильный заводъ. Прекращавшему безпорядокъ полицейскому уряднику Теллингу нанесено нѣсколько легкихъ ранъ равными орудіями. 14 Марта толпа продолжая буйство, разграбила въ имѣніи пивной погребъ. Порядокъ водворенъ прибывшей ротой. Возбуждено по этому дѣлу Судебное Слѣдствіе.

Полковникъ *Волков*

с/м

3

Въ Департаментъ Полиціи

смакв.

Liivimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülemal polkovnik Volkovi ettekanne Politseidepartemangule mõisavara hävitamise ja politseinikule kallaletungimise kohta Toolamaa mõisas Võrumaal. GARF, 102, OO, n. 1905, s. 4, osa 11, l. 96

Eestimaa Rüütelkonna Komitee nimekiri 4. veebruarist 1906 sisaldab Eestimaa kubermangus põletatud, purustatud ja rüüstatud mõisate ja nende omanike (valdajate, rentnike) nimesid maakondade ja kihelkondade kaupa.¹³ Nimekiri sisaldab kokku 113 objekti kahest perioodist. Esimesel perioodil (26.–28. oktoober 1905) sai kannatada 13 objekti: kümme mõisat (neist kolm kirikumõisat ehk pastoraati),¹⁴ kaks kroonu viinapoodi ja Liiva postkontor. Teisel perioodil (12.–19. detsember 1905) sai selle nimekirja järgi kannatada 100 mõisat, sh. põletamise läbi 52 mõisa härrastemaja (*Gutshäuser*) ja kaheksa piiritusevabrikut (*Brennereien*); 35 mõisa piiritusevabrikut purustati (*demoliert*). See n.-ö. pikk nimekiri on olnud aluseks hilisematele nimekirjadele ja statistilistele kokkuvõtetele ning sisaldab kahjude „edetabeli” kihelkondade ja omanike suguvõsade/perekondade (matrikuleeritud ja matrikuleerimata suguvõsad eraldi) järgi, kuid ei sisalda mõisnike kahjusid rahalises väärtuses.

Eestimaa kuberner Pjotr Bašilovi aastaaruandes on märgitud 96 kannatada saanud mõisat,¹⁵ kuberner Nikolai von Büntingi kirjas siseministrile umbes 100 lõhutud/purustatud ja põletatud mõisat.¹⁶ Kuritegevuse ametliku statistika (register väärtegade, kuritegude ja kohustuslike määruste rikkumise kohta Eestimaa kubermangus), mis tugines peamiselt politsei andmetele, järgi oli Eestimaa kubermangus 1905. aasta oktoobris mõisate ja

kroonu viinapoodide lõhkumisi (*razgromov*) 41 ja süütamisi (*podžogov*) 13, novembris oli mõisate lõhkumisi kaks, detsembris rüüstamisi ja lõhkumisi (*grabežej i podžogov*) 81.¹⁷ Kõnealus kontekstis võidi sõnaga *razgrom* märkida igasugust kahjustamist: hävitamist, purustamist, lõhkumist, laastamist, rüüstamist või põletamist.

Baltimaade ajutine kindralkuberner Vasili Sollogub asutas 25. veebruaril 1906 erikomisjoni Liivimaa kubermangus aset leidnud rahutuste põhjuste ja tagajärgede väljaselgitamiseks.¹⁸ Asekuberner Jakov Bologovskoi eesistumisel töötav komisjon pidi juhendi järgi tegema kindlaks materiaalsed kahjud¹⁹ ja välja selgitama süüdlased – isikud või külakogukonnad, kellelt kahjud sisse nõuda ja keda karistada. On tähelepanuväärne, et komisjoni ülesannete hulka kuulus ka rahutuste aluspõhjuste (*korennyje pričiny*) väljaselgitamine ja ettepanekute tegemine nende ärahoidmiseks tulevikus (§15).²⁰ Riigivõimu sekkumine eraomanike materiaalsete kahjude kindlakstegemisse oli seotud kavandatava kroonu sooduslaenuga, mida pidid õiglaselt jagama selleks moodustatavad ametnikest ja mõisnike esindajatest koosnevad riiklikud komisjonid. Komisjoni poliitilised järeldused (süüdi on sotsiaaldemokraadid ässitajad ja kohalikud võimud, kes ei suutnud mässu kohe otsustavalt maha suruda, samuti pakiliste reformidega hilinemine) kajastusid 1908. aastal koostatud ulatuslikus ülevaates Balti-

¹³ Liste in der Zeit vom 26. bis 28. Oktober 1905 und vom 12 bis 19 Dezember 1905 von Revolutionären niedergebrannten, demolierten und beraubten Rittergüter und Pastorate 04.02.1906. EAA, f. 854, n. 2, s. 2209, l. 1–4.

¹⁴ Hageri, Keila ja Nissi pastoraadid.

¹⁵ Eestimaa kuberner P. P. Bašilovi aruanne keisrile 1905. aasta kohta 13. 11.1906. Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv Peterburis (RGIA), f. 1284, n. 194, s. 66, l. 5; f. 1263, n. 4(1905), s. 50, l. 151p.

¹⁶ Eestimaa kuberner N. G. von Bünting siseminister P. N. Durnovole 10.01.1906. Venemaa Föderatsiooni Riigiarhiiv Moskvast (GARF), f. 102, OO, n. 1906 (II), s. 700/68, l. 4. Samasugune number Eestimaal põletatud, purustatud ja rüüstatud mõisate kohta figureerib ka tolaaegsetes ajalehtedes. (Vt. Nt. Eestimaal. – Saarlane 10.01.1906; Mõisate kahjud. – Saarlane 21.02.1906; Tallinnast. – Koit 21.02.1906.)

¹⁷ Vedomost` o količestve prostupkov, prestuplenij i narušenij objazatel` nyx postanovlenij v Èstljandskoj gub. s 10 dekabrja 1904 g. po 10 dekabrja 1905 g. i po 1 dekabrja 1906 g. Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA), f. 6989, n. 2, s. 5, l. 213.

¹⁸ Liivimaa kuberner N. A. Zvegintsov asekuubernerile 08.03.1906. EAA, f. 296, n. 7, s. 2476, pagineerimata.

¹⁹ Kahjude takseerimisel tuli kindlaks teha vaid otsesed kahjud, arvestades amortisatsiooni ja tuginedes ametlikele dokumentidele; viimaste puudumisel lubati arvestada tunnistajate ütlusi.

²⁰ Programma i porjadok dlja rassmotrenija posledstvij byvšix v Lifljandskoj gubernii besporjadkov. EAA, f. 296, n. 7, s. 2476, pagineerimata.

maade ajutise kindralkuberneri tegevusest.²¹

Ajakirjanduse andmeil registreeris rahu-
tustes (*besporjadki*) kannatanute abistamise
erinõupidamine (asutati keisri käsul 16.
detsembril 1905)²² kogu riigis 1834 maa-
omaniku kahjud 34 miljoni rubla suuruses.²³
Kolme Balti kubermangu ülesantud kahjud
olid 583 mõisa kohta kokku 12 057 615 rubla.
Tegelikke kahjusid me ei tea, sest mõisnikud
püüdsid arusaadavatel põhjustel kahjusid
suurematena näidata. Teisest küljest pole

teada, kui palju kahjusid hüvitati kindlustus-
seltside poolt ja/või jäid komisjonides üldse
arvele võtmata.²⁴ Politseidokumentides ja
ajalehtedes on märgitud kümneid enne det-
sembrit 1905 tulekahjustest kannatada saa-
nud mõisaid (põlesid peamiselt hein, põhk,
vili ja mets),²⁵ kuid hilisemates hüvitise taot-
lejate nimekirjades suurt osa neist ei ole,
kuigi paljudel juhtudel oli tegemist tahtliku
süütamisega.²⁶ Tallinna Ringkonnakohtu
prokuröri kriminaalrajade järelevalvetoimi-

²¹ Obzor dejatel`nosti Vr. Pribaltijskogo general-gubernatora 1905–1908 g.g. 24.05.1908. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. T. Kar`jaxjarm. Nacional`nyj arxiv Estonii, Institut istorii (Tallinn), Tartu, 2000, lk. 214–295. Dokumenti kinnitatud koopia asub LVVA, f. 6989, n. 14, s. 37, l. 1–49p.

²² Vysočajše utverždennoe Osoboe Soveščanie po delu ob okazanii material`nogo vspomoščestvovanija častnym licam i predprijatijam, postradavšim vsledstvie proisxodivšix v različnyx mestnostjax imperii besporjadkov. Juba varem 10. aprillil 1905 andis Nikolai II ukaasi Senatile, mis muu hulgas käskis ministritel välja töötada määrus riigikassast laenu andmiseks kahjukannatanud maaomanikele, kes ei suuda oma vahenditega viivitamatult tootmishooneid korda teha ega majapidamiseks vajalikku inventari muretseda. (Imennoj Vysočajšij Ukaz Pravitel`stvennomu Senatu/ Kõige kõrgem ukas Valitsevale senatile 10.04.1905. EAA, f. 67, n. 1, s. 692, l. 10.)

²³ Kahjutasu mõisnikkudele. – Postimees 26.01.1906; Kahjutasu mõisnikele. – Vabadus 27.01.1906; Mõisnikkudele abiandmine. – Kodumaa 06.02.1906. Tuntud vene agraarajaloolase Andrei Anfimovi postuumselt ilmunud märkmetes on kogu riigis purustatud (*razgromleno*) mõisate arv 2864 kogukahjuga 48,5 miljonit rubla, sellest Balti kubermangudes 579 mõisat (20%), kus kahjud moodustasid 27% (13 093 rubla) kogukahjustest. (A. M. Anfimov. Iz arhiva istorika. Neokončennye spory. – Voprosy istorii 1997, nr. 5, lk. 65.) Teodor Shanini raamatus on Lätis lõhutud (*razrušeno*) mõisate arv 459, Eestis 114, kokku 573 mõisat, mis andsid 1/4 kogu impeeriumi kahjustest. Autor on Läti ala kahjustatud mõisate hulka ekslikult arvanud ka Põhja-Liivimaa Eesti ala 47 mõisat. (T. Šanin. Revoljucija kak moment istiny 1905–1907 gg.; 1917–1922. Perevod s anglijskogo E. M. Kovalev. Ves` Mir, Moskva, 1997, lk. 184.) Läti uurija Jānis Krastiņš on Liivimaa ja Kuramaa kubermangu kahjustatud mõisate koguarvaks saanud 459 (teisel 469). (Ja. P. Krastyn`. Revoljucija 1905–1907 godov v Latvii. Otv. red. A. L. Sidorov. Akademija nauk SSSR, Institut istorij, Moskva, 1952, lk. 152–153.)

²⁴ Haimre mõisa valitseja, taanlase Jens Peder Andersen mälestuste järgi oli põletatud mõisahoones vallasvara kindlustatud 180 000 rubla eest. (V. Helk. Ühe taanlase elamusi 1905. aasta revolutsiooni keerises Läänemaal. – Tuna 2005, nr. 4, lk. 74.), kuid mõisaomaniku, parun Alexander Buxhoevedeni üles antud kahjusumma oli 67 000 rubla. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Ilmamaa, Tartu, 2011, lk. 287.)

²⁵ Aa, Alatskivi, Albu, Ambla, Anija, Aruküla (Järvamaal), Asuküla, Auaste, Auvere, Ehmja, Elme, Ereda, Ervita, Esna, Haapsalu, Harku, Heimadra, Hirmus, Iisaku, Imastu, Jootme, Jõhvi, Jägala, Järve, Kaarma, Kabala, Kangruselja, Kapu, Karinõmme, Karja, Karkuse, Keila-Joa, Kiiu, Kiltis, Kirimäe, Kirna, Kivijärve, Klooga, Kodijärve, Koguli, Koitjärve, Kokora, Kolga, Kolu, Koluvere, Koonga, Kostivere, Kunda, Kurna, Köblaste, Kõpu (Läänemaal), Kõrvetaga, Käravete, Laagna, Lehola, Lehtse, Lihula, Lokuta, Loona, Maidla, Martna (kirikumõis), Meedla, Moora, Mõniste, Mäkaste, Mäo, Märjamaa, Mündi, Neeruti, Oidrema, Oisu, Ohtu, Orajõe, Oru, Paasvere, Pada, Pagari, Pala, Palla, Palu, Peri, Piiumetsa, Piirsalu, Pilkuse, Pivarootsi, Pootsi, Preeidi, Purdi, Putkaste, Päre, Pühajärve, Raadi, Raasiku, Raahla, Rakvere, Rannu, Rava, Roela, Roosna-Alliku, Ruila, Russalu, Ruuna, Rägavere, Rāpina, Rääbise, Saastna, Saha, Saksi, Salutaguse, Sangaste, Silmsi, Sompa, Soontaga, Soonurme, Taebila, Tammiku, Tapa, Tarakvere, Tohisoo, Toolamaa, Tori, Tudu, Tumala, Tuula, Tõstamaa, Tähtvere, Udeva, Udriku, Uhtna, Ungru, Vaiatu, Vaikna, Vaimõisa, Vaivara, Valgu, Valguta, Valtu, Vanamõisa (Virumaa), Vana-Suislepa, Vana-Vigala, Vao (Järvamaal), Varbuse, Vastseliina, Vastse-Roosa, Vigala, Viisu, Voika, Voose, Võisiku, Väike-Kareda, Väike-Kullamaa. (Mõisate nimekiri on koostatud peamiselt ajakirjanduses avaldatu, politsei ja kohtuasutuste materjalide põhjal. See ei sisalda Riia ringkonnakohtu materjalide andmeid Liivimaa kubermangu Eesti ala kohta ja seetõttu on nimekiri Lõuna-Eestis kannatanud mõisate osas Põhja-Eestiga võrreldes ebatäielikum.)

²⁶ Tulekahjude ja süütamise kalendrit Eesti ala mõisates vt. M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 102–103; V. Juhandi. Sündmusi 1905. ja 1906. aastal. – Akadeemia 2005, nr. 12, lk. 2645–2664. Toon veel mõned näited tulekahjude kohta. Tumala mõisas ööl vastu 31. oktoobrit ja uuesti 31. oktoobri öhtul valla pääsenud tulekahju tekitas mõisnikule 2770 rubla kahju; põles teravili, hein ja põhk. Süütamise kahtlustatavad olid talupojad ▶

kute (Eesti Ajalooarhiiv, fond 139) hulgas on mõisate vara süütamise kohta 1905. aastal ligi 150 toimikut; neist valdav osa puudutab vähem ulatuslike süütamiste episoodide enne detsembrikuu suurpõletamist, kusjuures rea mõisate puhul on süütamise kohtuasju 1905. aastal algatatud rohkem kui üks²⁷; näiteks Raasiku mõisas neli, Vaivara mõisas kolm kohtuasja.

Astaf von Transehe-Rosenecki anonüüm- ses revolutsioonistatistikas (1905–1906) on märgitud 604 süütamist Liivimaa Läti ala maakondades ja 291 süütamist Kuramaal.²⁸ Saare maakonnaülema Vassiljevi teatel oli seal 1905. aastal 62 süütamist kogukahjuga 61 045 rubla.²⁹ „Saaremaal on tulekahjusid nii rohkesti, et üksikult neid ei jõua üles tähendada, tuleroaks langevad mõisnikkude viljarehed ja heinaküünid. Sütitajatest ei ole siiani ühtegi kätte saadud,“ kirjutas Posti-

mees 20. detsembril 1905.³⁰ Mõnel puhul olid varasemad tulekahjud eelmänguks hilisemale suurpõletamisele või rüüstamisele samas mõisas, teisel jäid need üksikepisoodiks.³¹

Mõisnike kahjude hindamise tulemused ja hilisemad nõuded võisid kõikuda üsna suurtes piirides. Näiteks oli Habaja, Kaiu ja Saumetsa mõisa rüüstamisega tekitatud kahju üldnimekirja järgi kokku 63 674 rubla, kuid Tallinna ringkonnakohus mõistis nende omanikule/rentnikule Arthur von Hunniusele Harjumaa esimesel mõisate põletamise protsessil välja 47 000 rubla.³² Koluvere mõisale tekitatud kahju oli nimekirja järgi 100 880 rubla, ent krahv Leo Buxhoeveden nõudis kohtus kahjutasu ¼ miljonit rubla, mis jäi rahuldamata.³³ Ravila mõisa kahjud olid nimekirja järgi 224 656 rubla, kuid krahvinna Alexandra Kotzebuele mõistis kohus välja üle ühe miljoni rubla.³⁴

► Vassili Lember ja Aleksei Mägi (Saare maakonnaülem V. N. Vassiljev Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 04.11.1905. EAA, f. 296, n. 8, s. 941, l. 21.) Mäkaste poolmõisas hävis õöl vastu 19. septembrit süüdatud tules 2925 rubla väärtuses kindlustatud teravilja. (Tartu maakonnaülem K. K. Maydell Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 26.09.1905. – Revoljucija 1905–1907 gg. v. Õstonii. Sbornik dokumentov i materialov. Otv. red. G. I. Mosberg. Akademija nauk Õestonskoj SSR, Institut istorii. Arxivnyj otdel i Central`nyj gosudarstvennyj istoričeskij arxiv Õestonskoj SSR, Tallinn, 1955, lk. 235.) Mõlemal juhul korvas kahjud Liivimaa kinnisvaraomanike tulekahjude vastu kindlustamise selts (1909 sai nimeks *Livländischer gegenseitiger Assekuranz-Verein*).

²⁷ Nt. Harku, Karkuse, Kolu, Kunda, Maidla, Raasiku, Rakvere, Saastna, Vaivara. (Loetelu aluseks on Tallinna Ringkonnakohtu prokuröri (EAA, f. 139) järelevalvetoimikud.)

²⁸ [A. von Transehe-Roseneck.] Die Lettische Revolution. Mit einem Geleitwort von professor T. Schiemann, II. Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Zweite veränderte Auflage. Georg Reimer, Berlin, 1908, lk. 344–345, 357–359.

²⁹ Saare maakonnaülema V. N. Vassiljevi raport Liivimaa kubernerile N. A. Zvegintsoville 17.02.1906. EAA, f. 296, n. 7, s. 2480, l. 7p. Maakonnaülema raporti järgi olid Saaremaa mõisate suuremad kahjud järgmised: Kaunispe 9534 rbl., Elme 6525 rbl., Karja 5500, Pidula 3300 rbl. (Sealsamas.) Kindralkubeneri nimekirjas (1908) Saaremaa mõisnike kahjud ei kajastu. Saaremaa ja Muhumaa protsessil Peterburi Kohtupalati osakonna väljasõiduistungil Kuressaares 1908. aastal oli küll juttu mõisate vara põletamisest, kuid mõisnikud kahjunõudeid protsessi kirjelduse järgi ei esitanud. (Kohtukoda. Revolutsiooniline liikumine Saaremaal. – Õigus 30.05.1908; 04.–06., 09.06.1908.)

³⁰ Kuresaarest. – Postimees 20.12.1905. Vt. –vini–. Saaremaalt. Seisukord. – Uudised 30.12.1905.

³¹ 28.08.1905 õöl langesid Roosna-Alliku mõisas tuleroaks neli puudust heinaküüni ja üks kivist küün peksmata rukkiga. Kohale tormanud mõisarahvas ei jõudnud leekidest võitu saada. Tallinna Ringkonnakohtu Järvamaa 1. jaoskonna kohtu-uuriija ei suutnud leida piisavalt süütõendeid ühegi kahtlusala kohta. Mõisa omanik Georg von Stackelberg kahtlustas kahte oma mõisa talupoega, kes olid ähvardavaid sõnu öelnud. Üks kahtlusallustest, Hans Orav tunnistas, et oli paljude kuuldes vihaseks ähvardanud mõisavalitseja Johan Wiburgi, kellelt tal oli saada 3 rubla kaevu ehitamise eest, kuid mõisniku vastu polevat tal midagi. Roosna-Allikul oli see juba teine süütamine, kuid detsembrikuu põletamislaimest jäi see mõis kõrvale. (Roosna-Alliku ja perekond von Stackelbergid, http://www.eha.ee/arhiivikool/index.php?tree_id=127)

³² N. Kohtukoda. Mõisate lõhkumise protsess, 3. – Sõnumed 05.09.1906; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 313.

³³ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 327.

³⁴ N. Kohtukoda. Kolmas mõisaterüüstamise protsess, 4. – Sõnumed 03.10.1906; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 314.

Eestimaa rüütelkonna abistamistegevuse aruanne

Eestimaa kubermangu mõisnike kahjude kokkuarvamise ja hüvitamise kokkuvõtlikuks koondiks on Eestimaa rüütelkonna abistamistegevuse trükitud aruanne juunist 1907.³⁵ See hõlmab kuut mõisat (*Güter*) ja kolme pastoraati, mis said kannatada 26.–28. oktoobril³⁶

ja u. 100 mõisat ajavahemikust 12.–19. detsember, mis langesid kuritahtliku süütamise (*Brandstiftung*), purustamise (*Demolierung*) ja röövimise (*Raub*) ohvriks. Rüütelkonna keskkomisjon (*Zentralkommission für die Abschätzung der durch die Revolutionsereignisse verursachten Schäden*) tegi kihelkonnakomisjonide detailsete aruannete põhjal kokkuvõtte „tegelikest kahjudest” Eestimaal.

Tabel 1

Eestimaa mõisnike kahjud 1905. aasta oktoobris ja detsembris rüütelkonna keskkomisjoni andmeil (1907)

Kahju objekt ja liik	Kahju rbl.
52 elumaja põletatud	1 349 446,37
11 elumaja purustatud	13 723,27
8 piiritusefabriku põletatud	76 604,00
35 piiritusefabriku purustatud	11 695,99
Kõrvalhooneid põletatud ja purustatud	39 469,20
Sisustus, väärtasjad, dokumendid	1 103 378,74
Piirituse, teravilja, loomasööda varud	134 876,79
Elav inventar	1 800,00
Eluta inventar	23 447,84
Töö ja äritegevuse seiskumine	56 820,21
Kokku	2 811 262,31
Sellest:	
Kinnisvara	1 490 643,43
Vallasvara	1 263 798,67
Muud kahjud	56 820,21

Suuremate registreeritud kahjudega kihelkonnad olid Kose (509 000 rbl.),³⁷ Rapla (368 000rbl.), Märjamaa (365 000 rbl.), Jüri (286 000), Kullamaa (269 000 rbl.), Hageri (227 000 rbl.) ja Vigala (218 000 rbl.). Kõige

suuremaid kahjusid kandsid rüütelkonna keskkomisjoni aruande järgi mõisatest: Ravila – 224 600 rbl., Vigala – 120 000 rbl., Valtu – 104 000 rbl., Järvakandi – 104 000, Koluvere (101 000 rbl.).

³⁵ Bericht über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands. (Juni 1907.) EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 10–11p.

³⁶ Mihkel Aitsam juniori nimekirjas on 14 mõisat, sh. kolm pastoraati. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 286.)

³⁷ Kose kihelkonna mõisate kahjud vt. Schadenersatz für Demolierung, Brandstiftung v. Gütern. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata.

A. von Transehe-Rosenecki nimekiri

Astaf von Transehe-Rosenecki anonüümse kaheköitelise töö „Läti revolutsioon” (1. tr. 1907, 2. tr. 1908) teise köite lisas on mitmesugust statistikat revolutsiooniliste sündmuste kohta Balti provintssides, sh. ka loetelu kannatada saanud mõisatest kubermangude, maakondade, kihelkondade ja omanike lõikes.³⁸ Autor on nimekirja võtnud üksnes täielikult või osaliselt põletatud (*eingeschert*) rüütlimõisad. Tõenäoliselt eeldas ta põhjendatult, et kõige suuremad kahjud tekkisid just peahoonete põletamisest, millega hävis enamasti ka hinnaline sisustus, kui seda ei saadud välja tassida. Kõrvalhoonetele ja isegi piiritusevabrikutele tekitatud kahjud olid mõisahäärberitele tekitatud kahjudega võrreldes tagasihoidlikud, nagu

näeme Eestimaa rüütelkonna abistamiskomisjoni aruandest.

Transehe nimekiri sisaldab 184 mõisat: Liivimaal 85, Kuramaal 45, Eestimaal 54, ehk Läti alal 118 ning Eesti alal 66 mõisat.³⁹ Mitmed kaasaegsed ja hilisemad autorid ongi piirdunud niisuguse Transehe „minimiseeritud” statistika esitamisega.⁴⁰ Üks uusim uurimus märgib põletatud aadlilosside ligikaudseks arvuks Lätis 117 (Transehel 118) ja kannatada saanud kõrvalhoonete arvuks 412.⁴¹

Eestimaa kubermangu kohta märgib Transehe-Roseneck veel, et on „üle 40 purustatud ja rüüstatud (*geplündert*) mõisa”, kuid ei loetle neid.⁴² Sellega on Transehe Eesti ala suuremate kahjude (põletatud, lõhutud, rüüstatud) kogubilansis umbes 106 mõisat.

Eelöeldu põhjal ei saa kinnitada, et Harjumaal põletati 81 mõisat⁴³ või et Põhja-Eestis

³⁸ Verzeichnis der Rittergüter, auf welchen die Herrenhöfe ganz oder teilweise während der Revolution 1905/1906 eingeschert worden sind. – [A. von Transehe-Roseneck.] Die Lettische Revolution, II, lk. 391–397.

³⁹ Harjumaal: Hageri kihelkonnas Adila, Kohila, Pahkla, Salutaguse, Tohisoo; Harju-Jaani kihelkonnas Haljava, Kiviloo, Paasiku, Peningi, Raasiku; Juuru kihelkonnas Atla, Järlepa, Kaiu, Kuimetsa, Seli; Jõelähtme kihelkonnas Kostivere, Saha, Ülgase; Jüri kihelkonnas Aruvalla, Vaida; Kose kihelkonnas Alavere, Oru, Paunküla, Ravila, Tammiku, Tuhala; Rapla kihelkonnas Järvakandi, Keava, Kehtna, Valtu. Järvamaal: Türi kihelkonnas Kolu, Laupa, Lokuta, Mäeküla. Läänemaal: Kirbla kihelkonnas Vanamõisa; Kullamaa kihelkonnas Koluvere, Luiste, Sipa, Sooniste, Teenuse, Tolli; Märjamaa kihelkonnas Haimre, Kasti, Mõraste, Mõisamaa, Orgita, Paeküla, Sõtke, Valgu, Vana-Märjamaa; Vigala kihelkonnas Jädivere, Konuvere, Vana-Vigala, Velise. Pärnumaal: Pärnu-Jaagupi kihelkonnas: Are, Enge (riigimõis), Halinga, Kaelase, Kaisma, Kõnnu, Pööravere, Roodi; Vändra kihelkonnas Käru, Lelle, Uus-Vändra, Vana-Vändra. ([A. von Transehe-Roseneck.] Die Lettische Revolution, II, lk. 393, 395–397.) Harjumaal Muuseumi mõisate portaalil Adila, Aruvalla ja Järlepa mõisaid ei põletatud, vaid rüüstati; Transehe põletatud mõisate nimekirja on seal täiendatud Karitsa mõisaga (seal põletati maha piiritusevabrik) Juuru kihelkonnas, mis oli Eestimaa rüütelkonnale kuulunud Kaiu mõisa kõrvalmõis ning on Transehe ja M. Aitsami nimekirjas võib-olla pandud kokku Kaiu mõisaga üheks üksuseks. (<http://www.muuseum.harju.ee/Moisad/1905/mapid/>) M. Aitsami nimekirjas Adila, Järlepa ja Ülgase rüüstati. Pärnumaal põletatud mõisate Transehe nimekirjale on Aitsam lisanud Annamõisa (Pööravere karjamõis) ja Uulu mõisa karjamõisa; Kõnnu asemele on ta pannud Kergu, mis oli Kõnnu kõrvalmõis, kuigi põletati mõlemad. Transehe Läänemaa nimekirjale on Aitsam lisanud Pargi poolmõisa. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 283–287.)

⁴⁰ Baltische Revolutions-Chronik, II. Oktober bis Dezember 1905. (Separat-Abdruck aus der “Baltischen Monatsschrift”). Jonck & Poliewsky, Riga, 1908, lk. 206, 231–232; Vl. f. Štein. Inostrancy v Rossii. Pričiny i razvitie latyškoj revoljucii. Istoričeskij zurnal, CXIV, dekabr` 1908, lk. 1054; G. von Rauch. Geschichte der baltischen Staaten. (Geschichte und Gegenwart.) W. Kolhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1970, lk. 23; G. von Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Russlands im Krisenjahr 1905. (Göttingen Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 48.) Musterschmidt, Göttingen–Frankfurt/Main–Zürich, 1978, lk. 229, 243.

⁴¹ J. Bērziņš. Piektajam gadam 100. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga. Atbildīgais redaktors J. Bērziņš. LU Latvijas vēstures institūts, Rīga, 2006, lk. 38–39.

⁴² [A. von Transehe-Roseneck.] Die Lettische Revolution, II, lk. 407.

⁴³ Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloo, I. (XIX sajandi 90. aastad – 1920.) Toim. A. Panksejev, A. Liebman. EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Tallinn, 1961, lk. 80.

põletati maha 114 mõisahoonet,⁴⁴ kogu Eestis üldse aga 120 mõisat.⁴⁵ Tegelikult põletati Eestis üldse u. 65 mõisa peahoonet. Põletati mitte paljudest hoonetest koosnevaid mõisakomplekse, vaid üksikuid mõisahooneid ja neistki peamiselt härrastemaju (mõisniku elumaju) ning piiritusevabrikuid, mis olid peamised sihtmärgid; muu majandustegevusega seotud kõrvalhooneid hävis vähe. Seetõttu pole ka alust kõnelda mõisate hävimisest. Mõisate põletamise, purustamise ja rüüstamise all tuleb mõista peahoonete ja viinavabrikute, mitte mõisakomplekside tervenisti hävitamist. Korrektsem on kõnelda kannatada saanud mõisatest. Samuti tuleks silmas pidada, et lõhkumise või rüüstamisega tekitatud kahjud olid enamasti väiksemad kui see häving, mille tõi kaasa losside mahapõletamine. Seal, kus peksti puruks ainult mõisate interjööri, oli taastaminegi palju lihtsam ja odavam kui suurte hoonete põletamiste puhul.

Kindralkubeneri nimekiri

Baltimaade ajutise kindralkubeneri tegevuse ülevaates (1908) on koondkokkuvõtte kolme Balti kubermangu mõisnike kahjude kohta maakondade lõikes (tabel 2), mis tugineb mitmesuguste komisjonide (rüütelkondade abistamiskomisjonid, kreisikomisjonid riikliku laenu andmiseks jt.) töö tulemustele. Nähtavasti on siin arvestatud enamvähem kõiki ülesantud kahjusid, ka suhteliselt tühi-seid, mis tekkisid (väidetavast) süütamisest ja lõhkumisest või muudest asjaoludest. Seetõttu on kahjustatud mõisate arv kindralkubeneri ülevaates (583) üle kolme korra suurem kui Transehel (184), kes võttis arvestuse aluseks ainult mahapõletatud peamajad. Ajutise kindralkubeneri tegevuse ülevaade avaldati 1925. aastal Nõukogude Liidus ajakirjas Krasny arxiv ja läks nii teaduslikku käibesse.⁴⁶

Tabel 2

Mõisate põletamine ja purustamine Baltimaade ajutise kindralkubeneri tegevuse ülevaates 1905–1908*

Maakond	Mõisate arv	Ülesantud kahju rbl.	Riigilt saadud laen rbl.
Eestimaa			
Harju	81	1 755 449	256 795
Lääne	23	913 783	151 300
Järva	8	135 092	36 010
Viru	2	571	–
	114	2 804 895^a	444 105

* Obzor dejatel`nosti Vr. Pribaltijskogo general-gubernatora 1905–1908 g.g. 24.05.1908. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. T. Kar`jaxjarm. Nacional`nyj arxiv Èstonii, Institut istorii (Tallinn), Tartu, 2000, lk. 239–240.

^a Allikas on 2 804 896, mis on nähtavasti trükiviga, sest liidetavate summa on 2 804 895. Eestimaa rüütelkonna abistamistegevuse aruandes (juuni 1907) on Eestimaa kubermangu suurmaavaldajate kahjude kogusummaks märgitud 2 811 262, 31 rbl.

⁴⁴ A. Rei. Mälestusi tormiselt teelt. Vaba Eesti, Stockholm, 1961, lk. 71; 1905. aasta revolutsioon Eestis, http://et.wikipedia.org/wiki/1905._aasta_revolutsioon_Eestis.

⁴⁵ E. Kaup. Tallinna töölised 1905.–1907. a. revolutsioonis. Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühing, 9 (236). Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, lk. 39.

⁴⁶ Ja. P. Krastyn`. Revoljucija 1905–1907 godov v Latvii, lk. 152–153; T. U. Raun. The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland. – Slavic Review 43, 1984, nr. 3, lk. 461; E. Benz. Die Revolution von 1905 in der Ostseeprovinzen Russlands. Johannes-Gutenberg Universität, Mainz, 1990, lk. 260, 276.

Liivimaa			
Riia	69	1 430 800	338 000
Valmiera	20	188 100	36 290
Cēsise	60	1 725 300	375 000
Valga	34	487 200	73 500
Tartu	19	67 300	–
Võru	10	32 400	–
Pärnu	13	290 500	80 000
Viljandi	5	17 400	–
	230	4 239 000	902 790
Kuramaa			
Aizpute	51	2 239 061	427 414
Tukumsi	24	1 359 185	93 132
Liepāja	22	389 070	103 039
Ventspils	15 ^b	323 852	57 249
Jelgava	16	249 890	63 026
Talsi	42	181 570	28 756
Kuldīga	46	177 771	58 084
Jaunjelgava	12	75 146	4 300
Ilūkste	11	18 173	–
	239^c	5 013 718	833 000
Kokku			
	583^d	12 057 613^e	2 179 895

^b Allikas on Kuramaa Ventspils (Vindavi) maakonna kahjustatud mõisate arv 5, ent tõenäoliselt peab olema 15, nagu on parandanud läti uurija Jānis Krastiņš. (Vt. Ja. P. Krastyn`. Revoljucija 1905–1907 godov v Latvii. Otv. red. A. L. Sidorov. Akademija nauk SSSR, Institut istorij, Moskva, 1952, lk. 153).

^c Allikas on 229.

^d Allikas on 573.

^e Allikas on 12 057 614.

Aruandes märgitud 583 mõisast asus Läti alal 422 (72%) ja Eesti alal 161 (28%). Summaarsest fikseeritud kahjust (12 057 613) langeb Läti arvele 8 845 118 (73,4%) ja Eesti arvele 3 212 495 (26,6%) rubla.⁴⁷ Sellega on fikseeritud rahaliste kahjude suhe Läti ja Eesti vahel enam-vähem samaväärne kahjustatud mõisate suhtega. Transehe põle-

tatud mõisate statistikas on Eesti ala osakaal mõnevõrra suurem (36% ehk 184st 66). Maakondade lõikes jaguneb varaline kahju ebaühtlaselt ega ole alati proportsionaalne maakonnas kahjustatud mõisate arvuga. Kahjude edetabeli tipus troonivad Aizpute, Tukumsi, Riia, Cēsise (Võnnu), Harju ja Lääne maakonnad (kokku 29% maakonda-

⁴⁷ T. Raun. Violence and activism in the Baltic Provinces. – Acta Historica Tallinnensia 10, 2006, lk. 49.

dest), mille arvele langes 78% kõigist registreeritud kahjudest kolmes Balti kubermangus.

Oli maakondi, kus kannatada sai nime-tamisväärne hulk mõisaid, kuid kahjud olid tagasihoidlikud. Ilukste maakonnas oli keskmine kahju 1652 rubla kannatanud mõisa kohta. Aizpute maakonnas seevastu oli keskmine kahju 43 903 rubla kannatada saanud mõisa kohta. Eesti alal oli keskmine kahju mõisa kohta Läänemaal 39 729 rubla, Pärnumaal 23 346, Harjumaal 21 672, Järvamaal 16 886, Tartumaal 3542, Viljandimaal 3480 ja Võrumaal 3240 rubla. Virumaal olid kahe mõisa kahjud kokku ainult 571 rubla.

Kõnealusel kindrakuberneri ülevaatest võib esmapilgul välja lugeda, et Põhja-Liivimaa ehk Lõuna-Eesti oli samuti ulatusliku mõisate põletamise ja rüüstamise piirkond, kus kannatada sai 47 mõisat. Nii see polnud, kui Pärnumaal maha põletatud peahooned välja arvata. Tartumaa, Viljandimaa ja Võrumaa mõisatele tekitatud kahju varieerus keskmiselt 3000 ja 4000 rubla vahel kannatada

saanud mõisa kohta, mis Transehe-Rosenecki nimekirja lävendini ei küündinud. Niisugused mõisad jäid välja ka kroonult odava laenu saajate nimekirjast. On võimalik, et üksikutes episoodides ei põletatud ega purustatud seal midagi materiaalselt ning mõisnikud andsid üles mõisatööliste streikidest,⁴⁸ omakaitse palkamisest, sõjaväe majutamisest ja äritegevuse soikumisest (kõrtside sulgemine, viinatootmise ja metsaraiumise peatamine jm.) tingitud kahjud.

Üldiselt jäid Eesti alal puutumata või said vähe kannatada eestlastele kuulunud või nende poolt renditud eramõisad, samuti kiriku-, linna- ja riigimõisad. Seda ei saa aga öelda rendile antud rüütelkonnamõisate kohta: Kaiu ja Kuimetsa põletamisest tingitud kahjud olid mõlema puhul üle 40 000 rubla. Mitmel pool õnnestus mõisarahval põletajaid veenda nii, et need piirdusid üksnes lõhkumisega ja raha ning relvade röövimisega. Sellistel puhkudel olid kahjud märksa väiksemad kui peahoonete maani maha põletamisel.

Tabel 3

Mõisnike arvelevõetud kahjud Eesti alal maakondade lõikes*

Maakond	Kahju rbl	Kahju %-des	Keskmine kahju mõisa kohta rbl
Harju	1 755 449	54,6	21 672
Lääne	913 783	28,4	39 729
Pärnu	290 500	9,0	23 346
Järva	135 092	4,2	16 886
Tartu	67 300	2,1	3 542
Võru	32 400	1,0	3 240
Viljandi	17 400	0,5	3 480
Viru	571	0,2	285,5
	3 212 495	100,0	19 953

* Obzor dejatel`nosti Vr. Pribaltijskogo general-gubernatora 1905–1908 g.g. 24.05.1908. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. T. Kar`jaxjarm. Nacional`nyj arxiv Èstonii, Institut istorii (Tallinn), Tartu, 2000, lk. 239–240.

⁴⁸ Jaanuarist juulini 1905 oli streike teadaolevalt ligi 100 mõisas. (Vt. T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907, lk. 73.)

Suhtarvuliselt said kindralkuberneri nimekirja järgi kõige enam kannatada Harjumaa mõisad, seejärel Pärnu- ja Läänemaa mõisad (tabel 4). Kui arvestada, et Eestis oli tollal Tiit Rosenbergi andmeil kokku 982 mõisat ja kannatada sai neist mainitud nimekirja järgi 161, siis teeb see 16,4%. Harjumaa kahjustatud mõisate osakaal on võrreldav Riia maakonnaga (mõlemas üle poole), ent tervikuna jääb Eesti selle näitaja osas Lätist tunduvalt maha.

Tabel 4

Kahjustatud mõisate osakaal Eesti alal maakonniti kindralkuberneri andmeil*

Maakond	Mõisate üldarv	Kahjustatud mõisad	absoluutarv %-des
Harju	141	81	57,4
Järva	93	8	8,6
Lääne	125	23	18,4
Pärnu	66	13	19,7
Tartu	140	19	13,6
Võru	82	10	12,2
Viljandi	72	5	6,9

* Obzor dejatel`nosti Vr. Pribaltijskogo general-gubernatora 1905–1908 g.g. 24.05.1908. – Imperskaja politika Rossii v Pribaltike v načale XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Sost. T. Kar`jaxarm. Nacional`nyj arxiv Èstonii, Institut istorii (Tallinn), Tartu, 2000, lk. 239–240; T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Teaduslikult toim. ja eessõna T. Oja. Eesti Ajalooarhiiv, Olion, Tallinn, 1994, lk. 26.

V. Juhandi, H. Moosbergi ja M. Aitsami nimekirjad

Põletatud mõisate puhul on kõigil hilisematel autoritel lähtepunktiks Transehe-Rosenecki 1907. aastal publitseeritud nimekiri, millesse on hiljem tehtud üksikuid korrektiive.⁴⁹ Lõhutud ja rüüstatud mõisate osas on nimekirjade koostamise aluseks olnud rüütelkonnade komisjonide materjalid ja mälestused, mida mõisatepõletamise alal kogus 1905. aasta seltsi ülesandel Voldemar Juhandi (1906–1970).⁵⁰ Tema ja Mihkel Aitsam juunior (1877–1953) olid esimesed, kes nimetatud allikate põhjal koostasid üksikasjalised nimekirjad ja kaardid kahjustatud mõisate kohta.⁵¹ Ükski osa Juhandi suurejoonelisest detailuurimusest „1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis” (1932–1941)⁵² koos kaartidega ei pääsenud Nõukogude ajal trükki.⁵³ Aitsami käsikirjaline materjalikogu (1948/1951) ilmus alles 2011. aastal.⁵⁴

1953. aastal kaitses Moskvas NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis doktoriväitekirja „1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis” Hilda Moosberg. Pole teada, kas Moosberg oli tuttav Mihkel Aitsami 1948/1951. aastal vormistatud käsikirjalise materjalikoguga, kuid Juhandi 1905. aasta Seltsi kogus olevate käsikirjade kasutamine on tema juures ilmne. Moosbergi väitekirja lisas on nimekiri põletatud (67) ja purustatud (53) mõisatest.⁵⁵ Põletatud mõisad on võetud Transehe nimekirjast (66 mõisat), millest on maha arvatud Adila (rüüstati) ja Aruvalla

⁴⁹ Vt. nt. Baltische Revolutions-Chronik, II, lk. 206, 231.

⁵⁰ V. Juhandi kohta vt. V. Juhandi. Sündmusi 1905. ja 1906. aastal, lk. 2664 [Toimetuse lisatud biogramm].

⁵¹ V. Juhandi. Kaardid mõisate põletamise kohta. Koost. 1930–1941. 1905. aasta Selts. EAA, f. 3654, n. 1, s. 61; V. Juhandi. Kaardid mõisate põletamise kohta koos märkmetega. Koost. 1930–1941. 1905. aasta Selts. EAA, f. 3654, n. 1, s. 62. Kaarti Läänemaal põletatud mõisate kohta vt. M. Aitsam. 1905. aasta Läänemaal eel- ja järellugudega. Isiklike mälestusi ja uurimusi. Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Tallinn, 1937, lk. 171.

⁵² V. Juhandi. 1905. aasta revolutsioon Põhja-Eestis. Mustandkäsikiri, I–XI. Koost. 1932–1940. 1905. aasta Selts. EAA, f. 3654, n. 1, s. 48–58.

⁵³ Vt. lähemalt T. Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar samukest, XXII. (Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2005.) Koost. E.-H. Västriku. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2006, lk. 38–39.

⁵⁴ K. Lust. 1905. aasta revolutsiooni meeldetuletus. – Sirp 06.01.2012; T. Karjahärm. Mikroajalooline materjalikogu. – Sirp 06.01.2012.

⁵⁵ G. I. Mosberg. Revoljucija 1905–1907 gg. v Èstonii. Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni doktora istoričeskix nauk. Glavy V–VII. Naučn. konsul`tant Ja. P. Krastyn`. Akademija nauk SSSR, Institut istorii, Moskva, 1953, lisa: Eestis tööliste ja talupoegade relvastatud võitluse ajal 1905. aasta detsembris põletatud ja purustatud mõisate nimekiri.

ning lisatud Viimsi, Väana ja Kaunispes.

Väitekirjas ja selle põhjal avaldatud raamatus (1955) kirjutab Moosberg, et 12.–20. detsembril põletati ja purustati Harjumaal üle 70 mõisa, Läänemaal 24, Pärnumaal 19⁵⁶ ja Järvamaal 12, kokku vähemalt 125 mõisat.⁵⁷ Samad numbrid on Eesti NSV ajaloo üldkäsitluse üheksandas peatükis (1963, vene k. 1966)⁵⁸ ja sealt üle võetuna on need rännanud teistesse, hiljem ilmunud teostesse.⁵⁹ Üldkäsitluse kaart aga presenteerib tekstis mainitud kahjustatud mõisate arvust mõnevõrra väiksemat valikut: Harjumaal 68 (–2), Läänemaal 23 (–1), Pärnumaal 14 (–5), Järvamaal 11 (–1), kokku 116 mõisat. See kaart on üle kantud Eesti NSV ajaloo lugemikku (1964)⁶⁰ ja on enam-vähem identne Avita kirjastuse Eesti ajaloo atlase (2006) kaardiga.⁶¹

Mihkel Aitsam juuniori raamatus (2011) on loetelu kahjustatud mõisatest koos mõi-

saomanike (rentnike) nimede ja nende poolt üles antud kahjude äranäitamisega. Põletatud mõisate üldarv on tal 69. Transehe põletatud mõisate nimekirjale on Aitsam siinkohal lisanud Pargi poolmõisa Läänemaal,⁶² Mäo ja Roosna (Ambla khk.)⁶³ mõisa Järvamaal, Uulu mõisa karjamõisa ja Annamõisa (Pööravere kõrvalmõis) Pärnumaal,⁶⁴ Alatskivi mõisa Tartumaal, Kaunispes mõisa Saaremaal. Transehe põletatud mõisate nimekirjast on Aitsam maha arvanud Adila, Alavere, Järlepa⁶⁵ ja Ülgase mõisa Harjumaal, mis tema andmeil rüüstati. Rüüstatud mõisaid on Aitsami nimekirjas 66.⁶⁶ Ekslik on M. Aitsam juuniori väide, et kõigis Harjumaal põletatud ja rüüstatud mõisates (kindralkubernerite nimekirja järgi oli neid 81) põletati ja rüüstati ka viinavabrikud⁶⁷; seda tehti Eestimaa rüütelkonna nimekirja järgi 38 Harjumaal mõisas.

⁵⁶ Allikates on Pärnumaal kahjustatud mõisate arv 12–14.

⁵⁷ H. Moosberg. 1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955, lk. 110.

⁵⁸ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, II. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peatoim. J. Saat, tegevtoim. A. Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1963, lk. 409. Mõni aasta varem ilmunud raamatus kirjutavad Hilda Moosberg ja Erich Kaup, et kannatada sai mitmesuguseid hooneid kokku rohkem kui 160 mõisas (kokkulangev kindralkubernerite tegevuse ülevaatega), kusjuures Harjumaal põletati maha 81 mõisat (Transehe-Roseneckil 30). (Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, I, lk. 80.)

⁵⁹ Vt. nt. T. Karjahärm, R. Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907, lk. 140.

⁶⁰ Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toim. E. Laul, A. Traat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1964, lk. 405.

⁶¹ A. Kriiska, A. Tvaari, A. Selart, B. Kibal, A. Andresen, A. Pajur. Eesti ajaloo atlas. Avita, 2006, lk. 96. Purustatud või põletatud mõisad atlases on Harjumaal (68): Adila, Alavere, Alu, Anija, Aruküla, Aruvalla, Atla, Habaja, Hagudi, Haiba, Haljava, Harmi, Höreda, Härgla, Ingliste, Juuru, Jöelähtme, Jägala, Järlepa, Järvakandi, Kabala, Kaiu, Kautjala, Keava, Kehtna, Kernu, Kivilo, Kohila, Kostivere, Kuimetsa, Kurna, Kurtna, Kuusiku, Laitse, Lehmja, Lohu, Maidla (Hageri khk.), Maidla (Juuru khk.), Ohekatku, Ojasoo, Oru, Pahlkla, Paunküla, Peningi, Perila, Pikavere, Pirgu, Purila, Raasiku, Rabivere, Rae, Raiküla, Ravila, Rulla, Saha, Salutaguse, Saumetsa, Sausti, Seli, Sutlema, Tammiku, Tohisoo, Tuhala, Uuemõisa, Vaida, Valtu, Ääsmäe, Ülgase; Läänemaal (23): Haimre, Jädivere, Kasti, Koluvere, Konuvere, Luiste, Mõisamaa, Mõraste, Mõtsu, Oidrema, Orgita, Paeküla, Päädeva, Sipa, Sooniste, Sõtküla, Teenuse, Tolli, Valgu, Vanamõisa, Vana-Märjamaa, Vana-Vigala, Velise; Pärnumaal (15): Anna, Are, Enge (Änge), Halinga, Kaelase, Kaisma, Kergu, Kõnnu, Kärü, Lelle, Pööravere, Roodi, Uue-Vändra, Vana-Vändra; Järvamaal (11): Kirna, Kolu, Laupa, Lokuta, Mäeküla, Mäo, Piiumetsa, Särevere, Tori, Türi, Öisu.

⁶² M. Aitsami raamatu kaardil on Pargi märgitud rüüstatud mõisana.

⁶³ M. Aitsami raamatu kaardil on märgitud põletatud Roosna mõis Ambla kihelkonnas, tema tekstis aga Roosna-Alliku mõis Järva-Jaani kihelkonnas. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 140.)

⁶⁴ M. Aitsami raamatu tekstis märgitud esinevad Uulu ja Annamõisa (mõlemad põletatud) Pärnumaal on sama raamatu kaardil märkimata.

⁶⁵ Valdo Prausti mõisaportaali andmeil Järlepa mõis põletati, Harjumaal Muuseumi mõisaportaali andmeil rüüstati.

⁶⁶ Rüüstatud mõisatest on M. Aitsami raamatu kaardil märkimata Lehmja ja Pikva mõisad Harjumaal, mis on sama raamatu tekstis nimekirjas olemas.

⁶⁷ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon Eestis, lk. 285.



Tuhala mõisa härrastemaja Kose kihelkonnas pärast 1905. a. purustusi. Foto tehtud 1906. a. EFA 0-47055

Seega on koostatud mitmeid Eestis kahjustatud mõisate nimekirju, kus mõisate arv on erinev: A. von Transehe-Roseneck (1907) – 106, kindralkuberner (1908) – 161, H. Moosberg (raamat 1955/ üldkäsitlus 1963) – 125 (kaardil 116), „Avita” atlas (2006) – 116, M. Aitsam juunior (käsikiri 1951/raamat 2011) – 135. Kui põletatud peahoonete arv on kõigil enam-vähem sama, mis Transehe-Roseneckil (66), siis avalduvad lahkuminekid just lõhutud ja rüüstatud mõisate ning piiritusevabrikute osas. Pole täpselt teada, milliseid konkreetseid allikaid on autorid kasutanud ja milliste tunnuste põhjal on tehtud valikud. Kindralkubeneri ametkonna ülevaates (1908) on tõenäoliselt aluseks kõik mõisnike poolt üles antud ja komisjonides kinnitatud kahjud. Muudes eespoolmainitud nimekirjades pole üldse arvestatud Liivimaa Eesti osa

(Lõuna-Eesti) mõisnike suhteliselt väike-seid kahjusid (peahooneid seal ei põletatud) Tartu, Viljandi ja Võru maakonnas. Samas on aga nimekirjadesse võetud veelgi väiksemate kahjudega mõisaid Eestimaa kubermangus. Nii on Aitsami nimekirjas u. 30 niisugust mõisat, kus kahju oli alla 5000 rubla, sh. 16 mõisat, kus kahju oli alla 1000 rubla, mis oli suhteliselt tühine summa.⁶⁸ Kui seda arvesse võtta, siis osutub põhjendatuks Eestimaa rüütelkonna abikomisjoni ja Transehe-Rosenecki kalkulatsioon, mille kohaselt tõsisemalt sai kannatada u. 100 mõisat ja neist esmajoones u. 65 põletatud häärberiga mõisat. Peahoonete põletamisega tekitatud kahjud ulatusid mõisnike hindamise järgi mõnekümnest tuhandest mitme saja tuhande rublani.⁶⁹

Eestimaa kubermangu mõisnike teadaolevad ja nimekirjades fikseeritud kahjud

⁶⁸ Mõned näited mõisnike väiksemate kahjude kohta M. Aitsami nimekirjast: Ontika – 160 rbl.; Laitse – 252; Säreveere – 295; Maidla – 331,71; Triigi – 360; Vahastu – 396,95; Türi-Alliku – 405,04; Kautjala – 558; Oidrema – 589 rbl. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 283–289.)

⁶⁹ Mõned näited mõisnike suuremate kahjude kohta Eestimaa rüütelkonna keskkomisjoni ja M. Aitsami nimekirjast: Ravila – 224 655,98 rbl.; Vana-Vigala – 120 915; Järvakandi – 103 994,86; Valtu – 103 918,53; Koluvere – 100 880 rbl. (M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 283–289.) A. Looringu andmeil hindas Koluvere krahv oma kahju 250 000 rublale. (Vt. A. Looring. 1905. a. Läänemaal. – Eesti Kirjandus 1935, nr. 10–12, lk. 455–466, 481–499, 553–566, <http://www.kirjandusarhiiv.net/?p=83>.)

rublades rühmituvad mõisate järgi suurusjärkudesse ligilähedaselt nii:⁷⁰

kuni 1000	–	16
1001–10 000	–	31
10 001–20 000	–	15
20 001–50 000	–	33
50 001–100 000	–	10
üle 100 000	–	5

Valitsuse erakorraline sooduslaen

Koos teiste talurahvarahutustest haaratud impeeriumi piirkondade aadlikogudega õnnestus Balti rüütelkondadel saavutada valitsuselt varaliste kahjude osaline hüvitamine soodsa pikaajalise laenuga.⁷¹ Seega ei läinud läbi mõisnike plaan saada riigikassast tagastamatut kahjutasu selle põhjendusega, et riigivõim ei suutnud eraomandi hävitamist ära hoida.⁷² Sooduslaen vormistati keisri kinnitatud Riiginõukogu arvamusel 15. märtsist 1906.⁷³ Samal ajal ilmus siseministri teadaanne, et võõrale omandile kallalekippumine surutakse maha sõjalise jõuga ja süüdlas-

sed peavad nende poolt tekitatud kahjud ise kinni maksma.⁷⁴

Kokku eraldas valitsus neile mõisnikele, kellel omavahendid majandustegevuse taastamiseks puudusid,⁷⁵ riigikassast laenuraha 8 miljonit rubla, mida Ministrite Nõukogu jaotas kubermangude lõikes siseministri ettepanekul. Riigikassast anti sihtotstarbelist laenuraha kubermangudele enamvähem proportsionaalselt registreeritud kahjudega, kuid igal pool palju vähem, kui oli kahjusid üles antud.

Balti mõisnikud said sellest kaheksast miljonist 2 179 895 rubla ehk 27% kogu kroonu sooduslaenust. Läti alale langes 1 655 790 ja Eesti alale 524 105 rubla. Saare-, Tartu-, Võru- ja Viljandi maakonnad Liivimaal ning Virumaa Eestimaal (kokku 47 registreeritud mõisat), samuti Saaremaa ja Ilükste maakond Kuramaal ei saanud riigikassast midagi. Põhitöö kroonulaenude väljastamisel tehti ajutistes kreisikomisjonides, kus esimese instantsina menetleti mõisnikelt laekunud avaldusi.⁷⁶ Laenude andmisel tuli 15. märtsi 1906 seaduse järgi esmajoones arvestada kahjude iseloomu (kas need on otseselt seotud

⁷⁰ Schadenersatz für Demolierung, Brandstiftung v. Gütern. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata; Protokoll Revel`skoj uezdnoj vremennoj komisii po vydače ssud vladel`cam imenij, postradavšim ot agrarnyx besporjadkov 26.09.1908: Ob`jasnenie Revel`skoj vremennoj komisii po vydače ssud vladel`cam imenij, postradavšim ot agrarnyx besporjadkov. Svedenija ob osnovanijax, kotorymi Revel`skaja komisija rukovodilas` pri opredelenii razmera každoj otdel`noj ssudy. EAA, f. 854, n. 2, s. 2211, pagineerimata; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 283–289.

⁷¹ Rahutustes kannatada saanud mõisate ülesehitamist riikliku fondi vahendite abiga pooldasid ka Rjazani, Saraatovi, Tambovi, Kurski ja Simbirski semstvod. (N. G. Koroleva. Zemstvo na perelome (1905–1907 gg.). Otv. red. S. V. Tjutjukin. Rossijskaja akademija nauk, Institut rossijskoj istorii, Moskva, 1995, lk. 184.)

⁷² Liivimaa rüütelkonna juhtide argumente mõisnike otseste ja kaudsete kahjude täielikuks korvamiseks riigikassa arvelt vt. Liivimaa resideeriv maanõunik H. von Tiesenhausen Baltimaade ajutisele kindralkubernerile V. U. Sollogubile 05.01.1906. EAA, f. 296, n. 1, s. 2476, l. 13–14p.

⁷³ Vysočajšee utverždennoe mnenie Gosudarstvennogo soveta 15 marta 1906 goda. Ob okazanii material`nogo vspomoščestvovaniya častnym licam i predprijatijam, postradavšim vsledstvie proisxodivšix v različnyx mestnostjax imperii besporjadkov. – Sobranie uzakonenij i rasporjaženij pravitel`stva, № 70, 24.03.1906, lk. 953–956; Pravitel`stvennyj vestnik 25.03.1906; Ėstljandskie gubernskie vedomosti 20.04.1906.

⁷⁴ Ob`javlenie ot Ministra Vnutrennyx Del./ Teadaandmine Sisemiste asjade Ministri poolt 08.03.1906. EAA, f. 68, n. 1, s. 142, l. 63.

⁷⁵ Hävinud või kahjustatud hoonete taastamiseks võis vaid siis laenu anda, kui need hooned olid hädavajalikud põllumajandusliku tootmise jätkamiseks.

⁷⁶ 15.03.1906 seaduse järgi kuulusid Balti kubermangudes, kus puudusid semstvoasutused, ajutistesse kubermangukomisjonidesse kuberner, neli mõisnikku rüütelkonna peamehe soovitusel, resideeriv maanõunik ja Saaremaa rüütelkonna peamees Liivimaal, vanem maanõunik Eestimaal. Ajutiste maakonnakomisjonide koosseisu kuulusid maakonnaülem ja kolm mõisnikku kubeneri ja rüütelkonna peamehe kokkuleppel, koosolekuid juhatasid kreisisaadikud Eesti- ja Liivimaal, maakonna aadli peamees Kuramaal, aadli peamees Saaremaal. Kahjude hüvitamise taotlusi võtsid maakonnakomisjonid vastu 20. maini 1906. (Kahjutasu maksimisest mõisnikkudele. – Virulane 28.04.1906.)

põllumajandusliku tootmisega ja takistavad selle taastamist), samuti kannatada saanud kinnisvarade ja inventari hindamisväärtust, mõisate võlakoormust ja kindlustusseltside (väljamakstud) kindlustushüvitisi. 4%-lise (aastas)⁷⁷ riikliku laenu kustutamine pidi kestma 35 aastat alates 1. jaanuarist 1910. Ühe Eestimaa kubernerite kantsleist välja saadetud dokumendi järgi oli Eestimaa kubermangu kreisikomisjonides 1907. aasta esimesel poolel menetlemisel 45 mõisa kahjude hüvitamine.⁷⁸ Samal aastal on riikliku laenu saajatena Eestimaa kubermangu nimekirjas 32 mõisat, mida tõenäoliselt võib pidada lõplikuks.⁷⁹ Võrdluseks olgu meelde tuletatud, et kahjustatud mõisate arv Eestimaa kubermangus on kindralkubernerite ülevaates (1908) 114, Mihkel Aitsami nimekirjas 119, Transehe nimekirjas on Eestimaal 54 põletatud mõisat (*Herrenhöfe*).

Kokku anti riikliku sooduslaenuna Eesti alal välja 524 105 rubla, mis moodustas 16,3% selles piirkonnas kannatanud mõisate/mõisnike nimekirja võetud kogukahjust. Eestimaa kubermangus oli keskmine kahju kannatada saanud mõisa kohta 24 164 rubla (2 804 896:114), keskmine riiklik laen 13 878 rubla (444 105:32) laenu saanud mõisa kohta. Sellest keskmisest oli suuri kõrvalekaldeid mõlemale poole.

Olemasolevas kroonu laenusaaajate nimekirjas domineerivad suurte, kümnetesse tuhandetesse ulatuvate kahjude kannatajad, kuid on ka suhteliselt tagasihoidlike kogukahjude deklareerijaid. Seaduse järgi olid laenusaaajatel eelisolukorras need mõisad, kus hävisid piiritusevabrikud ja muud majan-

dustegevusega seotud hooned, inventar ja tooraine. Kuna kõrvalhooneid, inventari ja põllumajanduslikku tooret hävis suhteliselt vähe (v. a. piiritus), siis oli kreisikomisjonidel probleeme laenuaotluste põhjendamise ja nende sidumisega majandustegevusega. Riikliku finantskontrolli organ Eestimaa Kontrollipalat võttis ebaseaduslike laenude küsimuse hiljemalt 1908. aastal formaalselt üles ja kuberner Izmail Korostovets nõudis ajutistelt maakonnakomisjonidelt üksikasjalisemaid seletusi laenusaaajate kahjude ja väljastatavate laenude struktuuri (otstarbe) kohta.⁸⁰ Harjumaa komisjon esitas seletused iga laenu kohta eraldi kõigi kahekümne mõisa kohta, kes said maakonnas riiklikku laenu. Sellest raamatupidamisest selgub, et suurem osa laenusummast läks mitte majandustegevuse elustamiseks, nagu seadus ette nägi, vaid mõisahäärberite (*usadebnyj dom, barskij dom*) ülesehitamiseks. Üksikute mõisate lõikes ulatus kreisikomisjonide poolt härrastemaja taastamiseks eraldatud summa üle 70 protsendi konkreetsele mõisale arvestatud riikliku laenu kogusummast.⁸¹ Maakonnakomisjonid õigustasid end väitega, et mõisnike eluasemete hävitamine on teinud võimatuks nende majandusliku tegevuse (mõisas viibimise), mistõttu ka niisugused kahjud kuulusid hüvitamisele.

Kui võrrelda peamajade taastamiseks määratud summasid nendele hoonetele (jättes kõrvale sisustuse, mille taastamiseks üldreeglina laenu ei antud) tekitatud arvestuslike kahjudega, siis näeme väga kirjut pilti. Mõned väga väikesed peahoonete kahjud (alla 500 rbl.) kaeti sooduslaenuga

⁷⁷ Eestimaa Rüütelkonna Keskkomisjoni aruandes (juuni 1907) on märgitud 5,26% aastas.

⁷⁸ Spisok proizvodstvam vremennyx Estljandskix uezdnyx komissij dlja vydači ssud postradavšim ot agrarnyx besporjadkov vladel'cam imenij. Kopia. EAA, f. 854, n. 2, s. 2211, pagineerimata.

⁷⁹ Verzeichnis der Darlehen aus Staatsmitteln an durch Revolution v. d. 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata; Verzeichnis der staatlichen Darlehen 1906. (Samas.) Harjumaa mõisaid on nimekirjas 20, Läänemaa mõisaid 9, Järvamaa mõisaid kolm. Riiklikud laenud jagunesid suurjärgkudesse nii: üle 30 000 rbl. – 2, 20 000–30 000 rbl. – 5, 10 000–20 000 rbl. – 15, kuni 10 000 rbl. – 10. (Samas.)

⁸⁰ Eestimaa kubernerite kt. I. V. Korostovets agraarrahutustes kannatanud mõisnikele laenu andmise Harjumaa ajutise komisjoni esimehele 21.08.1908. EAA, 854-2-2211, pagineerimata.

⁸¹ Harju maakonnakomisjoni poolt konkreetsele mõisale arvestatud riiklikus laenus oli peamaja taastamiseks eraldatud raha osakaal: Järlepa 78,5%, Paasiku 77,0%, Haljava 75,0%, Seli 71,4%, Tohisoo 71,4%, Salutaguse 70,5%, Keava 67,6%, Valtu 57,9%.

100%-liselt (Hõreda, Härgla, Sausti). Vaida-Aruvalla mõisa peamaja osas oli see näitaja 92,6%, Salutaguse 88,1%, Paasiku 70%, Järlepa 65,9%, Kiviloo 55%, Tohisoo mõisa peamaja osas 51,7%. Ülejäänud Harjumaa mõisate puhul jäi peahoonete taastamiseks eraldatud laenusumma alla poole 50 protsenti; väiksem oli Valtu mõisa puhul – 3,8% (3300 rbl. 87 000st).⁸²

Absoluutväärtuses olid suuremad riikliku sooduslaenu saajad Eestimaa kubermangus Vaida-Aruvalla parun Paul Ungern-Sternberg 33 000 rubla (64,9% ülesantud kahjust), Järvakandi parun Oskar Hoyningen-Huene 30 495 (29,4%), Valgu parun Theodor Pilar von Pilchau 27 000 (36%), Mõisamaa mõisnik Eduard von Lueder 26 000 (56,5%), Paeküla mõisnik Georg von Rennenkampff 21 000 (91,3%), Salutaguse mõisnik Ernst von Ramm 21 000 (96%), Haljava parun Wolter Stackelberg 20 000 (57,1% ülesantud kahjust), Seli krahv Nikolai Tiesenhausen 19 600 rubla (24,3% ülesantud kahjust). Väiksem laen absoluutväärtuses ühe mõisa kohta (Saumetsa) oli 1020 rubla. Suurejoonelise härrastemaja (Eesti klassitsismi tipp-teoseid) põlemisest tekkinud hiigelkahju (103 919 rbl) kannatanud Valtu parun Alexis Girard de Soucanton sai ainult 5700 rubla ehk 5,5% kahjusummast, kuna ta ei suutnud tõestada, et tema majandustegevusega seotud kahjud olid suuremad kui ainult piiritusevabriku rüüstamine. Niisugused ülisuurte kahjude kannatajad, nagu Ravila, Vana-Vigala ja Velise mõisnikud, jäid fideikomissidele seatud piirangute tõttu kroonu sooduslaenu saajate ringist üldse välja.⁸³

Nii või teisiti, kas lähtume kahju saanud

mõisnike pikemast või lühemast nimekirjast, on selge, et riiklikku laenu ei saanud suurem osa kahjustatud mõisate valdajaid. Eraldatud finantsressursi ebapiisavuse kõrval võib siin olla mitu põhjust: taotluste mittevastavus seaduses nõutud kriteeriumidele (majandustegevuse taastamine), fideikomissidele seatud piirangud, mida oli bürokraatia tõttu tülikas tühistada, suur võlakoormus, kindlustusseltside väljamakstud hüvitised, muude finantseerimisallikate eelistamine, loobumine purustuste taastamisest, mõisate müümine (nt. Balti kubermangudes 1906. aastal tegevust alustanud Talurahvapangale) jmt.

Seega on ekslik Mihkel Aitsam juuniori väide: „Vene riik tasuski osa mõisnike kahju, nimelt 444 105 kuldrubla [Aitsam peab silmas Eestimaa kubermangu – T. K.], sest kahjutasunõue oli ilmselt suurendatud.”⁸⁴ Mõisnikele makstud kahjutasust kui abirahast kirjutasiid hukkamõistva alltekstiga ka Eesti ajalehed.⁸⁵ Imestusväärset asjatundmatust ilmutas Läänemaa mõisate põletamise suurprotsessil 1908. aastal advokaat Nikolai Vassiljev, kes kinnitas, et kolme Balti kubermangu mõisnikele on makstud riigikassast „heldet toetust” 10 miljonit rubla.⁸⁶ Rahvapärimumest võib leida sedastusi, et Balti aadlile maksti Vene riigikassast kuni 10 miljonit rubla selleks (analoogia riikliku viinamüügi monopoli sisseadmisega, kui mõisnikele maksti kompensatsiooniks 10 miljonit rubla), et mahapõlenud mõisate asemele veelgi uhkemaid paleesid üles ehitada.⁸⁷ Isegi niisugune 1905. aasta sündmuste filigraanne asjatundja nagu Alfred Kliimann kirjutas ekslikult, et „Vene valitsus tasus mõisnikkudele kõik kahjud, mis

⁸² Protokol Revel`skoj uezdnoj vremennoj komissii po vydače ssud vladel`cam imenij, postradavšim ot agrarnyx besporjadkov 26.09.1908: Ob`jasnenie Revel`skoj vremennoj komissii po vydače ssud vladel`cam imenij, postradavšim ot agrarnyx besporjadkov. Svedenija ob osnovanijax, kotorymi Revel`skaja komissija rukovodilas`pri opredelenii razmera každoj otdel`noj ssudy. EAA, f. 854, n. 2, s. 2211, pagineerimata.

⁸³ Verzeichniss der Darlehen aus Staatsmitteln an durch Revolution v. d. 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata.

⁸⁴ M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon, lk. 293. Kahjutasunõuded olid tõenäoliselt tööpoolest suurendatud, nagu niisugusel puhul tavaline, kuid see pole antud juhul oluline, sest valitsus ei kavatsenudki anda sooduslaenu (Aitsam ei pea seda mitte laenuks, vaid kahjutasuks) kogu kahjusumma ulatuses.

⁸⁵ Peterburist. – Kiir 01.01.1907; Kohalikud sõnumid. – Hüüdja 04.01.1907.

⁸⁶ N. Kohtukoda. Viimane mõisaterüüstamise protsess. – Õigus 07.03.1908.

⁸⁷ [J. Kuldkepp.] Jaan Kuldkepi kroonika, <http://www.aai.ee/~tarmo/txt/index.html#ds>.

neile mõisate lõhkumise ja põletamise läbi tekkinud”⁸⁸. Sellega seoses Kliimann väitis, et mõisate põletamine oli mõisnike provokatsioon selleks, et diskrediteerida eestlasi valitsuse silmis ja näidata, et neile ei saa anda rohkem vabadust ega õigusi.⁸⁹

Valitsuse pikaajalist sooduslaenu, mida Eesti alal sai u. 40 mõisnikku, võib vaadelda kahjude osalise hüvitamisena ja mõisnike heatahtliku doteerimisena riigi poolt, kuid tagastamatust kahjustasust ei saa siin küll rääkida. Pealegi polnud ju tol ajal teada, et suurem osa tsaarivalitsuse laenust jääbki tagasi maksmata nii valitsuse enda kui ka mõisate areenilt kadumisega järgmiste revolutsioonide tormides.

Karistussalkade poolt Balti kubermangudes maha põletatud elumajade ja ühiskondlike hoonete kompenseerimise nõude tunnistas siseministeerium alusetuks põhjendusega, et need tegevused olid kurjategijate karistamise tagajärjeks sõjaseisukorra erakorralistes oludes.⁹⁰

Rüütelkonna pantkirjalaen

Kuna valitsuse sooduslaen osutus loodetust märksa väiksemaks (Balti kubermangudes 18,1%; Eesti alal 16,3% arvele võetud kahjustest) ning see polnud seaduse järgi ette nähtud mõisahäärberite ja nende interjööri taastamiseks (sest tootmine võis jätkuda nendeta), siis pidid mõisnikud leidma raha mujalt. Välislaenu võtmiseks Berliinist Mendelssohni pangamajast saadi Vene rahandusministeeriumist luba, kuid seda ei läinud tarvis.⁹¹

Mõisnikud lahendasid probleemi osaliselt n.-ö. omaabi korras pangahühistute, nagu Eestimaa Aadlimõisate Krediidiselts (*Estländischer Adelligen Güter-Credit-Verein*),⁹² pantkirjalaenude ja vastastikuse kindlustuse seltside kõrgete liikmemaksudega, mis kõneles seisusekaaslaste solidaarsusest ja ühtehoidmise vaimust; liikmed vastutasid võetud laenukohustuste eest ühiselt.⁹³ Valitsuselt saadi märtsis 1906 luba vaieldava juriidilise staatusega rüütelkonnamõisate pantimiseks.⁹⁴ Rüütelkonnamõisate pantimise lubamises

⁸⁸ [A. Kliimann.] 1905. aasta verepulum Eestis, I. Harjumaa, I. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused. Kogunud ja toimetanud A. Kliimann. Minevik, Paide, 1932, lk. 8.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ Tasu asjus rahutuste ajal hävitatud varanduste eest. – Uus Virulane 14.07.1907.

⁹¹ Saksamaalt kavatsesid Liivimaa ja Eestimaa rüütelkonnad võtta ühiselt laenu 10,8 miljonit Saksa marka, mis võrdus 5 miljoni Vene rublaga; tagatiseks pidid saama rüütelkonnamõisad. Tingimusi vt. lähemalt Beschlüsse des ritterschaftlichen Ausschusses vom 10. Juni 1906. EAA, f. 854, n. 1, s. 81, l. 57; Beschlüsse des ordentlichen Livländischen Adelskonvents vom Juni 1906. EAA, f. 854, n. 2, s. 1327, l. 145–145p.; Liivimaa resideeriva maanõuniku ilma adressaadita venekeelse kirja projekt (või koopia) 09.06.1906. EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 1–2.

⁹² Kõnekeeles aadlipank, aadli krediitkassa, mõisnike krediidiselts oli koos Liivimaa analoogilise pangaga (*Livländischer Adelliger Güterkreditsozietät*) Eesti Maakrediitseltsi (1931) eelkäija. Need andsid laenu ka talupoegadele talude väljaostmiseks, kuid talupoegi seltsiliikmeks ei võetud.

⁹³ Eestimaa Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi peakoosolek 13. jaanuaril 1906 otsustas kindlustussummad välja maksta nii, et summa jaotatakse mitme aasta peale makskohustusena kõigi liikmete vahel. (Eestimaa Vastastikuse Tulekinnituse Seltsi erakorralise peakoosoleku protokoll 13.01.1906. EAA, f. 3761, n. 1, s. 497, l. 70–85.); E. von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. Saksa keelest tlk. V. Tamm, K. Uustalu. Olion, Tallinn, 1994, lk. 93–94; E. von Stackelberg. Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused. Saksa keelest tlk. R. Bender. (Eesti mälu.) Eesti Päevaleht, Akadeemia, [Tallinn], 2010, lk. 120–121. Stackelberg: „Tekitatud varaline kahju oli mulle siiski raske löök. Meil oli küll õnnestunud ühendada peaaegu kõik provintsi mõisaomanikud revolutsioonikahjude vastu kindlustamises ja seda veel õigeaegselt. Kuid suurema summa kui mulle hüvitati pidin maksa sellesse rüüstamiskassasse [saksakeelses originaalis *Plünderungskasse*] teistele tekitatud kahju katteks. Ja me kõik maksime ja maksime kuni kahju täieliku kustutamiseni – kuigi leping tuli sõlmida alles siis, kui kahju oli juba toimunud! Ohvrimeelne solidaarsus, mida mõni teine organisatsioon võib püüda meile, eestimaalastele järele teha.” (Samas, lk. 120.)

⁹⁴ Beschlüsse des ritterschaftlichen Ausschusses vom 20. und 21. Februar 1906. EAA, 854-1-81, l. 75; Läänemere kubermangude kohaliku seadustekogu (*Svod mestnyx uzakonenij gubernij Ostzejskix*) järgi oli rüütelkonnamõisate atstarve formuleeritud ebaselgelt. Ühest küljest olid need mõeldud maanõunike ja teiste seisuslike asutuste ametnike ülalpidamiseks, teisest küljest „üldse ühiskondlike vajadusteks“ (*i voobšče na obščestvennye nadobnosti*). 1886. aasta seadus kitsendas rüütelkondade õigusi nende mõisate suhtes. Eesti-läti rahvuslike ▶

välismaal ja kohalikes aadlipankades nägi eesti-läti avalikkus valitsuse lõplikku asumist mõisnike poolele nende mõisate õigusliku seisundi küsimuses ja kauaoodatud maaomavalitsuse reformiga venitamist.⁹⁵

Eestimaa rüütelkond pantis Kaiu, Kuimetsa ja Nabala mõisad Aadlimõisate Krediidiseltsis 800 000 rubla eest ja rüütelkonna pantkirjalaenu (*Ritterschaftlichen Pfandbriefdarlehen*) mõisnikele vormistati selle pangaühistu emiteeritud 5%-liste pantvõlakirjadega nominaalväärtuse järgi.⁹⁶ Pantkirjade kurss oli kaasaegsete väitel kõrge baltlaste suure entusiasmi tõttu. Kogu Eestimaa rüütelkonna üldisest laenufondist moodustasid nimetatud pantkirjalaenu löviosa. Rüütelkond andis laenu laenuvõtja vara tagatisel, kusjuures laenu suurus ei tohtinud ületada summat, mida oleks konkreetsel juhul maksnud hüvitiseks vastastikune tulekindlustusselts. Laenu ei antud neile mõisnikele, kellele tulekindlustusseltsid pidid maksma hüvitist vähem kui 1000 rubla. Olulisim on aga vast see tingimus, et laenu võis eeskirja järgi anda ainult majandustegevuseks (*Wirtschaftsbetrieb*). Niisugune piirang oli lähedane riikliku laenu tingimustele ja nähtavasti tingitud vähemalt kahest asjaolust: 1) panditud mõisad olid saadud 18. sajandil keisrilt kingituseks ja olid vaieldava juriidilise staatusega, mistõttu nendega ei sobinud päris vabalt toimetada, 2) laenu raha kõigile soovijatele kahjude hüvitamiseks ei jätkunud. Riigilt sooduslaenu saanud mõisnikud võisid taotleda rüütelkonnalt laenu vaid siis,

kui kroonulaen oli väiksem komisjoni poolt aktsepteeritud võimalikust laenust.⁹⁷ Neid mõisaid, mille omanikud said Eestimaa kubermangus üheaegselt laenu nii kroonult kui ka rüütelkonna laenufondist, oli siiski märkimisväärt hulk: Atla, Habaja, Järvakandi, Keava, Lokuta, Laupa, Mäeküla, Orgita, Saumetsa, Seli, Sipa, Sooniste, Tammiku, Valgu, Valtu jmt. Siingi olid eelisolukorras mõisad, kus põletati või purustati piiritusevabrikuid (Eestimaa 43 mõisas), kõrvalhooneid, inventari ja toorainet (nt. Habaja ja Tammiku).⁹⁸ Enamasti ei ulatunud kahest peamisest allikast (riigilt ja rüütelkonnalt) saadud laenusumma kokku üle 2/3 mõisniku poolt üles antud kahjust (see võis olla ka ülehinnatud), kuid kattis suurema osa peamajade taastamise kuludest.

Mitterüütelkondade sugukonnamõisate (fideikomissmõisad)⁹⁹ koormamiseks võlgadega oli igal eraldi juhul vaja keisri luba, mis reeglina ka anti, vormistati seadusena ja kanti Vene riigi seadustekogusse.¹⁰⁰ 1907. aastal andis valitsus revolutsioonist kahju saanud mõisnikele uue soodustuse. Nad said võimaluse taotleda Riiklikust Aadlipangast laenu niisuguse kinnisvara (sh. mõisad) tagatisel, mis oli juba koormatud riikliku sooduslaenuga 1906. aasta 15. märtsi seaduse alusel.¹⁰¹

Eestimaa Rüütelkonna Komitee moodustatud 5-liikmeline maanõunikest ja kreesisaadikutest koosnev laenukomisjon menetles peamiselt 1906.–1907. aastal rüütelkonna peamehe Eduard von Dellingshauseni eesistumisel umbes 35 mõisa omaniku pantkir-

► ringkondade arusaamises olid rüütelkondade mõisad ette nähtud maaomavalitsuse ülesannete täitmiseks ja reformi korral pidid need minema uuendatud omavalitsuse käsutusse. Rüütelkonnad seevastu pidasid neid mõisaid endale kuuluvateks (*neot`emlemaja sobstvennost`*) ja nõudsid õigust talitada nendega oma äranägemise järgi. (Vt. T. Kar`jajarm. Õstonskaja buržuazija, samoderžavie i dvorjanstvo v 1905–1917 gg. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 166–170.)

⁹⁵ Uus kingitus Baltimaa mõisnikkudele. – Hääl 07.03.1907.

⁹⁶ Eestimaa Aadlimõisate Krediidiseltsi president Eestimaa rüütelkonna kantseleile 20.03.1907. EAA, f. 854, n. 2, s. 5372.

⁹⁷ Darlehnsbedingungen. EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 6–8.

⁹⁸ Verzeichnis der von der Kommission zur Erteilung von Darlehen an die durch Brandstiftung geschädigten Gutsbesitzer bewilligten und aus der ersten Rate der Feuerassekuranz-Entschädigung zu tilgenden Darlehen. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata

⁹⁹ Fideikomisse tohtis parandada üksnes meesliinipidi, neid ei lubatud tükeldata, pantida ega edasi müüa.

¹⁰⁰ Vt. lähemalt T. Kar`jajarm. Õstonskaja buržuazija, samoderžavie i dvorjanstvo v 1905–1917 gg., lk. 163–166.

¹⁰¹ Osobyj žurnal Soveta ministrov 3 ijulja 1907 goda. O predostavlenii Gosudarstvennomu Dvorjanskomu Zemel`nomu Banku vydači ssud pod zalog imenij, obespečivajuščix ssudy, polučennye zemlevladel`cami dlja vosstanovlenija ix xozjajstv po zakonu 15 marta 1906 goda. [Tsaari kinnitus 30.07.1907.] RGIA, f. 1276, n. 20, s. 13, l. 9–10p.

Peterburi sõja-ringkonnakohtu otsus 1. maist 1909 Pärnumaa mõisate põletamise protsessil Tallinnas. – Päevaleht 01.05.1909.

Pärnumaa mõisatehävitamise protsess lõppes eila 7-päevalise harutuse järele ära. Raebtufealustest mõisteti Hans Burmeister (25 a. w.), Jüri Reimann (25 a. w.) ja Jaan Kostof (23 a. w.) — poornitse- surma; Aleksander Leenes (16 a. w.) — 8 aastaks wangi; Madis Witte (26 a. w.), Jaan Reimann (56 a. w.), Jakob Mens (21 a. w.), Jaan Madison (28 a. w.), Aleksander Jürison (28 a.) ja Jaan Epa (24 a. w.) igalüks 2 aastaks paranduswangimajasse; Jüri Lillental (20 a. w.) — 1 aastaks ja 3 kuuks, Päärü Amerikas ja Jüri Madison (18 a. w.) igalüks 1 aastaks ning Jaan Blumberg (30 a. w.) — kuuks kuus wangi. Jüri Palk (36 a. w.) ja Andres Tomson (24 a. w.) mõisteti kumbki 1 aastaks paranduswangimajasse. Teised 19 kohtualust mõisteti wabaks. See otsus pandakse Peterburi sõjawäeringkonna juhataja abile finnitamiseks ette.

jalaenu taotlust, uuris nende mõisate takseeritud väärtust, kindlustussummat ja selle väljamaksmist ning omanike laene-võlgasid pankadele ja eraisikutele.¹⁰²

Seisuga 1. jaanuar 1907 oli Eestimaa rüütelkonna abikomitee (*Hilfskomitee*) kogunud Eestimaal, mujal Vene impeeriumis¹⁰³ ja välismaal, peamiselt Saksamaal, sealsete abikomiteede kaasabil 62 146 rubla.¹⁰⁴ Sellest said toetusi saksa kooliseltsid, maaomanikud ja rentnikud, mõisaametnikud, pastorid, kooliõpetajad, õpilased, kaupmehed, käsitöölised, teenijad, politseinikud, näitlejad, muusikud jmt.¹⁰⁵ Eestimaa rüütelkonna laenufondi tegid märkimis-

väärseid sissemakseid jõukad aadlikud, Saksa ettevõtjad ja suurfirmad, nagu piiritusevabrikute ühenduse Rosen & Co Moskva kontor, Thomas Clayhills & Son, pangamaja Scheel & Co, kes kokku maksid 197 500 rbl.¹⁰⁶

Eestimaa rüütelkonna 1907. aasta erakorralisele juunimaapäevale esitatud keskkomisjoni aruandes on rüütelkonna laenukomisjoni poolt antud laenude summaks märgitud 601 950 rubla (sh. 495 100 rbl. pantkirjades).¹⁰⁷ 1908. aasta 1. jaanuari seisuga oli Eestimaa kubermangus panditud rüütelkonnamõisate arvel pantkirjalaenu antud 579 182 rubla.¹⁰⁸ Fideikomissmõisate taastamiseks anti laenu

¹⁰² Akte betreffend das Pfandbriefsdarlehen aus den Mitteln der Estländischen Ritterschaft an die durch die Revolution Schädien erlittenen Gutsbesitzer. Güter alphabetisch. I: A–O; II: P–W. EAA, f. 854, n. 2, s. 5373, 5374; Eestimaa Vastastikune Tulekindlustuse Selts. Väljunud kirjade ärakirjad, kindlustuste, kahjude väljamaksmise ja kindustussummade tasumise asjus. EAA, f. 3761, n. 1, s. 549; Komisjonide protokolle vt. EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 15–31.

¹⁰³ Peterburi abikomitee üksikasjalikku aruannet koos annetajate nimekirjaga vt. Bericht des St. Peterburger Komitees zur Unterstützung der Notleidenden in den Ostseeprovinzen 1905–1907. Kugelgen & Ko, St. Petersburg, 1908. EAA, f. 854, n. 2, s. 2204, l. 18–36p.

¹⁰⁴ Annetajad jagunesid Eestimaa kubermangu toetuste tarbeks nii: Berliini abikomitee – 23 472,92 rbl, Eestimaa kubermang 20 103,60; Peterburi abikomitee 9591,80; mujalt välismaalt 4074,73; siseriigist 2459,44; kontsertide tulud 1318,40; intressid 1125,45.

¹⁰⁵ Ergänzer Bericht über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands 15.01.1908. Beilage I. Das Hilfskomitee. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata.

¹⁰⁶ Ergänzer Bericht über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands 15.01.1908. Beilage II. Verzeichnis der für Darlehfond angewiesen Summen. EAA, f. 854, n. 2, s. 5369, pagineerimata.

¹⁰⁷ Bericht über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands. (Juni 1907.) EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 11p.

¹⁰⁸ Rechenschaftsbericht des Ritterschaftshauptmanns Baron Dellingshausen für das Triennium 1905/1907. I. Bericht über die Verwaltung der estländischen Ritterkasse. Buchdruckerei „Revaler Beobachter“, Reval, 1908, lk. 20–21. EAA, f. 854, n. 2, s. 1344.

keisri vastava loa (ukaasi) alusel, nt. Ravila ja Palivere mõisa omanikule 110 000,¹⁰⁹ Vigala ja Velise¹¹⁰ mõisa omanikele á 80 000 rubla.¹¹¹ Eestimaa rüütelkonna laenufond oli kuni kaks korda suurem riiklikust laenusummast ja kokku koos riikliku laenuga võisid Eestimaa kubermangu mõisnikud saada soodsatel tingimustel laenuks üle ühe miljoni rubla, mida on küll märksa vähem kui kubermangus arvele võetud (deklareeritud) kahjud (2,8 miljonit), kuid ikkagi väga suur toetus, lisaks veel kindlustusseltside väljamaksed, mis Eesti alal võisid ulatuda poole miljoni rublani.

Lõpetuseks

Mõisnike poolt üles antud kahjude registreerimise mikroanalüütiline uurimine lubab väita, et absoluutset täpsust nii kahjustatud mõisate arvu kui ka kahjude suuruse kohta pole võimalik saavutada. Kahjude hindamine oli vähem või rohkem subjektiivne ning ka nimekirjade koostajad lähtusid mõnevõrra erinevatest kriteeriumidest.

Kindralkuberneri n.-ö. pikas nimekirjas on Eesti alalt mitmesugusel viisil kahjustatud mõisaid 161 ehk 16,4% mõisate üldarvust (982).¹¹² Tõsisemalt sai põletamise, lõhkumise ja rüüstamise läbi kannatada u. 100 mõisat ehk u. 10% mõisate üldarvust, sh. peahoone põletamise läbi u. 65 mõisat (A. von Transehe-Rosenecki nimekirja), kus kahjud olid kõige suuremad. Üle poole suurematest kahjustatud mõisatest Eestis langeb Harjumaa mõisatele. Piiritusevabrikuid sai kannatada u. 50 ehk u. 20% nende üldarvust (250). Piiritusevabrikute ja mõisakõrtside kah-

jud loeti rahaliselt mõisate kogukahjude hulka. Kroonu viinapoodide ja -ladude rüüstamisest tekkinud kahjude kohta pidasid eraldi arvestust aktsiisivalitsused.

Enamik Balti kubermangudes kahjustatud mõisavarast taastati suures osas riikliku sooduslaenu, rüütelkondade laenufondide, kindlustusseltside väljamaksete ja mõisnike omavahendite arvel kas endisel või muudetud kujul. Ent märkimisväärne osa jäi ka Eestis varemetsesse (Haimre, Jädivere, Järvakandi, Kiviloo, Pahkla, Pööravere, Raasiku, Saha, Tohisoo, Valtu, Vanamõisa, Velise jmt).¹¹³ Üldine majanduslik tõus soodustas mõisnikel revolutsioonikahjustest ülesaamist. Kuid moraalselt ja emotsionaalselt kahju ei suuda keegi kokku lugeda.

1905.–1906. aasta kodusõda ja mõlema-poolne vägivald oli Balti ülemkihtidele katastroof, senise soovmõtlemisele rajatud patriarhaalse ja idüllilise maailmapildi lõplik kokkuvarisemine, baltisaksa poliitika ideoloogia ja poliitika ummik, mis ei töotanud edaspidiseks midagi head. Miski polnud enam endine. Truu teenijarahvas, kus paheliseks erandiks olid varem vaid üksikud „ässitajad”, omandas nüüd metsiku ja ähvardava vaenlasekuju piirjooned nii elus kui ka kirjanduses.¹¹⁴ Maad võttis varasemast veelgi suurem stress ja ebakindlus, mis aitas kaasa aadli maavalduse vähenemisele. Vene absolutismi heatahtlikkus troonile truude baltlaste vastu ja sõjalis-politiseiline terror karistussalkade näol andsid vaid ajutist kasu ja hingetõmbeaega. Baltlaste vastus oli seisuslike ja rahvuslike jõudude entusiastlik mobiliseerimine, et ühendada aadel, kodan-

¹⁰⁹ Aus dem Protocoll der Estländischen Ritterschaft. Ritterschaftlicher Ausschuss am 18.10.1908. EAA, f. 854, n. 2, s. 5373, pagineerimata. Keisri vastavat ukaasi Senatile vt. sealsamas.

¹¹⁰ Aus dem Protocoll der Estländischen Ritterschaft. Ritterschaftlicher Ausschuss am 08.09.1907. EAA, f. 854, n. 2, s. 5373, pagineerimata. Keisri vastavat ukaasi Senatile vt. sealsamas.

¹¹¹ Bericht des estländischen Ritterschaftshauptmanns Baron Dellingshausen-Kattenack über die Hilfstätigkeit der Ritterschaft zum Besten der durch die revolutionären Unruhen vom Dezember 1905 geschädigten Gutsbesitzer Estlands Januar 1911. EAA, f. 854, n. 1, s. 1585, l. 12.

¹¹² T. Rosenberg. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Teaduslikult toim. ja eessõna T. Oja. Eesti Ajalooarhiiv, Olion, Tallinn, 1994, lk. 26, 35.

¹¹³ Valdo Praust. Eesti mõisaportaali, <http://www.mois.ee/>

¹¹⁴ Vt. nt. T. Lukas. Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. – Muutuste mehhanismid Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Koost. M. Laak, S. Olesk, toim. M. Laak. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2000, lk. 27–52; E. Schaper. Timukas. Saksa keelest tlk. K. Kaugver. (Eesti lugu, 18.) Eesti Päevaleht, Akadeemia, [Tallinn], 2009, lk. 219–231.

lus, literaadid ja „väikesed sakslased” selleks, et kaitsta veel viimaseid bastione.¹¹⁵

Hilisemad lepituskatsed kandsid vähe vilja, võimalused rahulikuks kooseluks ja koostööks ühisel kodumaal pigem ahenesid. Enamusrahvaste mõõdukatele elementidele ja uuele eliidile lähenemisega oli Balti ülemkiht liberalismi vähesuse ja jõuvahekordade väära hindamise tõttu hiljaks jäänud. Ja ka

mõõdukad ise, rääkimata sotsialistidest, olid võimuambitsioonide, enesemääramise ja poliitilise rahvusautonoomia nõudega 1905. aastal lõhet hoopis suurendanud. Evolutsiooniliseks moderniseerimiseks vajaliku elementaarse ühiskondliku konsensuse saavutamise püüdlusi Baltikumis takistas ka valitsus ise oma vähesese reformisuutlikkuse, umbusu, unifitseerimise ja venestamise püüetega.

Lisa 1

Eestimaa rüütelkonna nimekiri 4. veebruarist 1906 Eestimaal 26.–28. oktoobril 1905 ja 12.–19. detsembril 1905 revolutsionääride poolt põletatud, purustatud ja rüüstatud rüütlimõisate ja pastoraatide kohta*

Mõis	Omanik
26.–28. oktoobril 1905	
<u>I. Harjumaa</u>	
<i>a) Keila kihelkond</i>	
1. Ääsmäe**	Hugo Borgeest
2. Keila pastoraat	pastor Maximilian Fick
<i>b) Nissi kihelkond</i>	
3. Laitse	parun Woldemar Uexküll
4. Riisipere	parun Carl Otto Stackelberg
5. Vardi	parun Max Pilar von Pilchau
6. Nissi pastoraat	pastor Emil Bruhns
<i>c) Hageri kihelkond</i>	
7. Ruila	Ulrich von Bremen
8. Haiba	maanõunik krahv Emil Igelström
9. Hageri pastoraat	praost Constantin Thompson
<u>II. Läänemaa</u>	
<i>a) Märjamaa kihelkond</i>	
10. Lümandu	Eleonore von Schulmann

Lisaks neile kümnele mõisale ja pastoraadile rüüstati ajavahemikus 26.–28. oktoobril

11. Kroonu viinamonopolipood Arudevahel (Keila kihelkond);
12. Posti- ja telegraafi kontor Liival (Nissi kihelkond);
13. Kroonu viinamonopolipood Pajakal (Nissi kihelkond).

* Liste der in Estland in der Zeit vom 26. bis 28. Oktober und vom 12 bis 19 Dezember 1905 von Revolutionären niedergebrannten, demolierten und beraubten Rittergüter und Pastorate. EAA, f. 854, n. 2, s. 2209, l. 1–4. Tõlge saksa keelest.

** Originaalsete saksakeelsete mõisanimede eestikeelsed vastused on antud tänapäevases ortograafias: V. Praust. Eesti mõisaportaali, <http://www.mois.ee/>; isikute nimed on antud originaalis esineval kujul.

¹¹⁵ Vt. A. Henriksson. Vassals and Citizens. The Baltic Germans in Constitutional Russia, 1905–1914. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, 21.) Herder-Institut, Marburg, 2009.

12.–19. detsembril 1905

I. Harjumaa

a) Hageri kihelkond

- | | |
|----------------|---|
| 1. Sutlema | rüütelkonna sekretär parun Eduard Stackelberg |
| 2. Rabivere | Dietrich von der Decken |
| 3. Pargi | Victor von Kotzebue |
| 4. Adila | Carl von Lueder |
| 5. Kohila | Carl von Lueder |
| 6. Haiba | maanõunik krahv Emil Igelström |
| 7. Kernu | salanõunik Ernst von Kotzebue |
| 8. Maidla | Hugo Markgraf |
| 9. Ruila | Ulrich von Bremen |
| 10. Tohisoo | maanõunik parun Gotthard Wrangelli pärijad |
| 11. Lohu | kindral Alexander von Helffreich |
| 12. Salutaguse | Ernst von Ramm |
| 13. Pahlka | parun Roman Taube |
| 14. Kurtna | Adele Glanström |

b) Jüri kihelkond

- | | |
|--------------|---|
| 15. Nabala | Eestimaa rüütelkond, rentnik parun Joseph Maydell |
| 16. Vaida | parun Paul Ungern-Sternberg |
| 17. Aruvalla | parun Paul Ungern-Sternberg |
| 18. Kurna | Saksa konsul Nikolai Koch |

c) Jõelähtme kihelkond

- | | |
|---------------|--|
| 19. Kostivere | maanõunik parun Richard Rosen |
| 20. Jägala | paruniproua Elisabeth Uexküll-Gyllenbandt,
sünd. von Brevern, Anna von Woitasch,
sünd. von Brevern, Olga ja Sophie von Brevern |
| 21. Jõelähtme | Charlotte, Adda ja Harald Waldmann |
| 22. Ülgase | parun Rudolf Ungern-Sternbergi pärijad |
| 23. Nehatu | Tallinna linn |
| 24. Saha | Reinhold von Brevern |

d) Jüri kihelkond

- | | |
|-------------|---------------------------------|
| 25. Raasiku | paruniproua Helene Stackelberg |
| 26. Anija | parun Arthur Ungern-Sternberg |
| 27. Haljava | parun Wolter Stackelberg |
| 28. Peningi | Arthur von Baranoff |
| 29. Paasiku | Eduard von Gloy pärijad |
| 30. Aruküla | kindralmajor Peter von Baranoff |
| 31. Kiviloo | parun Constantin Stackelberg |
| 32. Perila | parun Otto Ungern-Sternberg |

e) Kose kihelkond

- | | |
|--------------|--|
| 33. Habaja | Arthur von Hunnius |
| 34. Saumetsa | Arthur von Hunnius |
| 35. Paunküla | Julius von Hagemeister |
| 36. Ojasoo | Pauline von Wetterstrandt, sünd. Stackelberg |
| 37. Kõue | Otto von Kotzebue |
| 38. Ravila | krahvinna Alexandra Kotzebue-Pilar von Pilchau |
| 39. Loo | paruniproua Natalie Uexküll, sünd. von Harder |
| 40. Oru | Benedicte von Lilienfeld-Toal, sünd. von Pistohlkors |
| 41. Tammiku | parun Richard Fersen |
| 42. Tuhala | von Lilienfeld-Toal |
| 43. Alavere | parun Otto Ungern-Sternberg |

44. Pikavere	parun Constantin Taube
<i>f) Rapla kihelkond</i>	
45. Hagudi	Eduard von Krusenstjerna
46. Alu	Rudolph von Lilienfeld
47. Valtu	kreisisaadik parun Alexis Girard de Soucanton
48. Kuusiku	maanõunik Otto von Lilienfeld
49. Kehtna	maanõunik Otto von Lilienfeld
50. Järvakandi	kreisisaadik parun Oscar Hoyningen-Huene
51. Ohekatku	kreisisaadik parun Alexis Girard de Soucanton, parun Victor Taube
52. Keava	parun Max Fersen
53. Kabala	kreisisaadik Otto von Lilienfeld
54. Ohukotsu	krahv Nicolai Tiesenhausen
<i>g) Juuru kihelkond</i>	
55. Maidla	parun Joseph Maydell
56. Juuru	parun Joseph Maydell
57. Järlepa	Otto von Lueder
58. Kaiu	Eestimaa rüütelkond (rentnik Arthur von Hunnius)
59. Kuimetsa	Eestimaa rüütelkond (rentnik Woldemar von Samson-Himmelstjerna)
60. Atla	Constantin von Barlöwen
61. Ingliste	parun Rudolf Staal
62. Hõreda	parun Georg Stackelberg
63. Härgla	Reinhold von Wetter-Rosenthal
64. Pirgu	Cäcilie von Wetter-Rosenthal, sünd. paruness Essen
65. Seli	Krahv Nicolai Tiesenhausen
<i>h) Keila kihelkond</i>	
66. Rahula	Heinrich von Schulmanni pärijad
<u>II. Järvamaa</u>	
<i>i) Türi kihelkond</i>	
67. Türi-Alliku	parun Alexander Engelhardt
68. Piiumetsa	maanõunik parun Georg Rausch von Traubenberg
69. Lokuta	maanõunik parun Georg Rausch von Traubenberg
70. Laupa	parun Otto Taube
71. Särevere	parun Wolter Schilling
72. Kirna	parunessid Helene ja Julie Pilar von Pilchau
73. Tori	August Frey
74. Mäeküla	Joachim von Dehn
75. Kolu	Henriette, Harriet, Margarethe von Middendorff, paruniproua Elisabeth Schilling, sünd. von Middendorff
76. Oisu	parun Jeamot Rausch von Traubenberg
<u>III. Läänemaa</u>	
<i>k) Märjamaa kihelkond</i>	
77. Orgita	Ewald von Wetter-Rosenthal
78. Vana-Märjamaa	Max Drögemüller
79. Valgu	parun Theodor Pilar von Pilchau
80. Sõtke	Helene von Wistinghausen
81. Kasti	paruniproua Helene Stackelberg, sünd. paruness Stackelberg
82. Haimre	kammerhärna maanõunik parun Alexander Buxhöwden
83. Päädeva (Orgita kõrvalmõis)	Ewald von Wetter-Rosenthal
84. Paeküla	Georg von Rennenkampff
85. Mõraste	Georg von Rennenkampff
86. Mõisamaa	Eduard von Lueder

l) Kullamaa kihelkond

87. Sooniste	kreisisaadik Hermann von Mohrenschildt
88. Luiste	Carl von Mohrenschildti pärijad
89. Sipa	Ernst von Wetter-Rosenthal
90. Tolli	krahvinna Mary Sievers, sünd. Poppen
91. Teenuse	parun Guido Maydell
92. Koluvere	krahv Leo Buxhöwden, krahvinna Elise Buxhöwden

m) Vigala kihelkond

93. Vigala	parun Bernhard Uexküll
94. Velise	parun Bogdan Maydell
95. Jädivere	Carl von Lilienfeld
96. Konuvere	Woldemar von Rennenkampff

n) Mihkli kihelkond

97. Oidremaa	parun Roman Maydell
--------------	---------------------

o) Kirbla kihelkond

98. Vanamõisa	kammerhärä, maanõunik parun Otto Budberg
---------------	--

IV. Virumaa

p) Jõhvi kihelkond

99. Ontika	Constantin Clapier de Colongue
------------	--------------------------------

q) Lüganuse kihelkond

100. Maidla	kreisisaadik Hermann von Lövis of Menar
-------------	---

26.–28. oktoobril ja 12.–19. detsembril 1905 kokku 113 mõisat, viinamonopolipoodi ja üks postkontor põletati, purustati ja rüüstati; neist kaks mõisat, Ruila ja Haiba, kaks korda – oktoobris ja detsembris.

Põletati 52 härrastemaja ja 8 piiritusevabrikut ning elumaju järgmistes mõisates: 1. Kohila, 2. Tohisoo, 3. Salutaguse, 4. Pahkla, 5. Vaida, 6. Kostivere, 7. Ülgase, 8. Saha (Jõelähtmes), 9. Raasiku, 10. Haljava, 11. Peningi, 12. Paasiku, 13. Kiviloo, 14. Paunküla, 15. Kuimetsa, 16. Atla, 17. Seli, 18. Lokuta, 19. Laupa, 20. Mäeküla, 21. Kolu, 22. Ravila, 23. Oru, 24. Tammiku, 25. Tuhala, 26. Alavere, 27. Valtu, 28. Kehtna, 29. Järvakandi, 30. Keava, 31. Järlepa, 32. Kaiu, 33. Orgita, 34. Vana-Märjamaa, 35. Valgu, 36. Sõtke, 37. Kasti, 38. Haimre, 39. Paunküla, 40. Mõraste, 41. Mõisamaa, 42. Sooniste, 43. Luiste, 44. Sipa, 45. Tolli, 46. Teenuse, 47. Koluvere, 48. Vigala, 49. Velise, 50. Jädivere, 51. Konuvere, 52. Vanamõisa, ja mõisate piiritusevabrikud: 1. Aruvalla, 2. Habaja, 3. Tammiku, 4. Kasti, 5. Kuimetsa, 6. Atla, 7. Päädeva, 8. Laupa. Purustati 35 piiritusevabrikut järgmistes mõisates: 1. Sutlema, 2. Adila, 3. Haiba, 4. Kernu, 5. Maidla (Hageris), 6. Ruila, 7. Tohise, 8. Salutaguse, 9. Pahkla, 10. Raasiku, 11. Anija, 12. Kiviloo, 13. Perila, 14. Paunküla, 15. Ojasoo, 16. Ravila, 17. Uuemõisa, 18. Tuhala, 19. Alavere, 20. Pikavere, 21. Alu, 22. Valtu, 23. Kuusiku, 24. Kehtna, 25. Järvakandi, 26. Keava, 27. Kabala, 28. Maidla (Juurus), 29. Inglise, 30. Hõreda, 31. Härgla, 32. Seli, 33. Vana-Märjamaa, 34. Valgu, 35. Sooniste.

Kihelkondadest on kannatanud kõige rohkem: *Hageri* kihelkond, kus 18-st mõisast on põletatud ja purustatud 14; *Harju-Jaani* kihelkonnas 12 mõisast 8; *Kose* kihelkonnas 19-st mõisast 12; *Rapla* kihelkonnas 18-st mõisast 10; *Juuru* kihelkonnas 13-st mõisast 11; *Türi* kihelkonnas 13-st mõisast 10; *Märjamaa* kihelkonnas 16-st mõisast 10, *Vigala* kihelkonnas 6-st mõisast 4. Kõige hullem on olukord Märjamaa ja Vigala kihelkonnas, kus nimetatud mõisad põletati.

Kogutud andmete järgi esinevad kahjustatud mõisate omanike hulgas immatrikuleeritud perekonnad: perekond *von Lilienfeld* – seitse korda, parunlik perekond *von Stackelberg* – kuus korda, parunlik perekond *Ungern Sternberg* – kuus korda, parunlik perekond *von Maydell* ja perekond *Wetter Rosenthal* – viis korda, parunlikud perekonnad *von Uexküll* ja *von Taube*, perekonnad *von Kotzebue* ja *von Lueder* – neli korda, parunlikud perekonnad *Pilar von Pilchau* ja *Rausch von Traubenberg*, perekond *Edle von Rennenkampff*, Eestimaa rüütelkond – kolm korda, krahvlikud

perekonnad *von Tiesenhausen* ja *von Igelström*, parunlikud perekonnad *von Fersen*, *von Girard*, *von Buxhöwden* ja perekonnad *von Bremen*, *von Brevern*, *von Baranoff*, *von Hunnius*, *von Mohrenschildt*, *von Schulmann* – kaks korda, parunlikud perekonnad *von Rosen*, *von Hoyningen Huene*, *von Staal*, *von Engelhardt*, *von Schilling*, *von Budberg*, *von Wrangell*, krahvlik perekond *von Sievers* ja perekond *von Helfreich*, *von Ramm*, *von Hagemeister*, *von Krusenstjerna*, *von Barlöwen*, *von Dehn*, *von Middendorff*, *von Wistinghausen*, *von Clapier de Colongue*, *von Löwis of Menar* – üks kord.

Mitteimatrikuleeritud kahjukandjad on üks kord mainitud perekonnad: *von der Decken*, *Borgeest*, *Markgraf*, *Glanström*, *Koch*, *von Voitash*, *Waldmann*, *von Gloy*, *von Wetterstrandt*, *Frey*, *Drögemüller* ja *Tallinna linn*.

Lisaks on kahjukannatajad pastoriid: *Fick* (Keila), *Bruhns* (Nissi), *Thomson* (Hageri), kroonu monopolipoed Arudevahel ja Pajakal ning rüüstatud posti ja telegraafikontor Liival.

Tallinn, 4. veebruaril 1906

Lisa 2

Pärnumaal 1905. aastal põletatud mõisad Liivimaa rüütelkonna andmeil*

Kihelkond	Mõis	Omanik
Vändra	Käru	Caroline Wilhelmine Anna von Renteln
	Lelle	parun Ernst Hoyningen-Huene
	Uus-Vändra	krahv Nikolai Fersen
	Vana-Vändra	Friedrich von Ditmari pärijad
Pärnu-Jaagupi	Are	Reinhold von Nasackin
	Enge	riigimõis
	Halinga	Friedrich von Lilienfeld
	Kaelase	Karl von Brandt
	Kaisma	Ida von Oldekop
	Kõnnu	krahv Hermann Keyserling
	Pööravere	Ernst von Middendorff
Roodi	Reinhold von Nasackin	

Rüütelkonna sekretär (allkiri)

Uurimistöö on tehtud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.



Toomas Karjahärm

(1944)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1970, ajalookandidaat 1974, ajaloodoktor 1983, professor 1984. Töötanud TA Ajaloo Instituudis teadurina 1970–1975, Tallinna konservatooriumis õppejõu ja kateedrijuhatajana 1975–1990. Aastast 1990 Ajaloo Instituudis (praegu TLÜ Ajaloo Instituut) projekti-juht, vanemteadur ja õppejõud. Peamine uurimissuund: 19.–20. sajandi poliitiline ja ideede ajalugu.

* Spisok dvorjanskix votšin, myzy kotoryx ili sožženy ili razrušeny. Pernovskij uezd. EAA, f. 296, n. 7, s. 2476, l. 16; Verzeichnis der Rittergüter, auf welchen die Herrenhöfe ganz oder teilweise während der Revolution 1905/1906 eingeschert worden sind. – [A. von Transehe-Roseneck.] Die Lettische Revolution. Mit einem Geleitwort von professor T. Schiemann, II. Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Zweite veränderte Auflage. Georg Reimer, Berlin, 1908, lk. 393. Tõlge vene ja saksa keelest. Mõisate ja mõisnike nimekujud on korrigeeritud; V. Praust. Eesti mõisa-portaal, <http://www.mois.ee/>; M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis. Ilmamaa, Tartu, 2011, lk. 290.

Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSV Liidu eestikeelses õppekirjanduses

Anu Raudsepp, Karin Hiimaa

Õpikud aitavad mõista ühiskonnas valitsevat ideoloogiat ja väärtushinnanguid. Alates 19. sajandi teisest poolest süvenes Euroopas riigi roll haridussüsteemi suunamisel, mistõttu muutusid õpikud enim standardiseeritud tekstideks.¹ Samas on koolikirjandusel kui ühiskondlike väärtuste kandjal suur vastutus inimese sotsialiseerimises, sest isiksuse kujunemisel hinnatakse eriti varases eas saadud mõjutusi.² Propaganda jaoks on õpikud tänu hariduse süsteemsusele parim vahend tervete põlvkondade mõjutamiseks. Prantsuse filosoofi ja propagandateoreetiku Jaques Elluli (1912–1994) sõnul ei saa moodne propaganda toimida ilma haridussüsteemita.³ Seepärast on käesoleva imagoloogilise uurimuse eesmärk selgitada vaadeldava perioodi *vaenlase* kuvandi konstrueerimise mehhanismi ja selle transformeerumist maailmasõdadevahelises eestikeelses õppekirjanduses NSV Liidus.

Viimastel kümnenditel on imagoloogia uurimissuund⁴ pakkunud kirjandusteadlaste, etnoloogide jpt. kõrval aina enam huvi ka ajaloolastele. Soome ajaloolane Olavi K. Fält on soovitanud kuvandi ajaloolises uurimises pöörata tähelepanu järgmistele küsimustele: kuidas formeerub meie ettekujutus mingist

objektist, milliseid eesmärke see teenib, millised muutused kuvandiga aja jooksul toimuvad ja mida räägib kuvand meile selle loojatest. Asjaolu, kas kuvand on *õige* või *vale*, on seejuures teisejärguline.⁵ Artiklis peatume ka kuvandi loojate ja levitajate saatusel, et näidata, kuidas totalitaarse ühiskonna terrori, hirmu ja ebakindluse õhkkonnas ning infoisolatsiooni tingimustes võib tulihingeline propagandist ise *vaenlaseks* muutuda.

Kuigi Nõukogude Liit sammus propaganda eesliinil, on vaenlase kuvandit Vene teaduskirjanduses senini suhteliselt vähe käsitletud. Lev Gudkovi hinnangul tekitab materjali näiline trivიაalsus pahatihti kõhklusi uurimise vajalikkuses, sest see kõik on ammu teada. Tema meelest viitab seesugune suhtumine kahele momendile. Esiteks, arvesse võttes teema tundlikkust, on tegemist endise *nõukogude inimese* kaitsereaktsiooniga – püütakse eitada oma seost eksisteerinud totalitaarse ühiskonna struktuuridega, kus individuaalne ja kollektiivne olid lahutamatud. Teiseks on see indikaatoriks sellele, et tänases Vene ühiskonnas pole võrreldes totalitaarse perioodiga toimunud piisavalt radikaalseid muutusi. Teema teoreetiline mõtestamine on ühiskonnas eksis-

¹ V. Sušová. Images of domination: representations of ethnic hierarchies in Russian geography textbooks in 1875–1918. – *Imagology and Cross-Cultural Encounters in History*. Rovaniemi, 2008, lk. 206.

² Vt. näiteks: G. Allport. *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954; K. E. Boulding. *The Image. Knowledge in life and society*. University of Michigan Press, New York, 1956; O. Zur. *The love of hating: the psychology of enmity*. – *History of European Ideas*. Vol 13. No 4, 1991, lk. 345–369.

³ Vt. J. Ellul. *Propaganda. The formation of men's attitudes*. Vintage Books, A Division of Random House, New York, 1973.

⁴ Interdistsiplinaarne uurimissuund humanitaarteadustes, mis tegeleb *võõra* kuvandi (võõra riigi, rahva, sealhulgas *võõras* kui *vaenlane* jms.) uurimisega. Imagoloogia keskmeks on kuvandite sotsiaalne funktsioon, nende iseloom, pärinemine ja muutumine.

⁵ O. K. Fält. Introduction. – *Looking at the other: Historical study of images in theory and practise*. Edited by K. Alenius, O. K. Fält & Seija, Jalagin. University of Oulu, Oulu, 2002, lk. 9.

teerivate tabude ja rahvuslike müütide tõttu endiselt väga keeruline ning raskendatud.⁶ Eesti ajalooteaduses on *vaenlase* kuvand Nõukogude perioodi eestikeelses õppekirjanduses sisuliselt uurimata teema, ainsana on vaenlase kuvandit käsitlenud Teele Tulviste.⁷

Samamoodi väheuuritud valdkond on NSV Liidus 1920.–1930. aastatel ilmunud eestikeelsed õpikud. Seni kõige põhjalikum sellekohane ülevaade pärineb nimeka raamatuloolase Richard Johannes Antiku (1901–1998) sulest aastast 1939,⁸ vahetult pärast sealse eesti trükitegevuse lakkamist 1938. aastal. Esimene nõukogudeaegne käsitlus tollasest kirjasõnast ilmus alles pea kakskümend aastat hiljem Eduard Pällilt.⁹

Käesoleval ajal on teema taas päevakorda tõusnud: 2001. aastal tutvustas emeriitprofessor Mare Lott Antiku käsitlusi,¹⁰ 2008. aastal koostasid Tallinna Ülikooli õppejõud Aile Möldre ja Tiiu Reimo põhiliselt varasematele uurimustele tuginedes artikli, väites, et hoolimata sisust olevat aidanud Venemaal ilmunud eestikeelsed raamatud säilitada sealsetel eestlastel rahvuslikku identiteeti ning selle aluseks olevaid väärtusi ja traditsioone.¹¹ Tollase õppekirjanduse läbitöötamine koos ideoloogiliste kontseptsioonide võimalike eeskujude, mõjutuste ja seoste selgitamisega võimaldab näidata selle tegelikku tähendust.

Käesolevas artiklis on allikatena vaatluse all Venemaal ilmunud erinevate ainete õpikud. Tänu Eesti Rahva Muuseumi poolsele eestikeelsete trükiste vahetamisele Nõukogude Liiduga ja 1938. aastani seal eestikeelsete raamatute trükkimise lõpetamisega on meil tänaseni kasutada väga hea (kuigi mitte täielik) õpikute kogu.

NSV Liidus kaotati pärast revolutsiooni senine ja loodi uus koolisüsteem. Vene SFNV Rahvahariduse Rahvakomissariaadi määrusega „Vähemusrahvuste koolidest” 30. oktoobrist 1918 võimaldati neis emakeelne õpe. Koolide juhtimine kuulus Rahvahariduse Komissariaadi vähemusrahvuste osakonna pädevusse, oblastite ja linnade juurde tuli luua vastavad rahvusseksioonid või allosakonnad.¹² 1920. aastatel oli peamine küsimus kirjaoskamatuselike likvideerimine. Vähemusrahvusi puudutas algharidus, koolikohustus (8–12 a.) loodeti viia ellu 1934. aastaks. Üldine kohustuslik algharidus kehtestati Nõukogude Liidus siiski juba 1930. aasta juulis.¹³

NSV Liidus võimaldati 1920.–1930. aastatel vähemusrahvustele neljaklassilist emakeelset algharidust¹⁴ ning teadaolevalt tegutses 1924. aastal 169 eesti kooli.¹⁵ Kuigi eesti elanikkonna tiptulemusega – u. 200 000 ehk ligi 18% eestlastest üldse tsaaririigi kokkuvarisemise hetkel¹⁶ – võrreldes oli 1926. aastaks

⁶ L. Gudkov Ideologema „vraga”. „Vragi” kak massovoj sindrom i mehanizm sociokul´turoj integracii. – *Obraz vraga*. Koost. L. Gudkov. (Nacija i kul´tura. Novye issledovanija). OGI, Moskva 2005, lk. 75, 78.

⁷ T. Tulviste. Ameerika Ühendriikide kuvand nõukogude perioodi eestikeelsetes ajalooõpikutes. *Magistritöö*. Juhendaja K. Hiiemaa. Tartu, 2011.

⁸ R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes. – *Eesti Kirjandus* 1939, nr. 4, lk. 166–177, nr. 5, lk. 226–235, nr. 6, lk. 266–275.

⁹ E. Päll. Eesti nõukogude kirjanduse arenemisest Nõukogude Liidus enne 1940. aastat. – *Keel ja Kirjandus* 1958, nr. 4/5, lk. 193–213, nr. 6, lk. 324–338.

¹⁰ M. Lott. Richard Antik raamatuloolasena. – *Raamatu valgusel*. Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Koost. M. Kiipus ja P. Noorhani, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2001, lk. 79–96.

¹¹ A. Möldre, T. Reimo. Publishing activities of Estonians in St. Petersburg before the Second World War (1918–1937). – *KNYGOTYRA*. 2008, 50, lk. 115, 126, 114–131.

¹² V. Maamägi. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1980, lk. 110.

¹³ A. V. Fateev. Stalinizm i detskaja literatura v politike nomenklatury SSSR (1930-e – 1950-e gg.). MAKS Press, Moskva, 2007, lk. 44.

¹⁴ Pedagoogiliste ja metoodiliste materjalide kogu. Leningradi oblasti haridusosakonna toimetamisel. Leningrad, 1928, lk. 1.

¹⁵ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 111–112.

¹⁶ T. Rosenberg. Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega. – *Eesti kultuur võõrsil*. Loode-Venemaa ja Siberi asundused. Toim. A. Tuisk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1998, lk. 40.

Venemaa eestlaskond vähenenud 154 666-ni¹⁷, oli see jätkuvalt suur arv. Hill Kulu uurimistöö tulemuste kohaselt kahanes seal eestlaste arv jätkuvalt kollektiviseerimise ja sellega kaasnenud repressioonide ning emakeelse kooli sulgemise tõttu 1939. aastaks u. 140 000-ni, peamine langus algas 1939. aastast.¹⁸ Eestikeelsete koolide sulgemisest 1930. aastate teisel poolel napib infot. Tollaste õpilaste mälestuste kohaselt muutus näiteks õppetöö venekeelseks Luuga eesti koolis 1937. aastal õpetaja Ferdinand Klimbergi arreteerimise järel,¹⁹ Peterburis²⁰ ja Omski oblastis 1938. a.²¹

Eestikeelset õppekirjandust avaldati Nõukogude Liidus vaadeldaval perioodil rohkesti. Antik, kelle arvates oli nõukogude kooliraamatu ja propagandakirjanduse vahel raske vahet teha, liigitas tollase õppekirjanduse (kokku 285 nimetust ehk 36% kõigist NSV Liidus ilmunud trükistest) alla lisaks kooliõpikutele (120 nimetust) ka mitmesugused teaduslikud ja populaarteaduslikud väljaanded ning rakenduslikud käsiraamatud.²² Emakeelsete originaalõpikutena ilmusid aabitsad, eesti keele lugemikud, kooligrammatikad, matemaatikaõpikud, looduslugu, laulikud, Nõukogude ühiskonna teemalised (industrialiseerimine, kollektiviseerimine jm.) tööraamatud ning tõlkeõpikuid geograafia, keemia, füüsika, ajaloo

jm. alalt. Nõukogude Liidu tollaste õppekavade kohta napib andmeid, teadaolevalt seal ajalugu tänases mõistes ei õpetatud. Ajaloo käsitlemine klassivõitluse ajaloo, revolutsiooniliikumise ajaloo, töö ajaloo nime all üllatas ka kaasaegseid Eesti Vabariigi kultuuritegelasi.²³

Eestikeelseid õpikuid avaldas alates 1926. aastast peamiselt kirjastus Külvaja, millele kuulus 1930. aastast ka Leningradis trükikoda koos raamatukauplusega²⁴ ja mida toetas majanduslikult selleks otstarbeks rajatud sovhoos.²⁵ Külvajast juhtisid asutamisest kuni oma surmani 1928. aastal luuletaja Juhan Lilienbach,²⁶ 1928–1929 partei- ja poliitöötaja Voldemar Teppich-Kasemets²⁷ ning 1929. aastast kuni kirjastuse sulgemiseni Vilhelm Reiman²⁸. Toimetajana töötas Hans Pöögelmann.²⁹

Õpikuid koostasid ja kirjutasid kõige enam Kristjan Kure (1890–1961), Eduard Päll (1903–1989 a., pseudonüümid Hugo Angervaks ja Siim Sepik) ja Arnold Raud (1901–1962). Kasvatusalaseid juhiseid jagasid eesti õpetajatele peamiselt Johannes Reesen (1900–1937) ja Hans Pöögelmann (1875–1938). Kõik nad olid seotud õpingute või õpetamise kaudu Leningradi Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi vähemusrahvuste sektsiooniga (loodud 1926), mis koolitas kõrgharidusega eesti nõukogude õpetajaid.³⁰

¹⁷ H. Kulu. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu Ülikool, majandusgeograafia kateeder, Tartu, 1992, lk. 46.

¹⁸ Samas, lk. 46–47.

¹⁹ L. Jürgenstein, L. Rootalu. Peterburi eestlaste lood. Ajakirjade Kirjastus, Tallinn, 2011, lk. 64–65.

²⁰ Samas, lk. 79.

²¹ E. Saar. Välitööd Omski oblasti eesti küldes 1974. aastal. – Eesti kultuur võõrsil, lk. 164.

²² R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes, lk. 226, 234.

²³ M. Lott. Richard Antik raamatuloolasena. – Raamatu valgusel. Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Eesti Kirjandusmuuseum, 2001. Tartu, lk. 92.

²⁴ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 119.

²⁵ ERAF, f. 25, n. 1, s. 152. Kommunistliku Internatsionaali Eesti osakonna kultuuri ja kirjastuse osakonna protokoll Külvaja küsimuses 1934, l. 2.

²⁶ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 121.

²⁷ V. Teppich-Kasemets. Põrandaluste juhi paljastusi. Publitseerinud ja kommenteerinud J. Ant. – Akadeemia 2001, nr. 9, lk. 2026.

²⁸ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koost. ja toim. E. Tarvel. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2002, lk. 575. A. Möldre ja T. Reimo nimetavad teda ekslikult Villem Reimaniks, lk. 116, 120.

²⁹ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 182.

³⁰ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 510–511, 335–336, 106–108; Vt. ka K. Trasberg. Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistus Eesti Vabariigis (1918–1940) õpetajakoolituse kujunemise ajaloolises kontekstis. Dissertationes Pedagogicae Universitatis Tartuenssis. 15. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2011, lk. 62–66.

Õpikute autorid lähtusid Nõukogude ühiskonnale sobiva kodaniku kujundamisest,³¹ milleks tuli kasvatada lastes aktiivset hoiakut *tööraha huvide eest välja astuda*,³² distsipliini ning käskude-korralduste kiiret ja täpset täitmist.³³ Valitud lugemispalad pidid olema ideoloogiliselt sobivad ja laiendama nõukogude korra jaoks eluliselt olulist sõnavara – *revolutsioon, kapitalist, proletaarlane* jne.³⁴ Richard Antiku sõnul oli vaadeldava trükisõna ülesandeks levitada nii Venemaal kui ka Eestis elavate eestlaste seas kommunistlikke ideid ja idealiseerida Nõukogude riigikorda; näidates samas Eesti ühiskonda ja isikuid võimalikult halvas valguses (tapmine, tagakiusamine jms.), et ässitada Eesti rahvast astuma oma valitsuse vastu ja kutsuma Venemaa töörahvast neid päästma Venemaa poliitiliste juhtide poolt kavandatavas kommunistlikus revolutsioonis.³⁵

Vaenlase kuvand õpikutes

Totalitaarse režiimi iseloomulikud jooned on selgelt defineeritud ideoloogia olemasolu ning püüe totaalselt kontrollida ühiskonna ja selle liikmete elu kõiki aspekte. Sealhulgas on totalitaarse riigikorra üks tähtsamaid, ohtlikumaid, aga ka kõige raskemini saavutatavaid eesmärke tahtmine kontrollida ühiskonnaliikmete mõtlemist. Kuna ideoloogia ei samastu tõega – prantsuse filosoofi Michel Foucault' sõnul on see paratamatult alati „virtuaalses opositsioonis millegagi, mis peaks olema tõde”³⁶ –, siis

kehtestab ideoloogia ennast propaganda abil.

Propagandale kui ideede, eetilise-moraalsete väärtushinnangute ja käitumisnormide levitamise vahendile omistati Nõukogude Liidus väga suurt tähtsust. Pärast 1917. aastat muudeti see Venemaal igapäevase elu loomulikuks osaks, mida suunas ja kontrollis 1920. aastal ÜK(b)P Keskkomitee juurde rajatud propaganda ja agitatsiooni osakond.³⁷ Nõukogude Liidu liidrid võlgnesid oma võimalpüsümise suuresti kapitalismivastase ideoloogilise sõja propaganda edukale rakendamisele.³⁸ Propagandat kasutades üritati luua kehtivat võimu õigustavat ja kindlustavat uut ajalooteadvust.³⁹

Enesekuvandist lähtudes on iga ühiskond ja ajastu loonud kuvandeid *võõrast*, sealhulgas *vaenlasest*. Vaenlase „portreed maalides” tuuakse esile just neid negatiivseid eripärasid, mille positiivseid vastandjooni soovitakse enda puhul rõhutada. See võimaldab eristuse kaudu tagada grupisest ühtsust.⁴⁰ Mitmed uurijad peavad vaenlase kuju üheks võtmefaktoriks nõukogude identiteedi kujunemisel.⁴¹ Nõukogude totalitaarses ühiskonnas oli see kohustuslikuks elemendiks reaalsuse dihhotoomilises representeerimises. Lev Gudkov pöörab tähelepanu asjaolule, et niisugune lähenemine ja vastandamine oli omane juba Tsaari-Venemaale. Suure Prantsuse revolutsiooni mõjul, nn. massiühiskonna tekkega, mille oluliseks elemendiks oli rahvuslus, kaasnes ka ühise vaenlase (täpsemalt *rahva vaenlase*) kuvandi kujunemine. Just sel perioodil tugevnes Lääne

³¹ A. Wallner. Kasvatus ja haridus töörahva riigi ja majandusteaduse seisukohast. Eesti töörahva kommuuna kultuurhariduse valitsuse kirjastusosakond, Peterburi, 1919, lk. 31–32.

³² K. Wallner. Aabits. Alglugemik. Sotsialistlikkude Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Keskkirjastus, Moskva, 1925, lk. 125.

³³ J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 128.

³⁴ Samas, lk. 5–7.

³⁵ R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes, lk. 167, 174.

³⁶ M. Foucault. Teadmised, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust. Koost. M. Tamm. Varrak, 2011, lk. 241.

³⁷ K. Vašik. Metamorfozy zla: nemecko-russkie obrazy vraga v plakatnoj propagande 30-50-x godov. – Obraz vraga, lk. 199–200.

³⁸ P. M. Taylor. Munitions of the Mind: A history of propaganda from the ancient world to the present era. Manchester University Press, Manchester and New York, 1995, lk. 198.

³⁹ T. Tulviste. Ameerika Ühendriikide kuvand, lk. 4.

⁴⁰ C. Albrecht. Foreigner. – Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Ed. by M. Beller and J. Leerssen. Rodopi, Amsterdam–New York, 2007, lk. 326

⁴¹ Vt. A. Fateev. Obraz vraga v sovetskoi propagande 1945–1954 gg. Moskva, 1999; L. Gudkov. Ideologema „vraga”.



F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits.
Kirjastus Külvaja, Leningrad, 1932, lk. 15.

ja Venemaa vastasseis ning Venemaa formeerus kui antitees Läänele – konstrueeriti sellised tähendused nagu: *eriline arengutee, omanäoline, venepärane* jms.⁴² 1920. aastatel asendus see selliste tähendustega nagu: *rahuarmastav, vaba ekspluateerimisest* jms.,⁴³ vastandudes nii Lääne *agressiivsele kapitalistlikule-imperialistlikule süsteemile*.

Nõukogude ühiskonna bipolaarne „meie-

nemad” lähenemine kommunistliku ideoloogia küsimuses laienes välisvaenlaste kõrval ka sisevaenlastele.⁴⁴ „Marksistlik-leninistliku ideoloogia „ristisõjas”⁴⁵ oli vaenlase kuvandil keskne roll masside kommunistliku ühisteadvuse kujundamises.

Vaenlase representeerimine ei anna meile teada mitte niivõrd vaenlase tegelikust olemusest ja tegevusest, kui pigem kuvandi looja hirmudest. Vaenlane pole representeerija silmis mitte ainult teistsugune, vaid ka ettearvatu, ohtlik ja agressiivne. Seetõttu on propagandas rõhuasetus tihtipeale ühel kriitilisemal elemendil – vaenlase dehumaniseerimisel,⁴⁶ mis omakorda annab õigustuse võidelda vaenlasega vahendeid valimata. Seega, mida vähem on tegemist konkreetse isikuga, seda parem, sest vaenlase äratuntav nägu annab alust võimalikuks empaatiaks – seda püüab sõjakalt meelestatud propaganda välistada.

Kuna vaenlase kuju loomine pole kodeeritud meie geenidesse, siis peitub propaganda tõhususe saladus lõputus kordamises – ühekordne sõnum võib tunduda naljakana, kuid paljukordsel lugemisel mõjub usutavalt isegi intellektuaalidele.⁴⁷ Selline propaganda totaalsus avaldub ka siinkohal analüüsitavates õppetekstides, kus vaenlased on NSV Liitu rünnata soovivad riigid (sh. Eesti Vabariik), rikkad inimesed (*kaupmehed, kulakud, kapitalistid*),⁴⁸ harva konkreetset isikud (näiteks *tööraha avalik vaenlane* Konstantin Päts),⁴⁹ usk⁵⁰ kui hirmutusvahend tööle sundimiseks⁵¹ ja kirikuõpetajad (*papid*). Vaenlasi illustreeriti vahel

⁴² L. Gudkov. Ideologema „vruga”, lk. 17, 23, 43.

⁴³ K. Vašik. Metamorfozy zla, lk. 200.

⁴⁴ P. Lepik. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. – Akadeemia 2000, nr. 4, lk. 724, 738–739.

⁴⁵ P. M. Taylor. Munitions of the Mind, lk. 198.

⁴⁶ Vt. lähemalt: O. Zur. The Love of Hating, lk. 362–364.

⁴⁷ O. Zur. The Love of Hating, lk. 346; J. Ellul. Propaganda, lk. 14.

⁴⁸ K. Wallner. Aabits. Peterburi, Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektsiooni kirjastus, 1921, lk. 41; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 41–42; K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 41–42.

⁴⁹ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja asundus. Tööraamat eesti I astme maakoolide kolmandale rühmale. I osa. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 13.

⁵⁰ J. Karu, E. Pöögelmann. Matemaatika tööraamat. I astme kooli esimesele grupile. I õppeaasta. Külvaja, 1931, lk. 113.

⁵¹ P. Kershentzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 9–10.

isegi piltidega, näidates neid võimalikult inetu-
tena, näiteks suurte ja paksudena.⁵²

Kuni 1920. aastate lõpuni oli NSV Liidu
propagandas rõhuasetus välisvaenlastel – rah-
vusvaheline kodanlus, imperialism, läänerii-
gid jne. Algusest peale kujutati eestikeelsetes
õpikutes vaenlastena NSV Liitu igast ilma-
kaarest piiravaid ja kallaletungi kavandavaid
kapitalistlikke riike.⁵³

Kristjan Kure põhjendas 1928. aastal kapi-
talistide sõjalisi ettevalmistusi vihaga eduka
sotsialismi ehitamise vastu ja sooviga võtta
endale NSV Liidu vabrikud ja tehased.⁵⁴ 1929.
aastal ilmunud õpetajate metoodilises juhendis
(Kure, Reesen, Pöögelmann) nimetati pea-
mise vaenlasena Inglismaad, kes otsivat võit-
luses NSV Liidu vastu liitlasi, lootes seejuures
eriti piiririikide Poola, Eesti, Läti, Rumeenia
jt. peale, ning kavandavat NSV Liidu vastast
ühendust – Balti Liitu, mis kõik koos oleks
suur jõud.⁵⁵ Kuvand Inglismaast kui NSV Liidu
suurimast vaenlasest, mis levis ka teistes ees-
tikeelsetes väljaannetes,⁵⁶ tulenes Kominterni
ja ÜK(b)P juhtfiguuride (sh. eriti Stalini) sar-
nasest seisukohast 1920. aastate lõpul.⁵⁷ See
baseerus suuresti 1927. aasta kevade poliitilisel
vahejuhtumil, kui Suurbritannia katkestas
Nõukogude Liiduga diplomaatilised sidemed.
See sündmus oli üks põhjusi, miks Nõuko-

gude ajakirjanduses hakkas ilmuma arvukalt
alarmistlikke artikleid kapitalistlike riikide
peatsest rünnakust. Ehkki niisugune oht oli
tegelikult väike ja Nõukogude liidrid olid ilm-
selt sellest algusest peale ka teadlikud, kasutati
juhtunut siiski ära kui võimalust mobiliseerida
kampaania korras rahva toetust valitsevale
režiimile. 1927. aastat on seetõttu peetud pöör-
deliseks agitatsioonitöös massidega.⁵⁸ Selletao-
line massiivne propagandarünnak kajastus ka
eestikeelsetes õpikutes, kus väideti, et Eesti
riik on loodud kaitsevalliks Läänemere äärde
enamuse leviku vastu ja Inglismaa baasiks
NSV Liidule kallaletungimiseks;⁵⁹ Inglismaa
ehitavat Eestis sõjalis-strateegilisi raudteid,
varustavat Eesti kaitseväge relvadega ja teostavat
selle sõjalist väljaõpet, et Eesti saaks NSV
Liidu vastases sõjas ausalt oma *ketikoera* rolli
täita. Eesti kodanlus olevat huvitatud selle sõja
ettevalmistamisest, et hävitada revolutsiooni-
niliikumist, laiendada turgu ja hankida uusi
maid.⁶⁰ Kallaletungiohu rõhutamine süvenemine
1930. aastate esimesel poolel jõudis isegi
aabitasse.⁶¹

Eesti Vabariigi kui vaenlase kuvandi pea-
mised tunnused õpikutes olid vanglad ja ter-
ror. Vanglate ja *valge terrori* teema tuli mark-
sistlikku ajalookontseptsiooni seoses Eesti
Vabadussõjaga (1918–1920).⁶² Üheks palju-

⁵² F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits. Külvaja, Leningrad, 1932, lk. 15; K. Vallner. (1925) Aabits. Alglugemik, lk. 51.

⁵³ K. Wallner. Aabits. Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektsiooni kirjastus, Peterburi, 1921, lk. 35; J. P. Lipilin. Kuidas nõukogude-võim uut elu ehitab ja Lenini tegevus pärast Oktoobrit. K. T. Swerdlova toimetusel. (Esimese astme kooli õpilaste raamatukogu). Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Rahvaste Keskkirjastus, Moskva, 1927, lk. 163.

⁵⁴ K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 19–20.

⁵⁵ K. Kure, H. Pöögelmann, Joh. Reesen. Lisaülesanded eesti õpetajate enesearendamiseks R.H.K. programmi miinimumi juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 79.

⁵⁶ Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 9.

⁵⁷ P. H. Lange. Stalinismus versus „Sozialfaschismus“ und „Nationalfaschismus“. Revolutionspolitische Ideologie und Praxis unter Stalin 1927–1935. – Göppinger Akademische Beiträge. Herausgegeben von Ulrich Müller, Franz Hundsnurscher und K. Werner Jauss, 2. Verlag Alfred Kummerle, Göppinger, 1969, lk. 35–37.

⁵⁸ D. Brandenberger. National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2002, lk. 21.

⁵⁹ P. Kershtzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 141–147.

⁶⁰ L. G. Terehhova, V. G. Erdelli. Geograafia õpperaamat algkoolidele. Teine osa. Neljas õppeaasta. Külvaja Kirjastus, Leningrad, 1933. Tõlkinud Ed. Bökler, lk. 126.

⁶¹ F. Klimberg, N. Kostin. Aabits. Teine trükk. Riiklik Õppe-Pedagoogiline Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1935, lk. 71.

⁶² Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatöölise Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 105.

kasutatud näiteks oli Irboskas 3. septembril 1919 toimunud 26 arreteeritu hukkamine,⁶³ keda õpikutes nimetati märtriteks.⁶⁴ 1. detsembri 1924. aasta ülestõusu mahasurumisele järgnenud kohtumõistmist tituleeriti veriseks terroriks.⁶⁵ Eestit iseloomustati õpikutes riigina, kus „vanglad on vanglate kõrval, süütud on lastud maha”.⁶⁶ 1932. aastal ilmus lausa eraldi raamat Eestist kui vanglate maast.⁶⁷

Eesti riigi vastu võitlemise ideed levitasid õppekirjanduses esimeste seas 1920. aastate lõpust Pöögelmann, Kure ja Reesen. Kui veel 1928. aastal väitis Pöögelmann Eesti töölisklassi soovi majanduslikult tihedamalt NSV Liiduga liituda,⁶⁸ siis järgmisel aastal peeti vajalikuks juba ka Eesti poliitilist ühendamist ja kõneldi peatsest kodusõjast Eestis,⁶⁹ Eesti vabastamisest ning⁷⁰ kurnajate ja kodanluse korra kaotamisest.⁷¹ 1934. aasta aabitsas tõdeti, et tulevases võitluses Eesti kodanlusega tuleb ühendada vanad võitluskogemused uue sõjatehnika, Lenini-Stalini teooria ning Nõukogude sõjatehnika ja strateegiaga.⁷²

1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul hakati aina rohkem tähelepanu pöörama ka sisevaenlastele, kelle kuvand loodi sotsiaalse klassi põhiselt. Vaenlase kuju transformeeru-

mine ja mõningate rõhuasetuste muutumine on seotud Nõukogude Liidu sisearengutega. 1920. aastatel, pärast V. Lenini surma teravnes parteis võitlus siseopositsiooniga (sh. L. D. Trotski väljaheitmine ÜK(b)P Keskkomiteest 1927). Sellele järgnes omakorda väidetava kontrevolutsioonilise vandenõu avastamine Donbassi kivisöökaevandustes 1928. aastal. Edaspidi sai traditsiooniks, et „vandenõude” olemasolu postuleeriti partei juhtkonna poolt ning kuriteo koosseis konkretiseeriti ja tõestati tšekistide poolt juba kohapeal. Terror ja informatsiooniline isolatsioon said olulisteks tingimusteks Nõukogude riigi ideoloogilises propagandas.⁷³

Oluline on siinkohal pöörata tähelepanu kooliõpikute keelekasutusele sisevaenlase kuvandi konstrueerimisel. Tautoloogiline lähenemine oli üks stiilivõtteid partei ettekujutatud vaenlaste (nõukogudevastane, kulak, kodanlus jms.) seostamisel kaasaja probleemidega.⁷⁴ Kõige enam kasutati õpikutes vaenlase (*kurnaja*) mõistet kulakute kohta, keda peeti „kõige vihasemateks nõukogude valitsuse vaenlasteks”,⁷⁵ iseloomustades neid epiteetidega „toores ja elajalik”.⁷⁶ Kulaku metsikuse näitena korratati, et nad „tahtsid kolhoosiesimehe ära tappa”.⁷⁷ Kulak kuulus nõu-

⁶³ H. Pöögelmann. Valitud teosed. III köide (1919–1925). Eesti Raamat, Tallinn, 1976, lk. 324; L. Looring. Isborski veretöö ja Eesti sotsiaaldemokraatia. Külvaja, Leningrad, 1932.

⁶⁴ A. Lukin. Virgunud maa. Luuletusi 1925–1931. Külvaja, Leningrad, 1932, lk. 33–34.

⁶⁵ P. Kershenetzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 154.

⁶⁶ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. II osa. Luges- ja tööraamat eesti I astme maakoolidele kolmanda õppeaasta jaoks. Lenini päevad. Meie rajoon. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1931.

⁶⁷ ERAF, f. 29, n. 2, s. 2. Kirjastus „Külvaja” väljaantud kirjanduse nimekirjad 1929–1933, l. 32. Pole Eesti raamatukogudes.

⁶⁸ Pedagoogiliste ja metoodiliste materjalide kogu. II. Leningrad, 1928, lk. 11.

⁶⁹ K. Kure, H. Pöögelmann, J. Reesen. Lisaülesanded eesti õpetajate R.H.K. programm-miinumini juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 38, 56, 80.

⁷⁰ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Nõukogude Liit. Tööraamat Eest I astme maakoolide IV õppeaasta jaoks. Küla kollektiviseerimine. Maa industrialiseerimine. Külvaja kirjastus. Leningrad, 1931.

⁷¹ E. Päll. Teine kirjanduslik lugemik. Algakoolidele neljas õppeaasta. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 101.

⁷² Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva–Leningrad, 1934, lk. 9.

⁷³ L. Gudkov. Ideologema „vraga”, lk. 50, 51.

⁷⁴ W. B. Husband. „Godless Communists”: Atheism and society in Soviet Russia 1917–1932. Northern Illinois University Press, DeKalb, Ill., 2000, lk. 37.

⁷⁵ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. II osa. Luges- ja tööraamat eesti I astme maakoolidele kolmanda õppeaasta jaoks. Lenini päevad. Meie rajoon. Külvaja Kirjastus, Leningrad, 1931, lk. 4–5.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ Samas; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Teine pool. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 55–57, 75.

kogude mütoloogias n.-ö. kohustuslike klas-sivaenlastest kahjurite hulka – seda kõrvuti selliste varjatud, kuid teadlike ja veendunud nõukogude korra sisevastastega nagu insener, andetu professor, nõukogude nomenklatuuri pugunud „endine” ametnik jne.⁷⁸ Eestikeelsetesse õpikutesse ilmusid kulakud 1920. aastate lõpus,⁷⁹ koos NSV Liidus läbi viidava põllumajanduse kollektiviseerimisega. Nii õigustati sunniviisilist kollektiviseerimist ja toetati kulakluse likvideerimist, mille käigus tegelikult küüditati NSV Liidus üle kahe miljoni ja suri nälga kuus miljonit inimest.⁸⁰

Kollektiviseerimise kampaania proportsioonid kasvasid aastate jooksul, hõlmates juba 1930. aasta märtsiks rohkem kui 58% ja 1936. aastal pea 90% talupoegade majapidamistest.⁸¹ Kui alates esimestest eestikeelsetest õpikutes kutsuti üldistavalt n.-ö. rikkaid (*kurnajaid*) hävitama,⁸² siis 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses vaenlane konkretiseerus – õpikutes sagesid kulakutevastased hoiakud⁸³ põhjendustega *à la* „nad takistavad võitlust viljasaagi eest”⁸⁴ ja toodi näiteid „külakurnaja” vangistamisest.⁸⁵ Teadaolevalt keelas Nõukogude tsensuur ära faktilise informatsiooni esitamise külades toimuvate nõukogude võimu vastaste väljaastumiste

kohta. Samas oli lubatud „teatud faktide” publitseerimine, näiteks kulakute nõukogudevastased kuriteod, võitlus kulaklusega (sh. vangistamine ja kohtuprotsess, kuid mitte viimast puudutavad üksikasjad) jne.⁸⁶ Peagi ilmusid sealsesse propagandakirjandusse ka Eestis elavate kulakute (sünonüümina *hallparunid*) kirjeldused, keda Johannes Reesen süüdistas 1932. aastal „palju jõhkramas kurnamises kui varem olevat mõisnike ja hallparunite ike kokku olnud”.⁸⁷

1930. aastate algul ilmus eestikeelsetesse õpikutesse uus vaenlase kuvand *eesti fašistide* näol.⁸⁸ Eestit seoti *fašismiga* varemgi – 1922. aastal nimetas vaadeldava perioodi üks silmapaistvamaid Eesti kommunistlikke tege-lasi Hans Pöögelmann Eestis juba sõjaajast (Vabadussõda) „kindlaid fašistide salku”.⁸⁹ Siiski tuleb siinkohal rõhutada 1920. aastate lõpul Kominternis kinnistunud ideid fašismist ja selle erivormist sotsiaalfäšismist, mida peeti omaseks maailmarevolutsiooni vaenlastele sotsiaaldemokraatidele.⁹⁰ Kohe elavnes ka eestikeelses propagandakirjanduses fašismi teema käsitlemine, põhjalikumalt kirjutasid „fašistlikust” Eestist Hans Pöögelmann,⁹¹ Jakob Palvadre⁹² ja Nikolai Karotamm, kel-lelt ilmus 1933. aastal Külva kirjastuses

⁷⁸ L. Gudkov. Ideologema „vraga”, lk. 60.

⁷⁹ K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külva kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 41–42.

⁸⁰ S. Courtois, N. Werth jt. Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid. Varrak, Tallinn, 2000, lk. 151–172.

⁸¹ W. B. Husband. „Godless communists”: atheism and society in Soviet Russia 1917–1932, lk. 44.

⁸² K. Vallner. Aabits. Alglugemik. Sotsialistlikkude Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Kesk-Kirjastus, Moskva, 1925, lk. 52.

⁸³ E. Päll, K. Kure. Tööraamat Eest I astme maakoolide IV õppeaasta jaoks. Küla kollektiviseerimine. Maa industrialiseerimine. Külva kirjastus, Leningrad, 1931, lk. 44–45; K. Kure, E. Päll. Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks. Õpperaamat keskkoolidele. Kuues õppeaasta. Külva kirjastus, Leningrad, 1934, lk. 19.

⁸⁴ J. Saviauk. Looduselu. Algkoolide 3. õppeaasta jaoks. Külva, Leningrad, 1932, lk. 106–107.

⁸⁵ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. I osa. Lugemise- ja tööraamat eesti I astme maakoolide teise õppeaasta jaoks. Külva, Leningrad, 1930, lk. 30.

⁸⁶ L. Gudkov. Ideologema „vraga”, lk. 65–66.

⁸⁷ J. Reesen. Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism. Külva, Leningrad, 1932, lk. 11.

⁸⁸ E. Päll, L. Klaasen, A. Raud. Noored kolhoosnikud. Algkoolide 3-da õppeaasta lugemik. Külva, Leningrad, 1932; K. Kure, E. Päll. Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks. Õpperaamat keskkoolidele. Kuues õppeaasta. Külva, Leningrad, 1934.

⁸⁹ H. Pöögelmann. Valitud teosed. III köide (1919–1925). Eesti Raamat, Tallinn, 1976, lk. 472.

⁹⁰ P. H. Lange. Stalinismus versus „Sozialfaschismus” und „Nationalfaschismus”. Revolutionspolitische Ideologie und Praxis unter Stalin 1927–1935, Göppingen, 1969.

⁹¹ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II, lk. 233.

⁹² J. Reesen. Revolutsiooni kandvate jõudude hindamisest Eestis. Külva kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 72.

vastav väljaanne.⁹³ 1920. ja 1930. aastate Eesti marksistlikes ajalookäsitlustes kasutati Eesti puhul läbiseigi fašismi ja sotsiaalfašismi mõistet, mille sisu püüdis 1931. aastal avada Leo Looring, kelle arvates oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei tegelikult Eesti sotsiaalfašistlik partei.⁹⁴ Lukin ja Jea eristasid fašistlikku kodanlust ja sotsiaalfašistide kildkonda.⁹⁵ Johannes Reesen süüdistas konkreetsete isikutena sotsiaalfašismiga seotuses Jakob Palvadred kui „kulakluse ja sotsiaalfašismi agenti” Eesti töölisliikumises⁹⁶ ja sotsiaalfašist Johan Jansi⁹⁷ (Eestimaa Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse asutaja, Eesti Maapanga direktor). Sotsiaalfašistide tegude kohta kirjutas August Lukin, et „kodanlust piinavat vahvaid vendi vanglas fašistide sotside õnnistusel”.⁹⁸ Loodud vaenulik kuvand fašismist sobitus üsna kiiresti ideoloogilisse vastasseisu „kapitalism-sotsialism”.⁹⁹

Kangelase kuvand õpikutes

Propaganda tavavõteteks on peegelkuvand ja selektiivne tähelepanu, mis tähendab, et vaenulikud pooled näevad üksteist peegelpildis ning vaenlasi käsitledes demonstreeritakse valikulist tähelepanu ehk keskendutakse vaid negatiivsetele momentidele.¹⁰⁰ Oma negatiivset, tumedamat *mina*, mida ei taheta tunnustada, projitseeritakse seega *teisele*. *Kangelane* kui *vaenlase* üks võimalikke antipoodo on peegelprojektsioonis hädavajalik.

Kangelaste olemasolu on psühholoogid põhjendanud inimeste vajadusega omada eeskujusid, mida järgida.¹⁰¹ Kangelasel oli muistsetes kultuurides oluline roll kogukonna identiteedi kujundamises ja säilitamises. Talle oli tavaliselt omane suur füüsiline tugevus ja võimekus (näiteks antiikaja heeroosed Herakles, Achilleus jt.), mis samastus konkreetse rahva või riigi põhiolemusega. Kaasajal on kangelase tegelaskuju koos legendide ja müütide taandumisega kaotanud osaliselt oma esialgse lummuse ning tähtsuse, samas on esile kerkinud heroismi uued, sekulariseeritud vormid.¹⁰² Kangelase kuju on näiteks kasutatud rahvuse või riigi üheks liitmise protsessis, loodud kuvand esindab poliitilisi või sotsiaalseid ootusi.¹⁰³ Seega, kangelane on oma ühiskonna produkt, konkreetne kultuur annab kangelase elule erilise konteksti ja tähenduse. Nõukogude kangelane oli tihtipeale reaalne isik, kes pakkus eeskujuga oma ideede, tegude või märterliku pühendumusega eesmärgile.

Üllatavalt käsitleti kangelasi võrreldes vaenlastega õpikutes vähe. 1930. aastatel leidis see „probleem” tõsisemat tähelepanu. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrusega 16. maist 1934 ajaloo õpetamise kohta NSV Liidu koolides tuli ajalugu õpetada elaval ja huvipakkuval kujul tähtsamate sündmuste ja faktide esitamisega nende kronoloogilises järgnevuses koos ajalooliste isikute iseloomustamisega.¹⁰⁴ Sealjuures rõhutati vajadust tõsta õpetamises kesksele kohale ajaloo suurkujud

⁹³ ERAF, f. 29, n. 2, s. 2. Kirjastus Külvaaja väljaantud kirjanduse nimekirjad 1929–1933, l. 17. Eesti kogudes puudus.

⁹⁴ L. Looring. Isborski veretöö ja Eesti sotsiaaldemokraatia, lk. 53–54.

⁹⁵ Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas, lk. 21.

⁹⁶ J. Reesen. Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism, lk. 105.

⁹⁷ J. Reesen. Revolutsiooni kandvate jõudude hindamisest Eestis, lk. 62.

⁹⁸ A. Lukin. Virgunud maa, lk. 37–39.

⁹⁹ K. Vašik. Metamorfozy zla, lk. 219.

¹⁰⁰ O. Zur. The love of hating, lk. 359.

¹⁰¹ R. H. MacDonald. The language of empire: myths and metaphors of popular imperialism, 1880–1918. Manchester University Press, Manchester and New York, 1994. lk. 82.

¹⁰² R. Calzoni. Hero. – Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Edited by M. Beller and J. Leerssen. Rodopi, Amsterdam–New York, 2007, lk. 332.

¹⁰³ M. Beller. Myth. – Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters, lk. 374.

¹⁰⁴ Ajaloo õppimisest. Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1949, lk. 21.

ja olulisemad minevikusündmused.¹⁰⁵ Sealtepeale hakati ajalooõpikutes kasutama Vene ajaloo asemel nimetust NSV Liidu ajalugu, mille käsitlus muudeti patriootilisemaks. Ajalooõpetuse keskse eesmärgina määratleti õpilaste identiteedi ja moraaliteadvuse kujundamine.¹⁰⁶

Kõige tähtsam õpikutes korduv eesti kangelane oli „tööraha juht” Viktor Kingissepp.¹⁰⁷ Kure lausa tsiteeris tema väidetavaid sõnu – „olen eesti demokraatliku vabariigi vaenlane ja soovin, et ta kiiremini kaoks”.¹⁰⁸ 1920. aastatel esinesid õpikutes rahvusvahelistest kangelastest Karl Marx,¹⁰⁹ Vene tegelastest esmajoones Lenin – „laste ja kogu maailma tööraha juht, parim sõber ja õpetaja”¹¹⁰, kes võitles parema tuleviku (kommunismi) eest.¹¹¹ Stalini kui „Lenini parema õpilase ja tööraha juhi” kuvand jõudis eestikeelsetesse õpikutesse alles 1930. aastate keskpaiku.¹¹² Keeruline on siinkohal vastata küsimusele, milline oli tegelik retseptioon. Kui vaadata nimetatud „kangelaste” kajastumist omaaegsetes 1920. aastate sotsioloogilistes küsitlustes, siis tuleb tõdeda, et veel

1920. aastal valis näiteks vaid 5% Tambovi algkooli õpilastest endale eeskuju revolutsiooniliste suurkujude hulgast, kaasa arvatud Karl Marx ja Lenin (nimetatud järjekorras). Antud uurimuse autor jõuab järeldusele, et isegi see tagasihoidlik arv peegeldas pigem Marxile pühendatud tänavate, monumentide jms. nimetuste rohkust kui tegelikku arusaamist, kellega on tegemist. Olukord ei olnud oluliselt parem 1924. aasta septembris, kui küsitleti Odessa koolilapsi – vähem kui 10% oskas selgelt vastata, kes oli Lenin. 1927. aastaks oli küll sama grupi lastel poliitiline teadlikkus kasvanud, kuid ometi ei teadnud 20% õpilastest endiselt Leninit ega seostanud temaga midagi tähelepanuväärset.¹¹³

Nõukogude riigi kangelaslikkust ja paremust demonstreeriti õpikutes võrdluses kapitalistlike riikide, sh. Eesti Vabariigiga: NSV Liidu talurahva olukord oli Eestiga võrreldes määratult parem,¹¹⁴ siinsed maksud Eestist madalamad,¹¹⁵ erinevalt kõikidest teistest riikidest polnud NSV Liidus majanduskriisi jm.¹¹⁶ Nii kujutatigi NSV Liitu õpikutes heaolu- maana, kuhu Eestist väidetavalt põgeneti.¹¹⁷

¹⁰⁵ D. Brandenberger. *National Bolshevism*, lk. 35.

¹⁰⁶ A. Raudsepp. *Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuens. 10.* Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2005, lk. 58.

¹⁰⁷ J. Mägi. *Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 143; A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja asundus. Tööraamat eesti I astme maakoolide kolmandale rühmale. I osa. Külva kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 13–14; K. Kure. Eesti keele grammatika. Esimene osa. Morfoloogia. Õppe raamat keskkoolidele. Viies õppeaasta. Külva Kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 126.*

¹⁰⁸ K. Kure. *Eesti keele grammatika. Esimene osa. Morfoloogia. Õpperaamat keskkoolidele. Viies õppeaasta. Külva Kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 125.*

¹⁰⁹ K. Wallner. *Aabits. Peterburi, Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektiooni kirjastus, 1921, lk. 18–19; J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 138–142.*

¹¹⁰ K. Wallner. *Aabits. Alglugemik. Sotsialistlike Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Kesk-Kirjastus, Moskva, 1925, lk. 82–85; F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits. Külva, Leningrad, 1932, lk. 3, 9.*

¹¹¹ J. Mägi. *Eestikeelse töökooli teine lugemik, lk. 121.*

¹¹² F. Klimberg, N. Kostin. *Aabits. Teine trükk. Riiklik Õppe-Pedagoogiline Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1935, lk. 52–53.*

¹¹³ A. E. Gorsuch. *Youth in Revolutionary Russia. Enthusiasts, Bohemians, Delinquents. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2000, lk. 75, 76.*

¹¹⁴ K. Kure, H. Pöögemann, J. Reesen. *Lisaülesanded eesti õpetajate enesearendamiseks R.H.K. programmi miinimumi juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 82.*

¹¹⁵ Samas, lk. 88.

¹¹⁶ K. Kure, E. Päll. *Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks, lk. 19.*

¹¹⁷ K. Kure. *Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külva Kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 56; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Teine pool. Külva kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 56; E. Päll. *Esimene kirjanduslik lugemik koolidele. Kolmas õppeaasta. Külva kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 91–103; S. Kirsch, J. Saviak, L. Kery, V. Buk. Kodu ja kool. Külva, 1928, lk. 75–76.**

Vaenlase kuvandi loojad – kangelased või vaenlased?

Ajavahemikus 1933–1953 asendusid sotsiaalse klassi põhised repressioonid rahvuspõhistega.¹¹⁸ Sisevaenlase transformeerunud kuvand omandas nüüd rahvusliku näo, kuid seda tuleks seletada pigem poliitiliste, mitte bioloogiliste põhjustega – ehkki formaalselt Nõukogude Liidus toetati etnilise mitmekesisuse poliitikat, pidas NKVD rahvusvähemusi võimalikuks ohuallikaks.¹¹⁹ 1930. aastate teise poole repressioonid¹²⁰ kulmineerusid aastail 1937–1938,¹²¹ kusjuures ajaloolase R. Overy andmetel kuulusid selle perioodi 681 000 hukatust 247 000 rahvuspõhiste ohvrite hulka.¹²² Need sündmused puudutasid teiste seas ka eesti kirjastustegevust. 1934. aasta kevadel ühendati peamine eesti kirjastus Külvaja vähemusrahvuste ühise kirjastusega Välismaatööliste Kirjastus-Ühisus Nõukogude Liidus.¹²³ Külvaja sulgemislugu kätkeb ilmekaid nn. sisevaenlaste näiteid.

Paradoksaalselt süüdistati eestikeelsete õpikute kirjastajaid aastatel 1933–1934 muu hulgas nende endi abiga levitatud vaenlase kuvandite iseloomulike joontega, sh. eriti kulaklusega. Näiteks olevat Külvaja toimetaja Hans Pöögelmann alustanud karjääri „kulakliku” ajalehe Postimees juures,¹²⁴ kulakute kasvatamise ja idealiseerimise tippnäiteks tehti 1930. aastal ilmunud laulik (A. Soome, A. Ščerbakov, F. Klimberg. Laulud ja mängud töökoolidele. I).¹²⁵

Selle raamatu põhiveaks loeti individualismi kasvatamist, muu hulgas tuntud eesti rahvalaulusõnade „Kui ma olin väiksekene,

ema viis hälli heinamaale” või Eesti luuletaja ja lastekirjaniku Friedrich Kuhlbari „Teele, teele, kurekesed” jm. kaudu. Ei lugenud see, et lauludes kutsuti ka kogu maailma kurnatuid, sh. Eesti vanglates vaevlevaid töölisi päästma, kiriku vastu võitlema jm.

Kuna samal ajal väideti Kominterni „fašismi mõjude imbustumist proletariaadi ridadesse”¹²⁶, siis ilmselt seetõttu otsiti ka fašismialaseid süüdistusi: Johannes Reeseni „sotsiaal-fašistlikud” tõlked¹²⁷, „sotsiaal-fašistlik” ja „fašistlik agitatsioon” kirjanduse ja keele ning matemaatika õpikutes.¹²⁸ Sealjuures olid matemaatika õpikud vähe ideologiseeritud, võrreldes muu õppekirjandusega.

Praktiliselt kõik süüdistusaktis mainitud hukati: 1937. aastal Jaan Anvelt, Johannes Käspert, Peeter Meisel (Kõvamees) ja Karl Trein; 1938. aastal Johannes Reesen, Hans Pöögelmann, Osvald Madisson ja Ferdinand Klimberg. Ellu jäeti noomitusega pääsenud kirjastuse juhataja Vilhelm Reiman.¹²⁹

Kõige viljakamad õpikute autorid, vaenlaste kuvandite käibeletoojad ja kinnistajad, juhtisid aga hiljem Nõukogude Eestis haridus- ja kultuurielu ümberkorraldamist või olid seal juhtivad poliitikategelased. Nii näiteks töötas Kure Tartu ülikooli õppeprorektorina ja Tallinna Õpetajate Instituudi direktorina ning oli tegev õpikute autorina; Raud EK(b)P Keskkomitee kooliosakonna juhataja ning Eesti NSV haridusministrina; Päll Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ja Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhatajana.¹³⁰

Rida Nõukogude Liidus eesti hariduse ja

¹¹⁸ A.-R. Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 9. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 20.

¹¹⁹ R. Overy. *The Dictators. Hitler's Germany and Stalin's Russia*. Penguin Books, 2005, lk. 561, 570.

¹²⁰ Aastatel 1935–1938, esimese laine ohvrite seas, olid „karistatavateks rahvusteks” need, kelle puhul kardeti võimalikke vastuhakke – vähemalt üheksa rahvusvähemust, nende seas ka eestlased. – A.-R. Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis, lk. 20.

¹²¹ S. Courtois, N. Werth jt. *Kommunismi must raamat*, lk. 829.

¹²² R. Overy. *The Dictators*, lk. 561.

¹²³ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II, lk. 194.

¹²⁴ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1693, l. 1.

¹²⁵ Samas, l. 4–6.

¹²⁶ D. Manuilski. *Revolutsiooniline kriis, fashism ja sõda. Välismaatööliste kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva–Leningrad, 1934*, lk. 12.

¹²⁷ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1693, l. 23.

¹²⁸ Samas, l. 4.

¹²⁹ Samas, l. 23.

kasvatuse saanud Venemaa eestlasi või seal uut põlvkonda õpetanud osalesid aktiivselt pärast sõda Eestis uue ajalookontseptsiooni loomises. Uue ajalooteaduse ülesanded määratles 1945. aastal parteijuht Nikolai Karotamm,¹³¹ rõhutas sealhulgas kodanliku iseseisvuse perioodi uurimist, „sest see periood on külvanud meie rahva hulka kõige rohkem valevaateid ja ebaõigeid kontseptsioone”.¹³² EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 21. septembrist 1950 „Eesti NSV ajaloo õpiku koostamisest Eesti NSV keskkoolidele” määrati selle toimetajaks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor Gustav Naan ning autoriteks teiste seas Tartu ülikooli õppejõud Hilda Moosberg ja Viktor Maamägi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist.¹³³ Selles 1952. aastal ilmunud ülitendentslikus esimeses marksistlikus Eesti ajaloo ülevaates¹³⁴ vahendas varasemast tuntud vaenlaste kuvandid: eesti kulakud ja fašistid, vanglaid ja terrorist täis ning Inglismaaga heaolu riigi NSV Liidu vastu võitlev Eesti Vabariik.

Ajaloo rakendamist Nõukogude propagandarelvana uurinud Tiiu Kreegipuu hinnangul võeti Eesti ajaloo nõukoguliku kontseptsiooni põhiskeemi ja teoreetilise raamistuse kõrval ajalookirjutuses pea üks-ühele üle NSV Liidus varem välja töötatud stiil ja retoorika, nn. nõukogude marksismi keel.¹³⁵

Lõpetuseks

Vaenlane oli nõukogude ideoloogias üks vajalikumaid elemente, sest see aitas kaasa repressiivse režiimi kujunemisele. Vaenlase kujud transformeerumine Nõukogude kooliõpikutes, sh. rõhuasetuse nihkumine välisvaenlaselt sisevaenlasele, seondus eelkõige NSV Liidu sisearengutega. Võitluse teravnemine ÜK(b)P-s ja partei vaenlaste demoniseerimine, mis eriti

teravnnes stalinismiajastul, kajastus kogu Nõukogude ühiskonnas – seda eelkõige üldises hirmuõhkkonna loomises. Hirmuäratavamaks kui *nähtav* välisvaenlane osutus lõpptulemusena hoopiski *nähtamatu* sisevaenlane, kelleks võis Nõukogude totalitaarses ühiskonnas osutada sisuliselt igaüks. Seda näitab ilmekalt eesti nõukogude kirjameeste ja kirjastajate saatus.

Eestikeelsete õpikute eesmärgiks oli nõukogude ideoloogia ja identiteedi levitamine. Sealjuures olid kõige propagandistlikumad eesti keele ja kirjanduse õpikud. Seega aitasid need õpikud ühest küljest säilitada küll emakeele kui rahvusliku identiteedi olulise komponendi, kuid teisest küljest püüti nende kaudu kujundada Eesti-vastast maailmapilti. 1920.–1930. aastatel loodud ja õpikutes kinnistatud Eesti Vabariigi kui vaenlase kuvand aitas hävitada eesti rahvuslikku identiteeti, olles eeltöök ka eesti marksistliku ajalookontseptsiooni loomisele.



Anu Raudsepp

(1962)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna 1985, aastast 2005 *PhD* ajaloo alal. Töötas 1985–1991 Viljandis ajalooõpetajana, töötab alates 1991. aastast TÜ-s, 1998. aastast ajaloo didaktika lektor. Uurimisteemadeks on eesti kooli ja kultuuri ajalugu, ajaloo didaktika.

Karin Hiiemaa

(1963)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna 1987, doktoritöö kaitsnud 2006. aastal. 1987–1993 töötas C.R. Jakobsoni Talumuseumi peavaerahoidjana. Aastast 1994 Tartu ülikooli lähiajaloo õppetooli assistent, alates 1999 lektor. Peamised uurimissuunad: imagoloogia, afrikanistika.

¹³⁰ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 510–511, 335–336, 106–108.

¹³¹ T. Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). – Looming. 1990, nr. 9, lk. 1260.

¹³² N. Karotamm. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi: kõnesid ja kirjutisi 1946/1947. a. Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1947, lk. 38.

¹³³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1028, l. 168.

¹³⁴ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952.

¹³⁵ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 46–69.

Eesti Ingerimaa

Tiit Noormets

■ 1920. aastal Eesti Vabariigi ja Venemaa Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi vahel sõlmitud Tartu rahuga määrati kahe riigi vaheline piir teatavasti mõnevõrra ida poole praegusest, seda nii Petserimaal kui ka Virumaal. Narva jõe taga algas ajaloolis-etnograafiline piirkond Ingerimaa, mille rahvastikust moodustasid tollal olulisema osa ingerisoomlased. Eestiga liidetud suhteliselt väikest maariba Narva jõest idas hakati poolametlikult nimetama Eesti Ingeriks (ka Viru Ingeriks). Eestis oli enne Teist maailmasõda ja Nõukogude anneksiooni kompaktselt elavaid rahvusvähemusi ja seetõttu eripäraseid, ülejäänud Eestist erinevaid alasid (Peipsi-äärsed venelased, rannarootslased, setud). Selline oli ka Eesti-Ingerimaa, ja veelgi enam, kuna seal elasid mitte ainult ingerisoomlased, vaid ka isurid (tollal nimetati neid ka ingerikud), venelased ja eestlased. Teise maailmasõja ajal oli Eesti Ingeri 1941. aastast kuni 1944. aasta alguseni Saksa okupatsiooni all. Juba 1943. aastal evakueeriti sõjategevuse eest kõik seal sed elanikud. 1945. aastal liideti tollal inimitühi Narva jõe tagune, endine Eesti Ingeri, Leningradi oblastiga.

Kummalisel kombel ei ole sellest omapärasest maakillust ega selle elanikest pea midagi põhjalikumalt kirjutatud.¹ Näiteks „Eesti Entsüklopeedia” III köites (1934) on artikkel „Ingeri”, selle lõpus aga ainult üks lause „Uusikaupunki rahulepinguga

1721 jäi Ingeri Venele, kes loovutas 1920. a. Eesti–Vene rahulepinguga sellest väikese osa Eestile.” Tänapäevases Eestis on küll koguteoses „Eesti rahvaste raamat” ilmunud Andrei Karhu kirjutatud peatükk „Eesti Ingeri 1920–1940”, mis on üldine, kuid samas siiski ainult lühike ülevaade.² Mõnevõrra, kuid ainult väheselt on Eesti Ingerist kirjutatud ka Ott Kurs ja Kari Alenius oma laiemateemalistes uurimustes.³ Eesti Ingeri ühe rahvusliku liidri Leander Reijo saatusest on kirjutatud Heino Tõnismägi⁴ ning see lugu on omal ajal inspireerinud ka ilukirjandust.⁵ Sellist lünka meie kirjapandud teadmistes võib aidata täita siin publitseeritav dokument 1943. aastast „Soomlased ja ingerikud Eestis”.⁶

Dokumendi autor on Leonid Yllö, tollane Eesti Julgeolekupolitsei ametnik ja ise ingerisoomlane. Saksa okupatsioonivõimu peamiseks politseiorganisatsiooniks oli Julgeolekupolitsei (siin *Sicherheitspolizei und SD Estland*), millega oli 1939. aastal liidetud SS-i vastuluure- ja luureülesannetega julgeolekuteenistus SD (*Sicherheitsdienst*). SD tegeles kõige muu kõrval ka rahvussotsialistliku *Ostforschung*’iga, vallutatud ida-alade tundmaõppimisega, ning selle töö raames on kirjutatud ka sinne ülevaade Eesti Ingerist. Lisaks sellele organiseeriti Eesti teadlaste osalusel näiteks Peipsi-taguste ehk Loode-Venemaal elavate eestlaste uurimine enne nende evakueerimist Eestisse 1943. aastal,

¹ Ingerimaa ajaloost üldiselt leiab ülevaate Eesti Ingerisoomlaste Liidu kodulehel (<http://www.inkeri.ee/index.php?leht=ingerialalugu>).

² Eesti rahvaste raamat. Tallinn, 1999, lk. 90–94.

³ O. Kurs. Ingeri põliselanike saatus. – Akadeemia 1990, nr. 7, lk. 1484–1499; K. Alenius. Petserimaa ja Narvataguse integreerimisest Eestiga ning idaalade maine Eesti avalikkuses 1920–1925. – Akadeemia 1999, nr. 11, lk. 2301–2322.

⁴ H. Tõnismägi. Ingeri kuninga röövimine. – Ülekohtu toimikud, Tallinn, 1998, lk. 9–12.

⁵ A. Aru. Ingeri kuningas, Rakvere, 1934; E. Laidsaar. GPU võrgus, Tartu, 1939.

⁶ ERA, f. R-64, n. 1, s. 830a.

⁷ Selle kohta: T. Noormets. Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943. – Tuna 2001, nr. 2, lk. 39–59.

mis hoolimata kurjakuulutava nimega asutusest ja selle eesmärkidest andis ometi suuri teaduslikke tulemusi.⁷ Leitnant Yllö kirjutas samal ajal kokku põhjaliku teadusliku üle-

vaate kogu Ingerimaa kohta.⁸ Ja teadlane temast saigi – pärast sõda põllumajandus- ja metsateadusdoktor, Soome Riikliku Seemnekontrolli Asutuse juhataja.

Aruanne

Käsitleb: Soomlased ja ingerikud Eestis (Eesti Ingeri)

Reval, 22.02.43

1. Ajalooline ülevaade.

Soomlaste ja ingerike arv pole Eestis kunagi eriti suur olnud.⁹ Nad asuvad peamiselt Narva jõe alamjooksu ja Eesti-Vene piiri vahel, n.n. Eesti Ingeris, milline maaala Tartu rahuga Eesti külge liideti. Mujal Eestis on üksikuid soome perekondi üle kogu maa.

Olenevalt mõlemi maa asendist ja sõbralikeist suheteist on eestlaste ja soomlaste läbikäimine, eriti rannikul, alati võrdlemisi elav olnud. Sellise läbikäimise tulemusena on toimunud osalt ka vastastikune asustus. Nii on teada, et rootslased tahtsid XVI sajandi sõdades tühjenedud Virumaale tuua talupoegi Soomest. 1637. a. mainitaksegi soomlasi paljudes Virumaa külates. Neid toodi siia osalt sunniviisil, osalt saabusid nad aga vabatahtlikult, vaatamata sellele, et Eestis tol ajal pärisorjus valitses. 1689. a. muutub soomlaste siiatulek sedavõrd aktuaalseks, et see vastava korraldusega keelatakse põhjusel, et Soomes tööjõupuudus valitses.

Ajavahemikul 1710–1721 saabus Soomest taas rohkesti soomlasi 30 kuni 40 hingelistes rühmades. Veel 1754. a. loetakse Virumaa vabade inimeste hulka kuuluvaiks 91 soomlast, kuna mõisades nende arv vähemalt kümnekordne oli. Tolleaegse Eestisse siirdumise põhjuseks oli venelaste rüüstest tekkinud eriti raske olukord Soomes.

Soomlasi saabus siia kõikidest Soome osadest, isegi Põhjala-Soomest, Karjalast ja Ingerist. Ajaajooksul sulas neist suurem osa eestlaste sekka ära. Oma praegused soomlased on Eesti saanud viimaseil aastakümnetel kas Soomest või Ingerist.

Eesti-Ingeri soomlased on siia tulnud peamiselt XVII sajandil. Nad kuuluvad n.n. Ala-Luuga soomlaste rühma, kelle algkodu Soomes tõenäoliktult Turu ümbruses asub, mõnede teadlaste arvates aga Viiburi ümbruses. Eesti-Ingeri ingerikud on siia tulnud arvatavasti XIII–XV sajandil Ingeri idapoolseist osadest. Venelasi on Eesti Ingeris vähe ja nende külad on siia toodud Sise-Venemaalt peale XV sajandit.

2. Soomlaste ja ingerike arv ja asumisala.

Soomlaste ja ingerike arv Eestis oli 1. XII 1941. a. ametlike teadete põhjal järgmine:

Maakond	Soomlased	Ingerikud
Maakonnad:	952	485
Virumaa	768	439
Järvamaa	10	4
Harjumaa	32	11
Läänemaa	12	1

⁸ ERA, f. R-64, n. 1, s. 830 (Sonderbericht Ingermanland, 283 lehte).

⁹ Eestis asub praegu ca 17 000 Ingeri sõjapõgenikku soomlast ja ingerikku. Neid käesolev aruanne ei käsitle.

Saaremaa	7	2
Pärnumaa	23	1
Viljandimaa	32	10
Tartumaa	43	8
Valgamaa	14	5
Võrumaa	6	4
Petserimaa	5	–
Tallinn ja Nõmme	175	39
Kokku	1127	524

1934. a. rahvaloendusel registreeriti kokku 1088 soomlast ja 841 ingerikku. Seega on soomlaste arv märksa tõusnud, ingerike arv aga 38% võrra langenud. Nähtavasti on see osa ingerikke eestlastena või muude rahvustena registreeritud, või ei suudetud neid 1941. a. registreerimisel eraldada venelasist.

Elukoha järgi asus 1941. a. lõpus 52,4% soomlasist ja ingerikest maal ja 47,6% linnades. Maal asus neid kõige rohkem Narva vallas, kus registreeriti 358 soomlast ja 273 ingerikku. Linnades asus neid peale Tallinna rohkearvuliselt veel Narvas – 1941. a. kokku 244 soomlast ja 75 ingerikku.

Protsentuaalselt on soomlaste ja ingerike osatähtsus Eesti üldrahvastikus tähtsusetu – 0,15%.

Eesti-Ingeris asuvad soomlased peamiselt järgmistes külates: Kallivere, Kulla, Arsia, Hanike j.t., kuna ingerikekülad on: Vanaküla, Väiküla ja Saarküla. Puht vene küladest tuleks mainida ainult Karstala-Gorka külasid. Üksikasjalikud andmed üksikute rahvuste esinemisest mainitud külates puuduvad. Selle küsimuse selgitamiseks olgu toodud väljavõte Eesti-Ingeri ajaleht „Sanaseppä” järgi, millest selgub, et 1935. a. kogu Eesti-Ingeris asus

Ingerikke 920 – 49%
 Soomlasi 594 – 31,6%
 Eestlasi 137 – 7,2%
 Venelasi 216 – 11,5%
 Vadjalasi 14 – 0,07%
 Kokku 1881 – 100,0%

Ingerike ja soomlaste levikuala iseloomustamiseks Eesti-Ingeris on käesolevale tööle lisatud juurde veel kaart. Seoses sellega olgu tähendatud, et Eesti iseseisvuse ajal tekkisid Eesti-Ingeris mõned täiesti uued soome asundused, nagu Alaküla, Uusi Feodormaa ja Uusi Ropsu.

Alljärgnevas olgu esitatud ülevaade Eesti-Ingeri küladest, kusjuures selles pole eraldatud üksikuid rahvusi.

Küla	Elanike arv	Bolševike poolt küüditatud arreteeritud jne.	Märkused
Uusi Ropsu Hanike	64	–	soome-ingeriku soome
Kulla	80	9	soome
Uus Arsia	36	1	soome
Räkälä	56	1	ingeriku-soome
Vanaküla	161	2	ingeriku-soome
Kalliviere	293	6	soome-ingeriku
Uusi Feodormaa	37	-	soome
Karstala-Gorka	79	-	vene

Väiküla	263	1	ingeriku
Saarküla	83	1	ingeriku
Magerburg	39	1	vene-eesti
Tervola	75	–	eesti-vene-ingeriku
Alaküla	(50)		soome
Kokku	1316	22	

Andmed on saadud 1943. a. alul Narva vallavalitsuselt.

3. Sooline ja vanuslik jagunemine.

1941. a. registreerimise andmeil oli soomlaste ja ingerike jagunemine vanusrühmade ja soo järgi järgmine:

Arv %

Vanusklass	m	n	kokku	m	n	kokku
kuni 14	200	175	375	28,3%	18,5%	22,7%
15–19	67	73	140	9,5%	7,7%	8,5%
20–24	24	44	68	3,4%	4,7%	4,1%
25–29	12	63	75	1,7%	6,7%	4,6%
30–34	16	57	73	2,2%	6,0%	4,4%
35–39	32	60	92	4,5%	6,4%	5,6%
40–44	91	94	185	12,9%	9,9%	11,2%
45–49	89	92	181	12,6%	9,8%	10,9%
50–54	76	88	164	10,7%	9,3%	9,9%
55–59	29	63	92	4,2%	6,7%	5,6%
üle 60	71	135	206	10,0%	14,3%	12,5%
	707	944	1651	100,0%	100,0%	100,0%
	43%	57%	100,0%			

Tabelist selgub naiste ülekaal meeste suhtes, sest iga 1000 mehe kohta tuleb 1340 naist. (Eesti keskm. 1300). Alla 14 a. vanusrühmas on poisid siiski tüdrukuist ülekaalus.

Tööealiste arv selgub kokkuvõtlikult alljärgnevas:

	kuni 14 a.	15–59 a.	üle 60 a.	Kokku
Mehed: arv	200	436	71	707
%	12,2	26,4	4,4	43,0
Naised: arv	175	634	135	944
%	10,3	38,5	8,2	57,0
Kokku: arv	375	1070	206	1651
%	22,5	64,9	12,6	100,0

Tabelist nähtub tööealiste võrdlemisi kõrge osatähtsus, eriti naiste osas.

4. Jagunemine kutsete ja tööharude järgi.

Soomlaste ja ingerike jagunemine kutsete ja tööharude järgi selgub alljärgnevas.

Kutse/töõharu	Mehed	Naised	Kokku	%
I Põllumajandus	223	305	528	51,4
II Murrud ja kaevandused	8	-	8	0,8
III Mineraalide töötlemine	4	2	6	0,6
IV Metallide töötlemine	25	1	26	2,5
V Keemiatööstus	2	3	5	0,5
VI Tekstiiltööstus	19	77	96	9,3
VII Tselluloosi- ja paberitööstus	1	2	3	0,3
VIII Polygraafiatööstus	1	1	2	0,2
IX Nahatööstus	2	1	3	0,3
X Puuesemete ja muusikariistade valmistamine	17	5	22	2,2
XI Toidu- ja maitseainetetööstus	11	2	13	1,3
XII Kehakatte- ja pudukaubatööstus	7	16	23	2,2
XIII Ehitustööstus	37	2	39	3,8
XIV Liiklus ja side	26	5	31	3,0
XV Kaubandus	15	36	51	5,0
XVI Võõrastemajad, restoranid	2	6	8	0,8
XVII Valitsus (ka omavalitsus), sõjavägi, piirivalve, politsei, tuletõrje	6	2	8	0,8
XVIII Kool, kirik, kunst, vabad elukutsed	13	20	33	3,2
XIX Tervishoid ja hügieen	4	19	23	2,2
XX Muud	15	84	99	9,6
Kokku	438	589	1027	100,0

Ülalesitatust selgub, et 51,4% soomlasi ja ingerikke on elukutselt põllumehed. Töölisi on kokku 23,9%, neist kõige rohkem tekstiiltöölisi Narva vabrikuis jne.

Peategevusalade järgi jagunesid soomlased ja ingerikud järgmiselt:

	Mehed	Naised	Kokku	%
Põllupidamine, aiandus, mesindus	375	456	831	50,33
Metsandus	8	4	12	0,73
Kalandus	6	6	12	0,73
Põllumajandus kokku	389	466	855	51,79
Tööstus	176	232	408	24,71
Kaubandus	18	31	49	2,97
Transport ja side	31	29	60	3,63
Ühiskondlik tegevus	50	86	136	8,24
Maja- ja isikuteenimine	10	22	32	1,94
Muud tööharud	22	51	73	4,42
Töõharu teadmata	11	27	38	2,30
Kokku	707	944	1651	100,0

Tabelist selgub, et soomlased ja ingerikud on leidnud endale peategevusala ja ülalpidamise enam-vähem vastavalt elukutsele. 76,5% kõikidest soomlastest ja ingerikest elatavad end põllumajandusest

ja tööstusest, kuna 23,5%-l on mõni muu tegevusala. Tööstusest elatuvad soomlased ja ingerikud asuvad peamiselt väljaspool Eesti-Ingerit, sest viimases ei leidu nimetamisväärseid tööstusi.

5. Hariduslik ja kultuuriline olukord.

Eesti-Ingeri oli viimase 25 a. jooksul ainukeseks Ingeri osaks, kus võidi teha rahvuslikku kultuuri ja eneseharimisetööd. Kuuludes piiriäärsele maakonda, oli sinne hariduse ja kultuuritöö siiski pidevalt väärarusaamiste objektiks nii Eesti-Ingeris koha pääl, kui ka Eesti ja Soome avalikkuses. Seda soodustas omakorda kohalike rahvaste rohkus, kus elasid kõrvuti ingerikud, soomlased, eestlased ja venelased. Eesti ja Soome valitsuste vahel sõlmitud kultuurleppel kohaselt kindlustati Eesti-Ingeri soomlasile emakeelne alghariduse võimalus, mille arendamiseks Soome poolt palju kaasa aidati. Eesti riigi seisukohalt oli ideaaliks piiriäärsete valdade asustus võimalikult eestimeelse ja -keelse rahvastikuga. Neil põhjusil said kohalikud, kuigi tunduvas vähemuses esinevad eestlased võrdlemisi vabalt mööda hõlvida ülalmainitud kultuurkõkkuleppel ja ajajooksul ka puhtsoome küladesse, eriti aga koolidesse eesti keelt õppekeelena sisse viia. See asjaolu tingis kohati väga ägedaid kokkupõrkeid kohapäälsete soomlaste ja eestlaste vahel, mida kohalikud – suurel määral bolshevistikult häälestatud venelased oma huvides ära kasutada püüdsid.

Kohalikud vastuolud tõusevad haripunkti 1932–34. a., millega seoses ilmuvad Eesti ajakirjanduses (Põhja Kodu, Postimees jt.) tendentslikud kirjutised Eesti-Ingeri eestistamise õigustamiseks. Järgnevatel aastail paraneb küll ajakirjanduse toon – Eesti-Ingerit lastakse paista hääs valguses ja kirjutisist jääb mulje, nagu oleks siin kõik kõige paremas korras. Tegelikult kestis kohapealne võitlus erirahvaste vahel edasi ja kandus koguni Soome poolele, mille ilmekaks väljendiks oli Dr. M. Haavio kirjutis 1937. a. – „Eesti Ingeri hädahüüd”.

See kõik ei vähenda aga selle kultuurilise töö tähtsust, mida Eesti Ingeris viimaseil aastakümnetel tehti. Peatume selle juures lähemalt.

a. Koolid

Koolidest tegutsesid järgmised: 1) Kalliviere 6 kl. algkool, mis 1933. a. alates töötas soome ja eesti õppeharudega. Mõlemas õppeharus õppis umbes võrdselt lapsi. 2) Kulla küla 4 kl. algkool, mis pidi olema puht soome kool, kuid kus õpetus toimus eestlasest koolijuhataja algatusel eestikeeles. 3) Väiküla ingerike külas töötas 6 kl. algkool eesti ja vene haruga, kusjuures eesti haru õpilaste arvult suurem oli. 4) Dolgaja Niwa eesti-vene algkool, kus õppis ka soome lapsi. Sellest näeme, et viimaseil aastail soomlasil oli ainult üks emakeelse alghariduse omandamise võimalus Kalliviere algkoolis, kuid ka siin kujunes õpetus eestlasist õpetajate mõjul järjest eestimeelsemaks.

Mis puutub kutse-, kesk- ja kõrgemasse haridusse, siis oli seda võimalik omandada eesti koolides. Mainida tuleks veel asjaolu, et õige rohkesti soomlasi õppis Soome vastutulekul ja kulul Soome rahvaülikoolides.

b. Kirik

Kirik on Ingeri soomlasile olnud kõige mõjuvaks toeks nende rahvusliku omapära alalhoidmisel. Teisel poolt on ingerike juures just usk ja kirik olnud need tegurid, mis rahva venepärases muutsid. Seda võib tähendada ka Eesti Ingeri kohta, kus kiriku mõju viimaseil aastail veelgi suurenenud on. Kui ülal nägime, et koolide suhtes soomlaste olukord nende arvulisele suhtele mitte vastav polnud, siis oli kiriklik tegevus võrdlemisi vabaks ja riikliku võimu poolt vähemal määral juhitavaks alaks, kus Soome abil ja toetusel palju rahvuslikku tööd kohalike soomlaste seas ära tehti. Mainida tuleks siin eriti Soome abi Kalliviere kiriku ülesehitamisel, mis valmis 1933. a. Soome saatis siia ka pastori, kes viimaseil aastail siiski Narva-Jõesuu eestlasest õpetajaga asendus.

Soome-Rootsi kogudus, kuhu 1936. a. lõpul kuulus 668 hinge (praegu umbes sama palju), on

asutatud juba enne 1628 – olles seega Narvas saksa koguduse kõrval vanimaid luteriusu kogudusi.

Ingerikud ja venelased kuuluvad mitmesse vene kogudusse.

c. Kultuurhariduslikud organisatsioonid

Kõige olulisemat tegevust avaldas siin Ingeri Selts (Inkerin Seura), kes juhtis kohalikku rahvuslikku tööd. Selts andis alates 1927. a. oma häälekandjat „Sanaseppä” välja, mis alles 1936. a. korralikus trükis ilmuma hakkas. Selle tagasihoidliku väljaande sisus domineerisid algusest lõpuni vaimulikud kirjutised, millele lisanesid kohalikud teated ja võrdlemisi rohkesti bolschewismivastast propagandat. Leht suleti 1938. a., kuna selles soome koolide eestistamise vastu teravalt üles astuti.

Ingeri Selts omas soomekeelse raamatukogu, kus juba 1927. a. 558 köidet oli. Ingeri Seltsi kõrval näitasid vähemat tegevust veel karskusselts „Nouseva Inkeri” (Tõusev Ingeri), noortering „Kullervo“ ja Eesti-Ingeri Naisteselts, mis kõik soomlaste organisatsioonid olid.

Eesti alglaste eesvõttel asutati 1927. a. Ingeri Eesti Haridusselts, kelle juhtivaiks jõududeks olid Kalliviere algkooli eesti õpetajad. Seltsi tegevust soodustas paremate juhtide ja aineliste võimaluste olemasolu, takistavaks teguriks oli eestlaste üldiselt väike arv Eesti-Ingeris. Väiküla ingerike külas tegutses Vene Haridusselts Zarja.

Edasi tegutsesid Eesti Ingeris kohalik Kaitseliit, tuletõrje, jahiselts jne.

Üle-eestilist organisatsioonest tuleks mainida Tallinnas asuvat Soome Haridusseltsi, mis rajati 1924. a. Laiemat tegevust mainitud organisatsioon siiski ei avaldanud.

d. Eesti Ingeri üldkultuuriline ilme

Vaatamata mitmete rahvuste esinemisele võrdlemisi väikesel maaalal on Eesti Ingeris siiski väga palju kogu Ingerile omast kultuuri säilunud. Veel kuni viimase ajani leidis siin mitu andekat rahvalaulikut. Kui 1915–35. a. Soomes ilmunud teos „Suomen kansan vanhat runot” (Soome rahva vanad rahvalaulud) sisaldab 14 651 Ingerist kogutud runo, siis on Eesti Ingeri sellest 632 runo andnud. Soomlaste rahvuslik omapära, keel, usk ja tavad on väga hästi alal hoidunud ja viimaste aastakümnete jooksul veelgi soomepärasemaks muutunud. Ingerikud on, eriti Väikülas ja Saarkülas, tugevasti venestunud ja teatud osa neist peab end venelasiks. Siiski eraldavad nad end nn. puhtvenelasist, kes ei valda ingerike murret. Märksa soomepäraseina on Vanaküla ingerikud.

Haridusliku taseme poolest tuleb soomlasi pidada enamvähem võrdseiks Eesti keskmisele tasemele maal, kuna ingerikud sellest maha jäävad.

e. Eesti Ingeri praegune hariduslik olukord

Praegu seisab Eesti Ingeri hariduskultuuriline töö võrdlemisi soikus. Pole jõutud toibuda bolschevismiaegseist kaotustist ja sõjaolukord lisab omaltpoolt takistusi juurde. Kooliolud on siiski enamvähem korraldatud, kusjuures lastele on antud võimalus ainult eesti- ja venekeelse hariduse omandamiseks, kuna soome koolid puuduvad.

6. Majanduslik olukord.

Elanike peatuluallikaks on Eesti Ingeris põllumajandus. Selle tasuvus oli endisel tsaari ajal lähedal asuva Narva Jõesuu kuurordi tõttu õige häa. Kuigi selle ja ka Narva linna turu ostujõud Eesti iseisvuse ajal langes, loodi maareformi teostamisega põllumajanduse arenguks siiski soodsad eeldused. Põllumajanduse moderniseerimine edenes siiski võrdlemisi visalt, mille tähtsamaks põhjuseks oli talude üldine väiksus ja rahva konservatiivsus. Neil põhjusil olid tööabinõud ja -riistad enamasti iganenud, näiteks kasutati ohtralt käsitsi rehepeksu jne. Üksikasjalikult selgub Eesti Ingeri majanduslik ilme alljärgnevast tabelist (Andmed on saadud Narva vallavalitsuselt ja kehtivad 1943. a. alguse kohta).

Küla	Põllumaad ha.	Tööhobused	Lüpsilehmad	Lambad	Sead
Uusi Ropsu Hanike	35,3	8	15	10	1
Kulla	70,4	13	22	24	4
Uus Arsia	20,8	4	7	3	3
Räkälä	28,7	7	16	9	5
Vanaküla	61,0	17	47	29	13
Kalliviere	218,4	43	107	90	29
Uus Feodorma	24,8	7	14	11	-
Karstala-Gorka	53,5	17	34	28	3
Väiküla	236,2	41	74	25	30
Saarküla	34,1	11	24	8	3
Magerburg	-	-	-	-	-
Tõrvala	26,4	4	18	1	4
Alaküla	?				
Kokku	809,6	172	378	238	95

Tabelist selgub võrdlemisi tihe asustus, võrreldes põllupindalaga – iga inimese kohta tuleb siin keskm. 0,65 ha põldu (Eestis ca 1,0 ha). Ülalesitatud andmed on siiski ainult ametlikud ja pärinevad varematest aastatest. Vahepeal on kogu Eesti Ingeris rohkesti uudismaid üles haritud ja tegelik põllupinna üldsuurus võib kuni kaks korda suurem olla kui ülal tähendatud.

Põllumaa väärtus ja iseloom on vahelduv, üldiselt aga kehv, sest ülekaalus on kerged liivamullad. Põllukasutuse iseloomustamiseks Eesti Ingeris võime kasutada kogu Narva valla¹⁰ kohta käivaid 1939. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmeid, mille järgi üksikute põllukultuuride kasvupindalad olid %-des.

Kultuur	Narva vald	Eesti keskmine
Tali- ja suurikis	18,5	13,5
Talinisu	1,9	2,8
Suinisu	11,2	3,9
Oder	7,3	7,5
Kaer	15,8	12,9
Segavili	1,5	11,3
Põlluhein	16,1	22,9
Kartul	11,9	8,0
Muud kultuurid	4,7	6,1
Kesa	11,1	11,1
Kokku	100,0%	100,0%

Tabelist näeme, et Eesti Ingeris viljeldakse suhteliselt rohkesti rukist, suinisu ja kartulit, kuna segavilja kasvatuse, võrreldes muu Eestiga, vähemal määral levinud on. Selle põhjuseks on peale mullastiku iseloomu veel talude väiksus, mis sunnib kasvatama võimalikult rohkem toitavilja. Et Eesti Ingeri talud enamikus tõesti väikesed on, selgub alljärgnevast, mille järgi kogu Narva vallas 1939. a. oli:

¹⁰ Narva valla, kuhu kuulub Eesti Ingeri, üldsuurus on 219,0 km². Sellest on põllumajanduslikku maad (põld, heina-, karjamaa) 7430 ha ehk 34%. Põllu- ja aiamaa üldpind oli 1939. a. üleskirjutamise andmeil 2217,5 ha.

Talundi suurus ha.	Talundite arv (%%)	
	Narva vald	Eesti keskm.
1–5	15,8	15,8
5–10	33,3	17,0
10–20	36,0	28,8
20–30	10,7	18,2
30–50	4,2	15,5
üle 50	–	4,7
Kokku	100,0	100,0

Tabelist näeme, et Narva vallas ja seega ka Eesti Ingeris domineerivad ülekaalukalt (85,1%) alla 20 ha suurused talundid. Oma väiksusele vaatamata suudavad Eesti Ingeri talud siiski anda peaaetist suuremale osale rahvastikust. Talundite arv, mis ei suuda täielikult elatada selle omanikku, on kõigest 15%. Neis hangitakse lisaissetulekut välistöödel, aiandusega, marjade, seente jne. korjamisega. Mere ja jõgede ääres harrastatakse kalapüüki.

Põlluviljeluse kõrval on tähtsamaks tegevusalaks loomakasvatus. Hobuse- ja veisepidamise intensiivsus, lähtudes põllupinnast, on umbes võrdne üleestilise keskmisega, kuna sea- ja lambapidamine sellest tunduvalt maha jääb. Loomasaadused tarvitati suuremalt osalt kodus ära, väljaarvatud osa piima, kohupiima ja võid, mune – mis Narva ja Narva Jõesuu turgudel realiseeriti.

Tööstusi Eesti Ingeris pole, kuid seevastu leidsid paljud soomlased ja ingerikud tööd Narva tekstiilfabrikus. Viimaseil aastail siirdus neid, eriti noori, rohkesti ka põlevkivi tööstistesse, kus teenistuse võimalused suhteliselt väga hääd olid.

Kaubandus toimus peamiselt Narva linnas ja Narva Jõesuus, kuid ka kohalikes küldes oli väiksemaid ühis- ja erakauplusi.

Liiklus ja side toimus talvel peamiselt ainult hobustega, suvel aga korrapärase laevühenduse abil mööda Rossoni ja Narva jõgesid.

Kokkuvõttes tuleb tähendada, et Eesti Ingeri soomlased ja ingerikud elasid viimastel aastatel eriti majanduslike tingimuste suhtes täiesti rahuldavalt. Paljud neist lahkusid vanadest venepärastest tänavküladest ja ehtasid uued ning nägusad hooned oma kruntidele. Kohati tekkis maareformi tulemusena hoopis uusi asundusi. Kuigi kultuurküsimumis esines eestlaste, soomlaste ja venelaste vahel teravaid lahkuminekuid, ei suutnud see üldist arengut pidurdada.

Märksa iselaadsem on ingerike asend. Olles tugevasti venestunud, ei oma nad tugevat rahvustunnet sellisel määral, mis võimaldaks isegi nende täpse arvu kindlaks tegemist. Viimaseil aastail on osa neist eesti koolipoliitika mõjul eestistamise tendentsi üles näidanud. Eesti Ingeri soomlaste juures võib aga seevastu rahvusliku iseteadvustunde tugevnemist tähele panna.

L. Yllö /allkiri/

ERA, f. R-64, n. 1, s. 830a, l. 1–11.

Tiit Noormets

(1959)

Lõpetanud Tartu ülikooli (1982) ja Moskva Ajaloo-Arhiivinduse Instituudi (1985). Olnud 1983–1993 Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riiklikus Keskarhiivis (FFFRKA), sh. kasutusosakonna juhataja. 1993–1995 töötas EV Kaitseministeeriumis, alates 1996 Riigiarhiivis. Hetkel Rahvusarhiivi teadus- ja publitseerimise büroo peaspetsialist. Uurimisvaldkonnad: sõjaajalugu, sh. relvastatud vastupanuliikumised; 20. sajandi Eesti ajalugu. Üle 50 teadus- ja aimeartikli ja kommenteeritud dokumendipublikatsiooni.

Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivkogu tegevusest 1974–1989

Anne Valmas

Arhiivkogu loomine

1970-ndate aastate alguseks oli eri asutustesse, nagu Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee, Julgeolekukomitee ja ENSV Välisministeerium, kogunenud nii ohtralt pagulaskirjandust, et selle hoidmine kujunes tülikaks. Kapid olid pungil täis ja tõenäoliselt keskkomitee osakonnajuhataja Juhan Kaspar Jürna peas hakkas keerlema mõte selle üleandmisest raamatukogule. Akadeemik Arno Kõörna ja Teaduste Akadeemia Raamatukogu direktori Felix Kauba läbirääkimiste tulemusena keskkomiteega jõuti otsusele, et raamatud antakse üle TA Raamatukogule, kus moodustatakse selle tarvis kinnine osakond. Teise versiooni järgi pärines idee pagulaskirjanduse kogu loomiseks Felix Kaubalt, sest raamatukogusse oli aja jooksul kogunenud riikli jagu pagulasautorite raamatuid, peamiselt ilukirjandust, mis olid nähtavasti raamatukogusse suunatud seepärast, et olid saadetud TA töötajatele. Siit sündiski mõte, et miks ei võiks olla see kirjandus raamatukogus, nagu kõik muugi. Nii tekkis ka võimalus raamatute paremaks säilitamiseks.¹

Oma osa mängis arvatavasti seegi, et raamatukogu asus otse keskkomiteehoone vastas ja kirjanduse kättesaadavus oli edaspidi lihtne. Ettekirjutused hoiutingimuste kohta tulid Moskvast – ruumid pidid olema rauduste taga ja signalisatsiooni all ning aknad trellitatud, hoiuruum pidi olema lugemissaalist eraldatud. Trelle akende ees õnnestus

siiski vältida, sest ruum paiknes kolmandal korrusel.

29. augustil 1972 toimus EKP Keskkomitee büroo istung, mille protokollis märgitakse: „Luu ENSV TA raamatukogu erifondi juurde eriline suletud fond nii ühe kui ka kahe piirangumärgiga tähistatud eestikeelsete emigrantlike väljaannete säilitamiseks.”²

EKP Keskkomitee otsus 18. septembrist 1972 näebki ette nõukogudevaenuliku kirjanduse säilitamiseks luua toonase Eesti NSV Teaduste Akadeemia Raamatukogu juurde kinnine fond, nn. arhiivkogu, mis sai raamatukogu erihoiu osakonna³ üheks sektoriks. Erihoiu osakonna arhiivkogu sektor alustas säilinud dokumentide järgi tegevust 1. jaanuaril 1973 ja samal ajal asus peabibliograafia sektoris tööle ka Andrus Roolah. Esimesed raamatud kanti inventariraamatusse sisse siiski alles 21. märtsil 1974. Kuigi tegemist oli raamatukogu struktuuriüksusega, ei kajastunud sektori töö üheski raamatukogu aruandes. Sektor oli tavalugejatele suletud ja ka raamatukogu töötajad ei teadnud arhiivkogu tegemistest midagi, samuti ei kajastanud raamatukogu kataloogid seal olevat kirjandust.

Raamatukogu remont 2009. aastal tõi tagasihoidlikust nurgatagusest ootamatult päevavalgele arhiivkogu dokumendid, osaliselt õiendeid, mitmesuguste juhendmaterjalide mustandeid jm. Nende põhjal on võimalik saada dokumentaalset tõestust arhiivkogu tegevuse kohta Nõukogude ajal, millest üht-teist oli varem üksnes kuulnud. Kahjuks ei ole

¹ Eesti NSV TA Raamatukogu endise erihoiu osakonna juhataja Antti Oviiri mälestuste põhjal.

² Väljavõte EKP KK büroo 29. augusti 1972. aasta istungi protokollist nr. 55. 1. sept. 1972. Täiesti salajane.

³ Erihoiu osakonda oli koondatud eestikeelne kirjandus aastatest 1917–1940 ja võõrkeelse kirjanduse keelatud osa.

säilinud paberite järgi võimalik kindlaks teha, missugused dokumendid kinnitati ja töö aluseks võeti, missugused mitte, sest paljud neist on eri variantides ja allkirjastamata.

Üks kiri, millega arhiivkogu loomine otsustati, on kunagise kompartei funktsionäri H. Tominga kiri Eesti TA asepresidendile Viktor Maamäele, kus kirjutatakse: „Palun Teie nõusolekut ja korraldust selleks, et kogu TA raamatukogus olev ja sinna saabuv eesti ning balti emigrantlik kirjandus, samuti otseselt antikommunistlikud väljaanded, olenemata salastatuse astmest saaksid koondatud ühte paika, TA Teadusliku Raamatukogu arhiivfondi 25. märtsiks 1974. Nimetatud materjalid on hädavajalikud võitluseks antikommunistliku propaganda vastu suunatud võitluse organiseerimisel.”⁴

Nagu kirjas nõuti, asi ka läks. Moodustati suletud arhiivfond,⁵ kuhu ligipääs oli võimalik ainult erilubadega, ja nii kestis see 15 aastat (1974–1989).

Töö korraldamiseks koostati mitmeid dokumente. Üks neist kannab pealkirja „Eesti NSV Keele- ja Kirjanduse Instituudi juures asuv „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise sektor””. Dokumendi põhjal selle sektori tööd suunavad TA asepresident Viktor Maamägi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor Endel Sõgel, tegelikku tööd korraldab ja kontrollib sektori juhataja. Sektori tööülesanded on – analüüs suundade, tendentside, grupeeringute, lahkkelide kohta, mis ilmnevad eesti emigrantide hulgas. Selleks koostatakse käsikirju, kus propageeritakse Nõukogude Eesti saavutusi, valgustatakse õigesti kodanliku ja Saksa okupatsiooni perioodi ründavas poliitilises aspektis, paljastatakse emigrantlikes trükistes ilmunud antikommunistlikke

võltsinguid. Selle sektori üheks tööbaasiks oligi mõeldud arhiivfond, mille töötajad olid kohustatud andma igakülget abi trükiste valikul ja kättesaamisel.⁶

TA Raamatukogu arhiivfondi tööeeskirjade põhjal sai arhiivfondi erialase (emigratsiooni probleeme hõlmava) töö suunajaks Keele ja Kirjanduse Instituudi tolleaegne direktor Endel Sõgel, tegeliku töö korraldajaks raamatukogu peabibliograaf, sektorijuhataja Andrus Roolah, kes oma tööd ka suure kaasaelamisega tegi. Allüksuse ülesandeks oli koondada ühte kohta eesti pagulaste poolt välja antud trükised – raamatud, brošüürid ja perioodika. Kirjanduse põhjal koostati annooteeritud bülletääne ja mitmeid kartoteeke, sealhulgas personaalia kartoteeki poliitiliselt aktiivsete eestlaste kohta välismaal.⁷

Raamatute arvelevõtmine ja säilitamine

Raamatute arvelevõtmiseks kehtisid ranged Glavliti⁸ antud reeglid. Andrus Roolah kirjutab 1984. aastal koostatud õiendis:

„Et vältida antikommunistliku laimuinformatsiooni levikut ja tõkestada juhuslike inimeste pääsu nõukogudevaenulikkude laimu sisaldavate materjalide juurde, selleks otsustas GLAVLIT säärased trükised, mis satuvad kuidagiviisi Eesti NSVsse, koondada ainult ühte kohta, s. o. ENSV TA Raamatukogu arhiivsektorisse, mille ruumid vastavad GLAVLITI instruksioonide nõuetele ja kus kinniseid ja täiesti kinniseid trükiseid hoitakse kolme raudukse taga, mida pitseeritakse iga tööpäeva lõpul ja mille trepikodades ning fuajees on alaline ööpäevane valve.”⁹

Kõik arhiivkogusse saabunud trükised

⁴ Eesti NSV TA asepresidendile akadeemik V. Maamäele. H. Toming, EKP KK Välissuhete osakonna juhataja. Veebr. 1974.

⁵ Dokumentides on kasutatud paralleelselt nimetusi „arhiivkogu” ja „arhiivfond”.

⁶ Eesti NSV Keele ja Kirjanduse Instituudi juures asuv Lääne ideoloogiliste voolude uurimise sektor.

⁷ Nimetatud kartoteek on praeguseni säilinud Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse keskses, mis asub endise arhiivkogu ruumides ja mille kogud said aluse endisest TA Raamatukogu arhiivkogust. Kartoteeki on pidevalt täiendatud ja sisaldab praeguseks üle 10 000 nime. Kartoteegi põhjal koostatakse isikuloolist andmebaasi VEPER, kus leidub andmeid ligi 3000 tuntud väliseesti isiku kohta ja on veebis kättesaadav aadressil: isik.tlulib.ee

⁸ Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus.

⁹ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. det. 1984.

inventeeriti vastavalt Glavliti tehtud sisulisele liigitusele – kinnine trükis märgistati ühe kuusnurkse templiga ja täiesti kinnine trükis märgistati kahe kuusnurkse templiga.¹⁰ Ühes Glavliti esitises on täpselt lahti seletatud, kuidas välismaalt saabunud eestikeelset kirjandust märgistati:¹¹ „Väljaanded, mis ei sisalda vaenulikke, nõukogudevastaseid ja antikommunistlikke materjale, kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiat, religioosset propagandat ja pornograafilisi või bulvarlik-meelelahutuslikke materjale ega ole välja antud reaktiooniliste organisatsioonide poolt. Need väljaanded, mille üldist kasutamist ei piirata, tähistatakse „**kolmnurga**” märgiga ja lubatakse adressaatidele kätte anda. Väljaanded, mis sisaldavad vaenulikke nõukogudevastaseid materjale, kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiat, religioosset propagandat ja teisi vaenulikke materjale tähistatakse üldkasutatavust piirava „**kuusnurga**” märgiga ja konfiskeeritakse. Teatud arv konfiskeeritud eksemplare saadetakse operatiiveesmärkidel EKP KK-le, ENSV MN juures asuvalle KGBle, Fr. R. Kreutzwaldi nimelisele ENSV Riiklikule Raamatukogule ja ENSV TA Kirjandusmuuseumile säilitamiseks erifondis. Väljaanded, mis sisaldavad eriti nõukogudevastaseid materjale, kuritahtlikke rünnakuid NLKP ja NSVL valitsuse juhtide vastu, tähistatakse **kahe „kuusnurgaga**” ja konfiskeeritakse.”

Kirjutatakse ka, et riiklikku saladust omavaid materjale arhiivkogu fondides enam ei leidu, need anti 1982. aastal vastava akti alusel üle Teaduste Akadeemia Presiidiumi I osakonnale.¹²

Kogu arhiivkodus säilitatav materjal oli Glavliti poolt läbi vaadatud, liigitatud ja tseensorite tembeldatud. Arhiivkogu ja Glavliti vaheline koostöö oli harmooniline ja tihe.

Kord aastas kontrollis arhiivsektori tööd Moskvas kohale sõitnud Glavliti keskasutuse revident, kelle hinnang arhiivsektori tööle oli kiitev. Nii andis Moskva revident 1983. aasta kohta järgmise hinnangu: „ENSV TA Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna arhiivsektori töö on eeskujulik ja vastab kehtivate instruksioonide sätetele.”¹³

Arhiivkogu kasutamine

Kõigi trükiste kasutamist jälgiti rangelt ja selleks olid väga täpsed eeskirjad.

Trükiseid võisid kasutada „Lääne ideoloogiliste voolude uurimise töörühma” töötajad, need, kes olid saanud uurimisülesande vahetult EKP Keskkomiteelt, või uurijad, kes olid nimetatud töörühma poolt kaasa tõmmatud kindla temaatika uurimiseks.¹⁴ Kõigil kirjanduse kasutajatel pidi olema luba. „Arhiivfondi kirjanduse kasutamiseks loa saanud tuleb koheselt hoiatada, et antud materjalide kohta informatsiooni levitamine ja nende sisu avaldamine on rangelt keelatud. Kirjanduse laenutamine toimub ainult uurija töö teemal vastavalt, kusjuures katalooge ja kartoteeke uurija kasutada ei saa. Arhiivkodus leiduvaid materjale laenutatakse kohapeal lugemiseks ainult neile, kes säärast laadi arhiiviainest vajab oma teaduslikuks tööks või meie ideoloogiliste vastaste laimu ümberlukkamiseks.”¹⁵

Erihoiuosakonnas säilitatavatest materjalidest oli lubatud avaldada trükis väljavõtteid ja kasutada viiteid juhul, kui need ei sisaldanud poliitilisel ebaõigeid seisukohti.¹⁶

Kinniseid materjale, millel oli üks kuusnurkne tseensoritempel, laenutati avalduse põhjal, mille oli viseerinud TA raamatukogu

¹⁰ Samas.

¹¹ Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus. 18. augustil 1972. Salajane. EKP KK sekretäri le sm. V. Väljasele. Esitis (ilmunud Looming 1999, nr. 5, lk. 753–754).

¹² Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

¹³ Samas.

¹⁴ Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu Erihoiuosakonna Arhiivfondi ajutine põhimäärus. Kinnitanud ENSV TA asepresident V. Maamägi. 8. dets. 1974.

¹⁵ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

¹⁶ Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate materjalide kasutamise kord. Kinnitatud ENSV TA Raamatukogu direktori poolt 8. juunil 1982.

direktor. Avaldus pidi olema asutuse blanketil, kus oli ära toodud põhjus, miks lugeja neid materjale vajas. Allkirjastatud pidi see olema igal juhul asutuse juhataja, mitte asetäitja poolt. Paberil pidi olema asutuse ametlik ümmargune tempel.

Täiesti kinniseid materjale, millel oli kaks kuusnurkset tsensoritemplit, laenutati eelkirjeldatud avalduse alusel, kuid see pidi olema viseeritud EKP KK välissuhete osakonna juhataja või tema asetäitja poolt. Avaldusi esitas viseerimiseks arhiivfondi juhataja.

Sellega kadalipp veel ei lõppenud. Kui avaldus oli jaatavalt viseeritud, anti lugejale arhiivsektoris tutvumiseks materjalide kasutamise kohta kehtivad eeskirjad, mis sisaldasid ka kriminaalvastutuse sätteid. Pärast seda pidi lugeja andma avaldusele allkirja kehtivate eeskirjadega tutvumise kohta.¹⁷

Kõik uurija poolt tehtud väljakirjutused säilitati arhiivfondis ja anti uurijale välja alles pärast tema töö lõpetamist ning kui arhiivsektori töötaja oli need läbi vaadanud.

Arhiivsektori töötajatel oli õigus ja kohustus kontrollida lugejate poolt tehtud märkmeid. Kui need ei vastanud avalduses märgitud teemale, siis kustutati märkmed loetamatuks või konfiskeeriti terve märkmik vastava kviitungi vastuandmisega.¹⁸ Nagu Roolah ühes aruandes märgib, esines üks juhtum, kui juhataja konfiskeeris märkmiku ja tühistas lugemisloa. Nõukogudevastast laimuinformatsiooni sisaldava märkmiku andis raamatukogu administratsioon edasi julgeoleku komiteele. Neid trükiseid, mis sisaldasid laimu ja isiklikke kallaletunge juhtivtöötajate kohta, ei laenutatud üldse.

Arhiivsektoril oli täpne ülevaade sellest, mida ja millal üks või teine lugeja kasutas, sest registreerimisraamatus on kirjas üksikult iga trükis, ka iga kasutatud ajalehenumber. Arhiivkogu kartoteeke lugejad ei näinud ja seetõttu puudus neil ka teave, millised välja-

anded kogus üldse leidsid. Konsultandiks oli sektori juhataja, kes andis lugejale ainult neid trükiseid, mis olid seotud avaldusel märgitud töö teemaga.¹⁹ Arhiivkogu kasutajate mälestuste järgi seisis arhiivkogu juhataja mõnikord lugeja kõrval, kattes ajalehes kinni soovitu kõrval asuvad artiklid, et uurijal ei oleks võimalik lehest lugeda seda, mis ei vastanud uurimisteemale.

1985. aastal muutusid kasutamiseeskirjad pisut leebemaks ja erihoiu materjale oli lubatud kasutada isikutel, kes vajasid neid ametialaseks või teaduslikuks otstarbeks.²⁰

Kust tuli arhiivkogusse kirjandus?

Õiendites on nimetatud arhiivkogu komplekteerimise allikatena keskkomitee välissuhete osakonda, Glavliti, julgeoleku komiteed, välisministeeriumi ja antikvariaate. Lisaks on säilinud ka raamatute ja ajakirjanduse tellimismekirju. Tegelikult olid kõik välismaised raamatusaadetised Glavliti kontrolli all. Algul tsenseeriti Eestisse saadetud raamatusaadetisi Moskvast, hiljem usaldati see töö Eesti Glavlitele. Eestisse saabunud raamatud suunati kõigepealt Tallinna Peapostkontori tsensoripunkti, kus märgistati kuusnurkadega keelatud raamatud, mis läksid edasi keskkomitee propaganda või välissuhete osakonda, kus tehti lõplik otsus, mis saata adressaatidele või mis konfiskeerida.

Arhiivkogu säilinud dokumentide hulgas on ka ENSV Ministrite Nõukogu juures asunud Sõjaliste ja Riiklike Saladuste Hoidmise Peavalitsuses Glavliti ülema käsikirja 23. oktoobrist 1958 alusel koostatud aktid, mille põhjal põletati 1958–1959 sadu Eestisse saabunud väliseesti autorite raamatuid, sh. Gailiti, Kangro, Underi, Mälgu, Helbemäe, Suitsu, Kõpu, Kivikase, Mäelo, Uibopuu, Rumori, Talve, Kolgi, Lindsaare jt. teoseid.

¹⁷ Samas.

¹⁸ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. detsember 1984.

¹⁹ Samas.

²⁰ Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate materjalide kasutamise kord. Kinnitatud ENSV TA Raamatukogu direktori poolt 28. märts 1985.

"Kinnitan"
ENSV TEADUSTE
Akadeemia Teadusliku
Raamatukogu direktor
M. Dobkevits (M. Dobkevits)
28. märtsil 1985

Erihoiu osakonna arhiivsektoris asuvate
materjalide kasutamise kord

(Täienduseks ENSV TA Teadusliku Raamatukogu
materjalide kasutamise korrale)

1.

Erihoiu osakonna materjale on lubatud kasutada isikutel, kes vajavad neid ametialaseks või teaduslikuks otstarbeks.

Selleks tuleb töökoha (asutuse) juhataja kirjalik taotlus, kuhu on märgitud töö teema või vajatava kirjanduse temaatika. Taotluse kehtivuse aeg on üks aasta väljaandmise kuupäevast arvates. Taotlusele võtab lugeja TA Teadusliku Raamatukogu direktori kirjaliku nõusoleku.

2.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatava kirjanduse kasutamine toimub sektori lugemissaalis. Lugejaile laenutatakse kirjandust taotlusel märgitud temaatikale vastavalt.

3.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatavatest materjalidest on lubatud avaldada trükis väljavõtteid ja kasutada viiteid juhul, kui need ei sisalda poliitiliselt ebaõigeid seisukohti. Sealjuures on lugejad kohustatud esitama oma märkused ja väljavõtted sektori töötajatele kontrollimiseks.

4.

Erihoiu osakonna arhiivsektoris säilitatavate materjalide kohta kõrvalistele isikutele informatsiooni andmine ja nende sisu levitamine on rangelt keelatud. Sellest nõudest üleastunud isikud kannavad vastutust ENSV-s kehtivatele seadustele vastavalt.

XXXXXXXXXXXX

Märkus: Käesoleva korraga tutvumise kohta annab lugeja allkirja.

Hilisemast ajast niisuguseid akte ei leidu.

1960-ndatel aastatel olukord arvatavasti pisut leebus. Sellest ajast leidub ka raamatuid, mis raamatukogudesse ja eraisikutele välismaalt kohale tulid ja ka lugejateni jõudsid, nagu kirjastuse Orto tõlkekirjandus, mitmed Ristikivi romaanid, nagu „Hingede öö”, „Surma ratsanikud”, „Imede saar”, „Mõrsjalinik” jmt. Kuid neil raamatutel lõigati ära tagakaas, kus esitati infot Eesti Kirjanike Kooperatiivi ilmunud ja ilmuvate raamatute kohta. Lubatud raamatuid oli siiski vähe. Nõukogude tsensuurile tundub kõige vastumeelsem olnud just Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevus, mis koondas enda ümber toonase kõnepruugi järgi kõige reaktioonilisemaid emigrantlikke kirjanikke, nagu Bernard Kangro, Raimond Kolk, Arved Viirlaid, Arvo Mägi, Albert Kivikas jt.²¹ Samas on teada, et nimelt just Bernard Kangro püüdis mõnegi teose puhul EKK raamatutes kohandada teatud fakte nii, et Nõukogude tsensuur teosed läbi laseks.²² Kangro soovis väga, et raamat „Koolilinn Valga” jõuaks kaasõpilasteni, aga see oli asjata lootus.

Üksikuid väliseesti kirjanike raamatuid töid oma välisreisidelt salaja kaasa paljud kirjandushuvilised, kes neid siis ka sõprade hulgas levitasid. Nii sattus „keelatud kirjandust” ka erakogudesse. On teada mitmeid päris mahukaid erakogusid, kus väliseesti kirjandust leidis, kuid nende päritolu pole uuritud ja vaevalt et seda avalikustada soovitaksegi.

Nõukogude tsensuuri püüti ka üle kavaldada. Näiteks Arvo Mägi koostatud „Eesti rahva ajaraamatu” (1979) eksemplare jõudis Eestisse konspiratiivse väljaandena, mille kaas, tiitelleht, eessõna ja viimane lehekülj (sisukord) on teosest: E. Öpik. Talurahva mõisavastane võitlus Eestis. Tallinn, 1964.

Arhiivkogusse tulid postist konfiskeeritud raamatud. 1989. aastal leidsime mõnes üksikus raamatus kustutamata jäänud pühendusi. Need raamatud said adressaadid kätte.

Kuid paljudes raamatutes olid pühendused loetamatuks muudetud, välja lõigatud või lehed välja rebitud. Neid raamatuid polnud võimalik kellelegi tagastada, kuna tegelikud adressaadid jäid tuvastamata. Konfiskeeritud trükiste otsijaid oli mitmeid, kuid neid aidada ei olnud võimalik.

Välismaiste partneritena nimetatakse Stockholmi Ülikooli Balti uuringute keskust, Uppsala Ülikooli soome-ugri instituuti, Kirjastust EMP, Eesti Kirjanike Kooperatiivi, Eesti Arhiivi Austraalias ja mõningaid üksikisikuid, nende hulgas Stockholmi raamatukaupluse Välis-Eesti omanikku Lembit Kriisat. Tõenäoliselt ei teadnud nimetatud institutsioonid ega inimesed, et saadetised TA Raamatukogule jõuavad suletud arhiivkogusse, kus neid kasutada saavad vaid üksikud selleks eraldi loa saanud uurijad.

Kes oli sektori juhataja Andrus Roolaht?

Sündinud 1914. aastal Tartus, surnud 2004. aastal Tallinnas. Õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, mis jäi lõpetamata. Teenis Punaarmee, töötas sõja järel ajalehes Noorte Hääl, õppis Tartu Ülikoolis eesti keelt ja kirjandust, kuid ka need õpingud jäid pooleli. 1958. aastal hakkas tööle ajalehe Kodumaa juures. Alates Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA) loomisest, 1960. aastast oli selle aktiivne liige, alates 1971. aastast kompartei liige, aastail 1970–1973 töötas ajalehes Sirp ja Vasar, 1973 asus tööle TA Raamatukogu erihoiu osakonda, kus tegutses kuni 1988. aastani. Andrus Roolahe sulejooks oli väle, ta oli osav kirjamees.²³

Tema iseloomustuses kirjutatakse: „EKP Keskkomitee Vastupropaganda Komisjoni ülesandel on sm. A. Roolaht kirjutanud kümme-kümmend eesti kodanluse rahvavaenulikkude poliitikat ja saksa okupantide eesti soost käsilaste kuritegusid paljastavat raamatut, mis tuginevad aastatepikkusele uurimistöölle

²¹ K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tallinn, 1996, lk. 287.

²² Asta Lepiku suulised mälestused.

²³ Pikemalt on A. Roolahe tegevusest kirjutanud Ivo Juurvee: Idabloki eriteenistuste võitlustest Külma sõja ajaloorindel Andrus Roolahe ja Julius Maderi näitel. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 1–2, lk. 47–76.

meie vabariigi arhiivides. Sm. A. Roolae kõige ulatuslikumaks ja sisuliselt kõige kaalukamaks teoseks on viieköiteline „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas”, mis trükiti 30 000-lises tiraažis ja saadeti eesti emigrantidele laiali üle kogu maailma. Teravaks vastulöögiks eesti emigrantide isehakanud liidrite poolt levitatavale nõukogudevastasele laimule oli sm. Roolae (varjunimi Rein Kordes) poolt kirjutatud kolmeköiteline 18 000 eksemplaris trükitud teos, mille pealkirjaks oli „Eesti emigrantide saatusaastad”. Ka see väljaanne saadeti kapitalistlikesse riikidesse nii üksikisikutele kui asutustele.²⁴

Kui 2002. aastal Eesti Ekspressi ajakirjanik Pekka Erelt Andrus Roolahelt küsis, kui palju KGB tema tööd kontrollis, vastas Roolah talle omase ülbusega: „Ei kontrollinudki. Tegin ju seda, mida nad tahtsid. Olin väga lähedalt tuttav KGB juhi kindral August Porgiga. Tänu talle sain käia välismaal niipalju kui tahtsin ja muidugi nende kulul. Olin väga hinnatud. Ma sain kaks korda aastas koguni ümbriku sees raha.”²⁵ Ajakirjanik küsis ka: „Kirjutasite teravaid propagandaraamatuid väliseestlastele. Kahetsete seda nüüd või mitte?” Vastus kõlas: „Kõik, mis neis on, on õige. Kõik tugineb arhiivdokumentidele või isiklikule mälule. Kärpige sealt ainult tolleaegsed halvustavad ütlused välja ja järele jääb täiesti objektiivne ajalooline materjal.”

Nii see muidugi polnud, paljudgi oli raamatutes Roolae väljamõeldisi, laimu ja vägivaldselt välja nopitud kompromiteerivaid seiku inimeste ja sündmuste kohta.

Arhiivsektori töö väljundid

Töö kohta arhiivkogus esitati õiendeid EKP Keskkomiteele ja ka Endel Sõglale. Mõningaid väljavõtteid neist:

- Arhiivsektoris on valminud raamatud „Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” XI–XV köide, „Mineviku teed ja rajad” (ilmus Rein Kordese nime all, 6000 eksemplari); „Eesti emigrantide saatusaastad I–III”²⁶, autor Andrus Roolah. Need olid osavad vastupropagandateosed ja mõeldud väliseestlastele. „Siin ei ülistatud EKPd, vaid püüti ära kasutada väliseestlaste omavahelisi vastuolusid, ka seda, et väliseestlastegi hulgas leidis Nõukogude Liidu suhtes neutraalseid pagulasi ja samas liitu teravalt kritiseerivat nn emigrantlikku ladvikut.”²⁷
- 1979. aasta jooksul valmis arhiivsektoris vastupropagandalise teose „Eesti emigrantide saatusaastad” kolmas osa, mille 6000 eksemplari saadeti laiali eesti emigrantidele veel enne AABSi konverentsi ja Stockholmis toimuvaid ülemaailmseid eesti päevi [1980].²⁸ 1976. aastal ilmunud „Mineviku teed ja rajad” oli koostatud vastukaaluks Baltimore´i ESTO-le.
- „Aastas koostati kuus emigrantliku ajakirjanduse sisu peegeldavat annoteeritud bülletääni kolmes eksemplaris ametialaseks kasutamiseks, millest kaks anti üle EKP Keskkomitee välissuhete osakonnale. 1984. aastaks oli neid bülletääne ilmunud 72 numbrit, kokku 1026 lk.”²⁹
- Sektoris oli mitmeid töökartoteeke: kaks alfabeetilist raamatute kartoteeki kinniste ja täiesti kinniste trükiste jaoks, samuti perioodika kohta.³⁰ Personaalia kartoteek sisaldas sel ajal üle 2000 nime, keda Nõukogude Eestile eriti ohtlikeks pidada ja kes kodumaad külastades erilist jälgimist vajanuksid.
- 1981. aastal valmis vastupropagandaline brošüür „See, millest avalikult ei räägita” (ilmus Rein Kordese nime all, tiraaž 6000 eks.). Roolae sõnul paljastab nimetatud teos Rootsisis elavate eesti emigrantide reakt-

²⁴ Andrus Roolae toimik. Sm. Andrus Aleksandri pg. Roolahiti karakteristika.

²⁵ Kahe võimu hääletoru Andrus Roolah / interv. Pekka Erelt. – Eesti Ekspress 2002, 2. mai, lk. A12–A13.

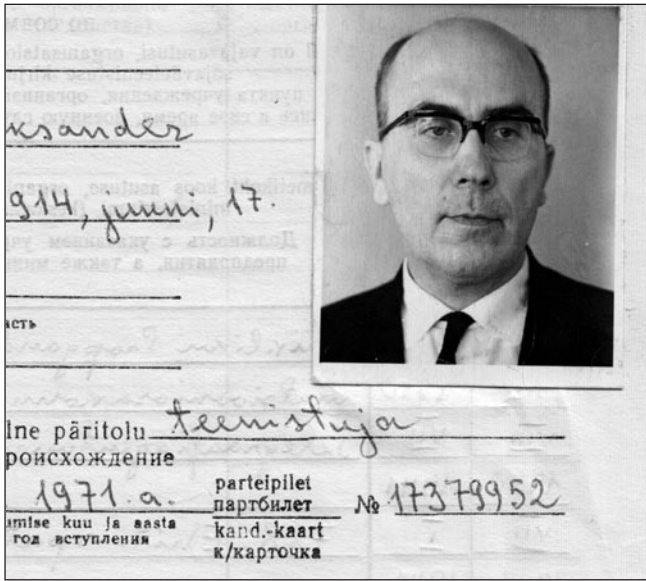
²⁶ Õiend EKP Keskkomiteele 25. aprillil 1980.

²⁷ Täpsemalt võib lugeda Andrus Roolae kirjutatud raamatute kohta Ivo Juurvee eelnimetatud artiklist, lk. 63–66.

²⁸ Õiend. EKP Keskkomiteele 25. aprillil 1980.

²⁹ Õiend. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu osakonna Arhiivsektor. 17. dets. 1984.

³⁰ Samas.



Andrus Roolahe
kaadriarvestuse isiklik
leht (fragment). Repro

sioonilist ja antikommunistlikku õnnestustegevust.³¹ See oli tegelikult August Otsa Stockholmis ilmunud raamatu „Miks kaotasime iseseisvuse” annotatsioon.

- VEKSA-le on saadetud andmeid väliseesti organisatsioonide kohta koos aadressidega.
- Sektoris on raadiojaama „Voice of America” eestikeelsete saadete stenogrammid 1963–1981.
- Õiendites jagatakse teavet eestlaste üritustest välismaal (A. H. Tammsaare juubeli tähistamine, eestlaste laulupeod, suvepäevad, kultuuripäevad, metsaülikoolid, kes esines, mida räägiti jm.), kuid tehakse ülevaateid ka Eestis toimunu kajastamisest väliseesti ajakirjanduses, nt. „1975. aasta suviste juubelipidustuste kajastumisest eesti emigrantlikus perioodikas”.
- Üks õiend kandis pealkirja „Nõukogude Eesti vastu suunatud ideoloogilise diversiooni”. Selles öeldakse: „Klassivõitlus rahvusvahelisel areenil muutub iga aastaga teravamaks. Ideoloogilist diversiooni teostatakse kõikvõimalike kanalite kaudu: raadio, TV, perioodika, kirjandus, kultuuriline ja teaduslik koostöö, sport, turism jne. Ideoloogilisi rünnakuid teostatakse

ka Nõukogude Eesti, kuid ka teiste balti riikide vastu, mida teostavad Eesti, Läti ja Leedu emigrantlikud liidrid. Ideoloogilise võitluse juhtivaks riigiks on USA, kuid ka teiste riikide antikommunistlikud organisatsioonid, mis on loodud eesti emigrantide poolt Kanadas, Rootsis, Saksa FVs, Inglismaal ja Austraalias ja nende tegevusele on iseloomulik aktiivsus nõukogudevastases õnnestustegevuses. Eesti emigrantlikud keskused saavad suuri summasid enam kui kahtlastest allikatest. Selle rahaga on trükitud sajad nõukogudevastased publikatsioonid, peamiselt inglise keeles, mida on esitatud asukohamaade juhtivatele riigitegelastele ja kohalikule ajakirjandusele. Lääne imperialistide ideoloogilises diversioonis kasutatavat taktikat iseloomustab tendentslik informatsioon, levivad isegi poliitilised anekdoodid, mis laimavad nõukogude korda jne.”

- Saadeti vastuseid ka julgeoleku komitee uurimisosakonna päringule, kas välismaal ilmuvates eesti ajalehtedes leidub andmeid teatud isikute kohta, kelle vastu komitee huvi tundis. Komitee sai soovitud andmed, loetletakse ajalehtede nimed ja nr-d, kus vastav info leidub.

³¹ Õiend. 24. november 1981.

Isikuandmete
kaart kartoteegist.
Arhiivkogu. Repro

ELIASER, Elga 21. det. 1920 — 7. aug. 2003
Tallinn Stockholm

Advokaat Eliaseri tütar, Rutt Eliaseri õde. Oli palju aastaid USA agentuuri "Associated Press'i" tõlk. Iseloomult kinnine ja kontaktidest keelduv. Tõlkis signatuur SIRJE SINILINNU (Adelaida Lemberg?) raamatu "Estonian in the ~~prison~~ prison of Nations" inglise keelde.

*Eliaseri per. t.
Rahvusliku kontakt, 2003/4,
lk. 35-37, -F* +EPL, 2003, 28. aug., nr. 34, lk. 11
summak.

Bibl.: VES, 1985, nr. 24, lk. 3
-VE, 1986, nr. 7, lk. 777

Kokkuvõtteks

Nõukogude riigi salastamis- ja keelamispoliitika tulemusel muudeti rahvale üks osa eesti kultuurist ligemale pooleks sajandiks kättesaamatuks. TA Raamatukogu arhiivkogu sektor oli KGB ja EKP välissuhete osakonna käepikendus, kelle ülesannete hulka ei kuulunud mitte ainult välismaal välja antud „nõukogudevastase” kirjanduse hoidmine kümne luku taga, vaid ka ulatuslik vastupropagandistlik tegevus.

Arhiivkogus koostatud õiendid ja büllötäänid, samuti kartoteegid, eriti tuntud väliseesti isikute kohta, olid teabeallikateks eestlaste tegevuse kohta välismaal.

Andrus Roolahe kirjutatud raamatud olid mõeldud pagulaseestlastele „silmade avamiseks”. Vaevalt küll need üllitised väliseestlasi mõjutada ja uskuma panna suutsid, hoopiski mitte teadlikke ja haritumaid. Kaljo-Olev Veskimägi nimetab Andrus Roolahte „Nõukogude Eesti vastupropagandistiks nr 1”³². Seda väidet tõestavad tema demagoogilised, äärmiselt võikalt mõjuvad, laimu ja valet sisaldavad trükised.

Kui arhiivkogu tegevusest mingit positiivset jälge otsida, siis moodustus selle aja

kohta üsna täielik kogu väliseesti raamatutest ja eriti ajalehtedest, mille praegune väliseesti kirjanduse keskus päranduseks sai. Mingil määral oli see kindlasti tolleaegse raamatukogu juhtkonna teene, kes sel moel kirjandust hävitamise eest päästa suutis. Täna on see kogu mitmekordselt suurenenud ja muutunud nii Eestis kui kogu maailmas kõige täielikumaks väliseesti trükiste koguks, teenides rahvuskultuuri säilitamise huve.

Anne Valmas

(1941)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1965, PhD kultuuri-ajaloo alal 2003, väitekirja teemal „Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000”. Töötanud Tallinna Tehnikaülikooli Raamatukogus bibliograafi ja osakonnajuhatajana 1966–1979, Eesti Rahvusraamatukogus osakonnajuhataja ja asedirektorina 1979–1989, Eesti TA Raamatukogus (praegune Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu) osakonnajuhataja ja direktorina 1989–2003. Alates 2004 TLÜ AR väliseesti kirjanduse keskuse juhataja ja teadur.

³² K.-O. Veskimägi. Nõukogude unelaadne elu. Tallinn, 1996, lk. 290.

Jaanipäev ja Eesti suvi



Õpilaste rongkäik Asutava Kogu ette 1919. aasta jaanipäeval. Tõenäoliselt on see rongkäik ajendatud eelmisel päeval toimunud Võnnu lahingu võidu teatest. Foto: P. Parikas. EFA 0-52297

Lühikese Eesti suve üks tähtsamaid üritusi on jaanipäev, õigemini jaanilaupäev. Päris palju fotosid oli leida Nõukogude ajast, mil pidu võis pidada deviisi all „vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik”. Rahvariideid ja vanu kombeid (kõievedu) võis maal kolhoosipidudel tihti näha. Ja üks enamik inimesi püüdis ikka selleks ajaks kuhugi maale, näiteks saartele minna. Praamijärjekorrad olid pikad, nagu nüüdsel ajalgi. Et jaanilaupäevad kipuvad ikka vihmased olema, seda on näha ka fotolt, kus vihmakeepides paar tantsu keerutab. Aga ei ole halba ilma, on vaid vale riietus!

Suvi on ka õpilastele see kõige toredam aeg. Fotode järgi oli ennesõjaaegsel perioodil noortel haritlastel kombeks käia maal väljasõitudel, Nõukogude ajal rohkem praktilikal ja muidugi üliõpilasmalevas, mille juubeli auks ka üks foto lisatud on.

Rannamõnudele alati loota ei maksa, kuid paar pilti ujumiskursustelt on ehk ikka asjakohane, kas või teadmiseks, et ujumiskursusi korraldati juba 1920. aastatel.

Ivi Tomingas



Jaaniõhtu Nelijärvel 1956. aastal. Esinevad isetegevuslased. Foto: V. Gorbunov. EFA 0-10013



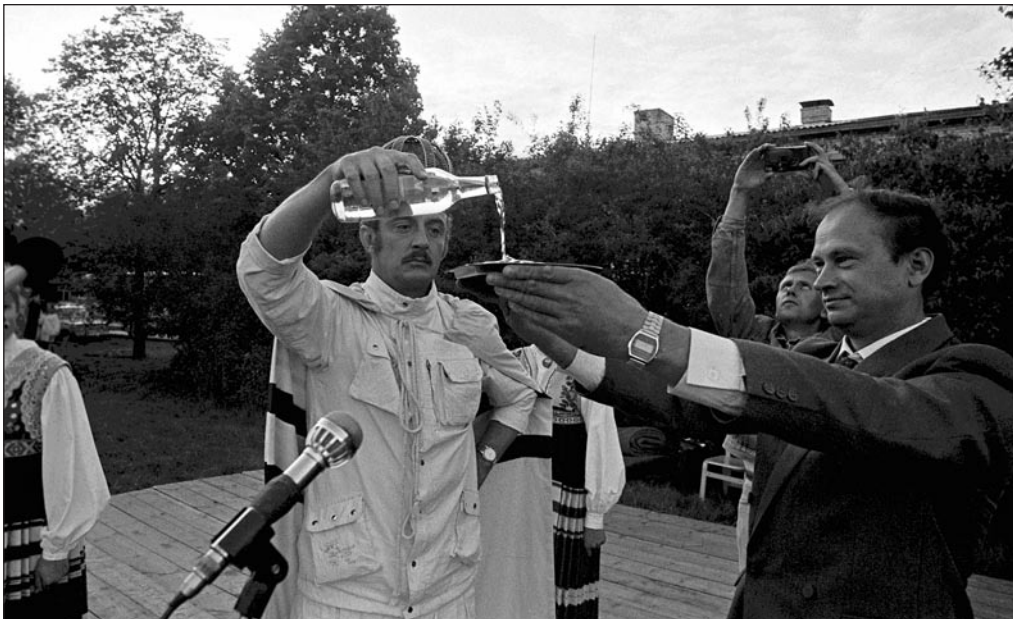
Jaaniõhtu Võrtsjärve kolhoosis 1962. aastal. Foto: E. Veliste. EFA 0-131923



Kõievedu oli üks traditsioonilisi spordialasid rahvapidudel. Võrtsjärve kolhoosi jaanipeol 1962. aastal. E. Veliste. EFA 0-131924



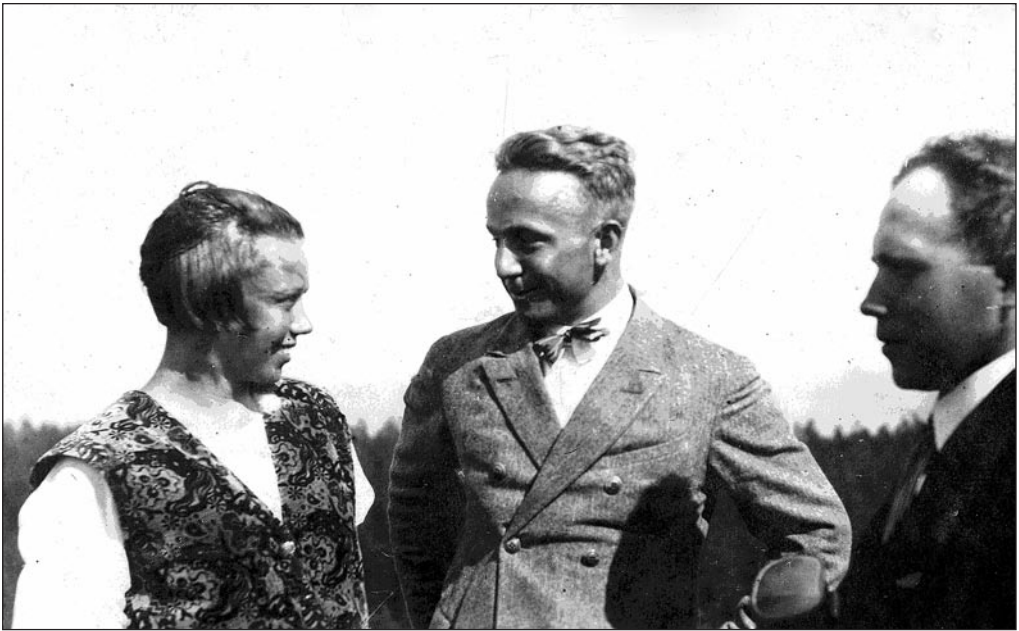
Jaanituli Härglas Raplamaal 1988. aastal. EFA 0-144809



Pidulik tseremoonia, mida viib läbi kuningas Kirill I Torgu Kuningriigis Saaremaal jaanilaupäeval 1993.
Foto: L. Michelson. EFA 0-265746

Mida head Torgu kroonide (TK) eest sai, ei oska arvata, kuid huvi rahavahetuse vastu tundub olevat. Torgu kroonide ostmine kursiga 1 TK = 25 EEK Torgu kuningriigis Saaremaal jaanilaupäeval 1993. Foto: L. Michelson. EFA 0-171485





EÜS-i liikmete suvine rännak. K. Eglon, A. Laurson ja J. Kuuse Ruhnu tuletornis 1924. aasta suvel. EFA A-66-42



Grupp Viljandi saksa kooli õpetajaid suvisel väljasõidul 1930. aastatel. EFA 0-64568



Ujumiskursused Paides 1927. aastal. Foto: J. Eelnurme. EFA 3-9569



Ujumiskursustest osavõtjad teevad esialgu harjutusi Mustamäe basseini veerel Nõmmel 1939. aastal. Foto: O. Viikholm EFA 0-193429



Võru 7. klassi õpilane Küllike Rinne hoolitseb suvevaheajal partide eest V. Kingissepa nimelises kolhoosis 1956. aastal. Foto: A. Möttus. EFA 0-31084



Narva 21. KK õpilane Marina Danilov töötab suvisel vaheajal 1986. aastal „Narva“ välikohvikus. Foto: I. Kivimäe EFA 0-136721



Eesti Üliõpilaste Ehitusmaleva Uuemõisa rühma liikmed valmistuvad taidlusülevaatuseks juulis 1984. Foto: E. Tarkpea EFA 0-136442

Teated Halliste kihelkonnast

Jaak Sõggel¹

I

Esimene laastu katus (Schindle) olla U[ue].-Kariste aastal 1868 valmistatud, nimelt vallas, talus [?]; kuna U[ue].-K[ariste]. mõisas seda viis aastad varem valmistatud. Juudi laastudest katus olla aastal 1851 U[ue].-Kariste mõisas tehtud.² Vallas olnud aga sell ajal majadel ole katused.

II

Esimene raud telgedega vanker tek[k]inud Uue-Kariste valda alles aastal 1879, kuna mõisas see 15 aastad varem olnud.³

III

Esimised vikatid olla aastal 1849 Uue-Karistesse toodud, kuna mõisas neid mõni aasta varem olla olnud. Enne lõigatud vili sirbidega, mis oma seppa töö olnud, kuna vabriku sirbid hiljemalt järele tulnud. Sell ajal, kui seppa sirpised tarvitatud, lastud neid ligi Pärnud ühe seppa juures teha,

kes selles töös juba nii kuulus olnud, et ta ligidalt ja kaugel väga rohkeste tööd saanud.⁴

IV

Esimesed raud lukkud aitade ja muude suuremate varantuse hoiu hoonede ette, tekkinud Kaarli ja Uue-Kariste valda aastal 1878. Enne varem olnud nimetatud valdades puu-lukkud tarvitusel, mida sell ajal „mustlase-lukkukuks” kutsutud. Ka praegu kuulukse seda nime veel, kui neid lukkusid näha on. Nende ridade kirjutaja on hiljuti, nimetatud valdades mitmes kohas veel vanu „mustlase-lukkusid” näinud.⁵

V

Esimene hobune varastatud Kaarli vallast aastal 1869. Varas olnud üks noor mees, nimi Veiber, esimene nimi on mul teadmata jäänud. Hobune saadud tema käest kätte, aga mis temale trahviks saanud, seda mina ei tea. Pääle selle asunud see noor mees Viljanti linna elama.⁶

¹ Jaak Sõggel (1871–1963), mõisatöölise poeg, pärit Halliste kihelkonnast Kaarli vallast, põllumees, kubjas, metsavaht. Ta tegi kaastööd paljudele ajalehtedele, kogus vanavara J. Hurdale, M. J. Eisenile, A. Grenzsteinile ja J. Jungile. Enamik tema kogutud materjale asub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA) ja Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA) Tartus. Vt. ka R. Põldmäe. Jaak Sõggel kultuuritegelasena ja vanavara korjajana. – Rahvapärimeste Selgitaja 1938, nr. 4, lk. 134–136.

² Etnoloog H. Pärdi arvates võib siin tegu olla päris sindlikatusega, mille valmistas ettevõtlik juudist rändkäsitöölaine. Saksa sõna *Schindel* tähendab eesti keeles nii laastu kui ka sindlit. 1860. aastal võis tellida sindleid Rasina mõisast (Võnnu khk.). Vt. Dörptsche Zeitung 1860, nr. 123, 19.10, lk. 12.

³ Kõigepealt ilmusid vankritele rautatud rattad, seejärel 19. sajandi keskpaiku raudteljed. Esimesed teated raudtelgedega vankritest pärinevad Kurista mõisavallast Siimustist (Põltsamaa khk.) (1840), Riidaja mõisavallast (Helme khk.) (1849–1850) ja Kudina mõisavallast (Maarja-Magdaleena khk.) (1853). Vt. EKLA, f. 149, m. 45:5, l. 1; m. 45:4, l. 1–2; A. Viires. Mihkel Veske etnograafia-alasest tegevusest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised V. Ühiskonnateaduste seeria 1956, nr. 4, lk. 297–307; R. Põldmäe. Jakob Jagomann ja tema „Räpina kihelkonna ajaraamat”. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised VI. Ühiskonnateaduste seeria 1957, nr. 1, lk. 65–73. Enamikku siin ja järgnevas toodud aastaarve tuleb käsitleda ligikaudsetena, sest need põhinevad inimeste mälu, kuigi neid väljendatakse täpsete aastaarvudega.

⁴ Esimesed teated teravilja niitmise viikiga pärinevad Mandri-Eestist 17. sajandil. Sirbiga töötades on koristuskaod väikesed, tera ei pudene. Veel 1860. aastate keskpaiku koristati rukist, kaera ja nisu enamasti sirbiga, otra niideti viikiga. Vt. I. Jaagosild. Teraviljakoristusriistadest Eestis. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXXI. Tallinn, 1978, lk. 51; Sirp ehk viikat? – Olevik 1889, nr. 29, 17.07.

⁵ Vt. F. Leinbock. Puulukud. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat II. Tartu, 1926, lk. 48–68.

⁶ Vargustest Hallistes oli mitu puhku juttu ajalehtedes: Halliste vene kirikusse sissemurdmisest ja rahalaeka vargusest (Vt. Pernomaalt. – Perno Postimees 1865, nr. 12, 24.03.), aidalõhkumisest ja ühest noorest vargast (Pernomaalt. Vargusest. – Perno Postimees 1867, nr. 4, 25.01; Pernomaalt. Vargast. – Perno Postimees 1867, nr. 48, 29.11.). Hobusevargus oli sellal juba tavaline asi, ent Viljandimaal kaunis vähe uuritud küsimus. Vt. Villandi maakonnast. Hobuse vargusest. – Eesti Postimees 1872, nr. 46, 15.11; Hobusevargus Hallistes hakkab jõudsalt kasvama 1880. aastatel. Vt. Halliste kihelkond. – Olevik 1885, nr. 16, 15.04; Hallistest. – Postimees 1888, nr. 7, 16.01; Hallistest. – Olevik 1891, nr. 46, 18.11.

VI

Kaarli vallas on esimest korda kool kokku kut-
situd, aastal 1824. Varem ei olevad siin kooli
peetud.⁷

VII

Esimene koolimaja on Kaarlisse [ehitatud]
aastal 1824. Pärast on koolimaja veel mittu ja
mittu korda täientadud ja parantadud, nimelt
a. 1837, 1870 ja 1880.

VIII

Esimeseks koolmeistriks sai Kaarli valda oma
valla mees Mats Laarmann,⁸ kes aastal 1824
ammetisse astus. Aastal 1855 sai selle poeg Märt
Laarmann⁹ Kaarli valla koolmeistriks. Praegune
koolmeister Mats Laarmann¹⁰ on endise kool-
meistri Märt Laarmanni poeg ja sai ammetisse
aastal 1895. Vana koolmeister elab küll alles, aga
on vanaduse pärast ametist lahti võtnud.

IX

Esimene vilja peksu masin Uue-Kariste valda
toodud aastal 1888, nimelt Liplapi talusse.
Mõisas oli see ammu varem.¹¹

X

Esimene rehe-peksu¹² masin on Kaarli valda
toodud aasta 1889–1891 vahel; nimelt Kääniku
talusse. Kindel aasta arv teadmata.

XI

Vastastikune tulekaitse selts asus Kaarli valda
aastal 1894.¹³ Nüüd on Kaarli vallas suurem jagu
talusid kahes tule kaitse seltsis kinnitad, s. o. valla
oma ja ka välimistes tulekaitse seltsides. Kui vallas
mõnel talul maja maha põleb, siis ehitab valla
tulekaitse selts ainult kolm maja asemele, nimelt:
elutuba, rehe ja laut. Tahab keegi elutuba rehega
ühte ehitada, siis tulevad tal majad isi ehitada.

XII

Eesti Karskuse Selts „Säde” asutati Halliste
kihelkonda Kaarli valda aastal 1889 ja kinnitadi
aastal 1890, 30. aprillil. Esimese tuhinaga võeti
seltsist elavalt osa, nii et esite seltsil üle 80 liikme
oli, kuna järgmistel aastadel liikmede arv [on]
vähenenud. Praegu olla liikmede arv üle 30.¹⁴

XIII

Aastal 1885 pidas Kaarli valla koolmeister Märt
Laarmann 30. aastast ameti mälestuse päeva
pidulikult, millest väga palju rahvast osa võtma
ja pidu-pääle õnne soovima olid tulnud.¹⁵ Pidu
sisse seadeks oli valla poolt raha korjatud ja pere-
meeste ning perenaeste poolt muud ülespidamist
rohkeste kokku viitud. Pidulõbustamas olivad
Kaarli valla pasunakoor, niisama ka meeste- ja
segakoor. Tähtsamad osavõtjad teiste piduliste
seas ka, Karksi õp[etaja]. pr[aost]. Julius Leo
Immanuel Girgensohn,¹⁶ Halliste õp[etaja].

⁷ Jutt on Araku koolist. Lapsi on õpetanud sealkandis Saul Saurich küll juba aastal 1807. Vt. A. Tiideberg. Halliste enne ja nüüd. Viljandi, 2004, lk. 84–85.

⁸ Mats Laarmann (1800–1855), Araku koolmeister 1824–1855.

⁹ Märt Laarmann (1834–1905), Araku koolmeister 1855–1894.

¹⁰ Mats Laarmann (1873–1964), Araku koolmeister (1894–1910) ja poliitik.

¹¹ Eesrindlikumad mõisnikud ilmutasid rehepeksumasinate vastu huvi juba 19. sajandi esimesel poolel, sest rehepeks oli väga töömahukas ja aeganõudev. 1797. aastal jõudsid Liivimaale kuus šoti hoburehepeksumasinat. Esimesi teateid töötavast rehepeksumasinast on Läänemaalt Vanamõisast ja Seira mõisast (Kirbla khk.) aastast 1805. Sama sajandi 20. aastatel kasutati mitmetes mõisates (Piibe, Seli, Keila, Valingu, Torma) Rootsi päritolu rehepeksumasinaid, eriti populaarseks kujunes reherull. L. Oengo. Esimestest põllumajandusmasinatest Eestis XIX sajandi esimesel poolel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised XVI. Ühiskonnateadused 1967, nr. 1, lk. 69–74.

¹² P. Söggel kasutab viljapeksu- ja rehepeksumasinat sünonüümidenä.

¹³ Kaarli valla tulekaitse seltsi põhikirja kinnitas siseministri abi küll 06.08.1897, juhatuskirja on kinnitanud Liivimaa kuberner 25. septembril 1896. Vt. Kaarli valla (Liivi kubermangus) vastastikku tulekahju kordadel abiandmise seltsi põhjuskiri. [Viljandi, 1897]. Vana-Kariste tuleselts kinnitati 12.10.1892. Söggeli teade ei tarvitse vale olla. See võib olla esimene mitteametliku koosoleku või idee tekkimise aasta.

¹⁴ Ajaleheteate põhjal asutati selts Aleksander III imelise pääsemise auks Borki raudteeõnnetusest. Vt. Postimees 1889, nr. 125, 31.10. Seltsi tööst on säilinud ulatuslik arhiivimaterjal. Seltsi ametlik avamine toimus 5. augustil 1890, asutajaliikmeid oli 20. J. Söggel astus liikmeks 16.09.1890 (Eesti Ajalooarhiiv, 4004, n. 1, s. 1, l. 7). Seltsi tööst ilmus ajakirjanduses pidevalt teateid. Vt. Postimees 1889, nr. 142, 9.12; 1890, nr. 83, 28.07; cher. Kaarli Karskuse selts. – Sakala 1895, nr. 40, 4.10.

¹⁵ Vt. ka Hallistest. – Olevik 1885, nr. 52, 23.12.

¹⁶ Julius Leo Immanuel Girgensohn (1836–1911), vaimulik. Ta õppis Tartus usuteadust, Kaarma ja Karksi koguduse (1877–1911) pastor.

Ernst Magnus Schneider¹⁷ ja Paistu õp[etaja]. Johannes Bergmann.¹⁸ Kingitusi, selle tähtsa päeva mälestuseks oli koolmeister M. Laarmann kaunis rohkeste saanud, olgu nendest mõned tähtsamad nimetada. Pidule tulnud õpetajad kinkisivad hõbe-uuri, Halliste kihelkonna kooliõpetajad laua-lambi ja Õisu mõisa päris herra A. v. Sievers¹⁹ kirjutuse nõud. Pidu läks ilustaste.

XIV

Esimene talu sai Halliste kihelkonnas müütud aastal 1849. See oli Lapsari talu Abja vallas. Abja peremehe nimi [oli] Juhan Kase.²⁰ Siis läks mõni hää aasta edasi, kuni aastal 1854 müüti Abja vallas mitmed külad. Veel edasi, aastast 1863–1875 müüti suurem jagu Halliste kihelkonna taludest, kuna mõned üksikud veel pääle nimetadud aja on müütud. Kaarli vallast on umbes kümme kond talusid alles 1882–1890 müütud.²¹

XV

Esimene tohter seati Halliste kihelkonda aastal 1860. Esimeseks tohtriks oli Dr. O. v. Kügelgen.²² Selle järele sai tohtriks Dr. Behse,²³

siis edasi Dr. Meyer,²⁴ Dr. v. Kiesernitzky,²⁵ Dr. Johansson²⁶ ja nüüd Dr. Etzold.²⁷

XVI

Aastal 1870, lahutadi Kaarli vald Õisu vallast isiäranis, enne olivad nad ühenteses seisnud.

XVII

Uus kogukonna seadus tuli aastal 1866, kus siis vallad mõisavalitsustest isiäranis ära lahutadi. Enne mõisteti valla kohut igas mõisas, kus mõisavalitsus asja ajajaks oli.

XVIII

Aastal 1889 seati rahukohus Halliste kihelkonda. Kohtu kohaks sai Abja mõis. Praegu on see rahukohus nüüd Voltvedi vabrikus.²⁸

XIX

Esimene politsei kordnik seati Hallistes[se] aastal 1889.²⁹ Esimeseks politsei kordnikuks oli Schwalbe, see on nüüd mittu aastad siit ära. Selle järel tuli Metas. Ka see on siit juba jälle lahkunud, ning pääle teda on veel mittu teist siin politsei kordnikuks olnud. Enne elas politsei kordnik Abja mõisas, praegune elab V[ana]-Kariste Saapa talus.

¹⁷ Ernst Magnus Schneider (1826–1889), vaimulik, Halliste-Karksi ja seejärel Halliste koguduse pastor (1877–1884).

¹⁸ Jaan Bergmann (1856–1916), vaimulik ja luuletaja. Ta õppis Tartus usuteadust 1877–1882, Paistu koguduse pastor (1884–1916).

¹⁹ Alfred Ferdinand Friedrich von Sivers (1854–1911), mõisnik.

²⁰ Johann (Juhan) Kase (Kasse) (1809–1873), taluperemees.

²¹ Ka J. Jung märgib sama aastat ja peremeest, ent prof. M. Laur soovust kinnitab, et esimese Losso Eppo talu Abja-Perakülas ostsid vennad Enn ja Juhan Kase siiski juba 1843. aastal. [J. Jung] Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu. Halliste kiriku 25-aastase jubileumi mälestuseks 29. oktoobril 1892. Tartu, 1893, lk. 57–58; M. Laur. Abja fenomen. Talude pärisestostmise algusest Eestis. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4 (106/107), lk. 25. Täpsemalt talude müümisest mõisate lõikes vt. A. Tiideberg. Halliste enne ja nüüd. Viljandi, 2004, lk. 20 ja H. Pärdi. Talude pärisestostmine. – Pärnumaa. Loodus. Aeg. Inimene. 2. Tallinn, 2010, lk. 139–148.

²² Otto Kügelgen (1833–1872), arst. Ta õppis Tartu ülikoolis meditsiini ja töötas Hallistes kihelkonnaarstina ja seejärel Voltveti (Allikukivi) vabrikuarstina. Teda on hea sõnaga meenutanud A. Kitzberg oma mälestustes. Vt. A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused I. Tartu, 1924, lk. 24.

²³ Eduard Gottlieb Behse (1839–1900), arst. Ta õppis Tartu ülikoolis meditsiini ja töötas Halliste kihelkonna arstina 1870–1873, seejärel Pärnu maakonna arstina.

²⁴ Carl Friedrich Meyer (1829–1902), arst. Ta õppis Tartu ülikoolis meditsiini, töötas Hallistes ja Karksis arstina 1873–1883, seejärel Võrus ja Läti-alal.

²⁵ Woldemar Kieseritzky (1857–1916), arst. Ta õppis Tartu ülikoolis meditsiini, töötas Hallistes arstina (1882–1890), seejärel Tartus.

²⁶ Ernst Johansson (1858–193?), arst. Ta õppis Tartus meditsiini ja töötas Hallistes ja Karksis kihelkonnaarstina 1890–1894, hiljem silmaarstina Riias.

²⁷ Ernst Heinrich Etzold (1858–1939), arst. Ta õppis Tartu ülikoolis meditsiini, töötas Helmes, Voltvetis ja alates 1894. aastast Hallistes.

²⁸ Halliste kihelkond kuulus Pärnumaa rahukohtu III jaoskonda. Rahukohtu piirkond haaras mitmeid kihelkondi ja kohtukoht paiknes enam-vähem jaoskonna keskel Voltvetis, mis jääb Saarde kihelkonda.

²⁹ 1888. a. politseireformiga moodustati maakondade politseivalitsused, mille madalaim ametnik oli kordnik ehk maaurjadnik.

XX.

Aastal 1868 oli Hallistes suur kõhu-tõbi, kus siis selle haiguse kätte nimetatud aastal palju inimesi maha suri.

XXI

Aastal 1845 oli Halliste kihelkonnas nälja aasta, kus siis ka palju loomi ja nii ka inimesi maha suri. Ka Kaarli vallas olla see kord see nälja aasta väga rohkeste mõjunud, nii nagu mõned vanad inimesed kõneleda teavad, et sääl inimesi väga rohkeste ära surnud; niisama ka muid loomi ja elajaid. Täielikumad teated selle sündmuse kohta puutuvad mul.

XXII

Aastal 1819 asus Hallistesse vennaste kogudus ja sell samal ajal ehitadi ka Vana-Karistesse ja Uue-Karistesse vennaste koguduse palvemajad.³⁰ Aastal 1894 pühitsesivad mõlemad palvemajad ja kogudused oma asutuse ja ehituse 75 aasta mälestuse päeva pidulikult, millest ka Halliste kiriku õp[etaja]. E. v. Dehn³¹ osa võtmas ja ühtlasi jutlust ütlemas oli.

XXIII

Aastal 1892 oli Halliste kihelkonnas väga vihmane suvi, kus madalamad kohad lausa vee all seisivad, nii et põllumehed sell suvel suurt kahju saivad. Mitmes vallas kasvasivad viljad alaliste sadude pärast kehvapoolsed, ja õige palju heinu läks raisku; mõnes kohas, kus heinamaad ennamiste suve läbi vee all seisivad, jäivad heinad tegemata. Selle järel tõusesivad siis meil pisut viljahinnad, kuna nad teisel aastal s. o. 1893^{al} jälle alanesivad, sest et siis viljade kasv ja

väljaanne sell aastal kaunis tore oli. Siis seisivad viljahinnad kaua aega õige madalas hinnas, nii et ruki setv[ert].³² 6–6½ rbl. maksis. Aga, nüüd tänava, a. 1898 ja 1899 on vilja hinnad [aastaga]³³ jälle tõusnud. Praegu (20.1. 99) maksab Hallistes rukki jahu puut 1 rbl ja veel enamgi.

XXIV

Esimene rändav raamatu kauplus asus Hallistes aastal 1888;³⁴ praegu on rändavaid raamatu kauplusi Hallistes nii mitu ja nende äri näikse kaunis priskeste edasi minevad. Kindlad raamatu kauplust Hallistes veel ei ole.

XXV

Aastas 1887 on Hallistes rohkem ajalehti tellima ja lugema hakatud. Enne seda varem loeti lehti väga väha. Kõige rohkem lehti on varemast ajast kuni siia maale ikka Kaarli vallas loetud, sest et sääl praegu ennamiste igas talus ajaleht käib, mõnes ka mittu. Ka Vene ja Saksa keelseid ajalehti loetakse Kaarli vallas. Umbes võib ütelda, et mõnel aastal Kaarli vald üksi rohkem lehti loeb, kui teised Halliste kihelkonnad³⁵ ühte kokku. Uue-Karistes loetakse ülepää väha ajalehti, siiski käib siia küll ka ühe ainuma talusse 7 ajalehte. Nimelt „Olevik”, „E[esti]. Postimees”, „Uus Aeg”, „Põllumees”, „Postimees”, „Нива”³⁶ ja „Metsänystävä”.³⁷ Ühe vahe on Hallistes ajalehte „Valgust” kaunis rohkeste loetud, mitte küll seda ei või tunnista, et teda kõige rohkem on loetud, kuid nüüd nähakse „Valgust” väga arva veel. Seda rohkem loetakse aga „Olevik[k]u”, „Eesti Postimeest”, „Postimeest” ja mõnda muud. Võõra keelseid ajalehti loetakse Hallistes väga väha.³⁸

³⁰ Vennaksed jõudsid Hallistesse usutavasti 1817. aastal, mil kihelkonda külastasid kaks venda Navalt, üks neist vist kuulus Nava Hendrik. Lähemalt V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eestis) 1766–1817. Tallinn, 2006, lk. 210. Mõned aastad varem jõudsid vennaksed Viljandimaale ja ilmselt sealt edasi Pärnumaale. Vt. H. Ruus. Vaimutöö ehk Tähed pimedas taevas. 1–2 vihk. Viljandi, 1912, 1928, lk. 52–61.

³¹ Erwin Karl Reinhold von Dehn (1862–1949), vaimulik. Ta õppis Tartu ülikoolis teoloogiat ja töötas Halliste koguduse pastorina 1889–1934.

³² Vene mahuühik, umbes 210 liitrit.

³³ Arusaamatu sõna.

³⁴ Usutavasti mõtleb selle all raamatuid müüvaid rändkaupmehi.

³⁵ Nähtavasti on Söggel tahtnud öelda „vallad”.

³⁶ Populaarne Vene nädalaajakiri, mis ilmus 1869–1918 Peterburis.

³⁷ Soome metsandusajakiri, ilmus 1895–1907.

³⁸ Pisut rohkem kui kolmkümmend aastat hiljem loeti Hallistes ajalehtedest kõige enam Sakalat, millele järgnesid Päevaleht ja Vaba Maa, ajakirjadest Taluperenaine. Kihelkonna iga kahekümne inimese kohta oli üks ajalehe Päevaleht tellija. Väga muljetavaldavad on Penuja haridusseltsi raamatulugejate eelistused. Esikohal V. Margueritte „Sinu ihu kuulub Sulle” (1928), seejärel P. Vallaku „Relvad vastamisi” (1929), H. de Balzaci „Šagrään-nahk” (1926) ja „Stseenid eraelust” (1928), I. Ehrenburgi „Trust D. F.” ja K. Hamsuni „Sügistähedele all” (1927). Vt. E. Värav. Halliste kihelkonna avalik elu aegluubis. Mõningaid jooni kihelk. tulundus- ja vaimuelu korraldusest. Pärnu, 1932, lk. 26–28.

XXVI

Esimest ajalehte on Halliste kihelkonnas Kaarli mõisais loetud umbes 1859–1862 (Kindel aasta arv teadmata). Lugeja olnud nimetatud mõisa lambakarjane.³⁹ Ajaleht on „Pärnu Postimees” olnud. Saksamõisa olla esimene ajaleht käima hakanud aastal 1864, nimelt „Eesti Postimees”.

XXVII

Halliste kihelkonna kool algas esimest korda oma tegevust aastal 1856. Esimeseks kooliõpetajaks oli köster Treffner.⁴⁰ Aastal 1862 sai sinna kihelkonna kooliõpetajaks G. Rosenberg.⁴¹ Kui Rosenberg ära Karksi kiriku köstriks läks, siis kutsuti H. Kirselt⁴² kihelkonna kooliõpetajaks, kes ka 1885. aastast köstriks sai. Praegu on H. Kirselt Hallistes köster-kooliõpetaja.

XXVIII

Esimene kontsert Kaarlis peeti suvel, aastal 1880 Rimmu veski juures ära, kus ainult lõbustuseks laul ja muusiku mäng oli. Mis hääks pidu toime oli pantud, seda nende ridade kirjutaja ei tea. Selle järel oli a. 1881 teine pidu Kaarlis Nahksepa talu ilusas rohu aias, kus päale laulu ja muusiku ka näitemüük ära peeti. Pidu E[esti]. Aleksandri kooli hääks.⁴³

XXIX

Aastad 50 tagasi, siis ei olnud Halliste kihelkonnas ühelgi talu peremehel raud telgedega vankert, nii sama ei olnud ka rautatud rege.⁴⁴ Käitud ainult ilma rautamata reega ja kui jalassid läbi kulunud, siis pantud uued tallad alla ja muud kui las' käia jälle. Mintud Riiga vooori päale ehk Narva viina viima, või jälle mõnda muu kohta kaugemale, siis võetud ree jaoks ikka mitmed tallad ligi. Kulunud

tee pääl ühed tallad läbi, siis pantud tee pääl reele jälle uued tallad alla, et ikka edasi saada. Raud naela sell ajal ree sisse löödud ei olnud, nii sama ei olnud ka vankri juures raud naela näha. Ainus koht oli vankril teljed, kus rauda tarvitadi ja sinagi tapeti⁴⁵ vana paja tükisid sisse, et siis seda pikemalt vastu peaks. Paalast⁴⁶ olivad hobusel päitsed, kuna raudade asemel, sell ajal kui tarvis oli, hobusel puu pulk suhu aeti. Leiesid⁴⁷ hobusel pääl ei kannetud ja kui siis vahest koormaga mäest alla minti, siis läks mees isi koorma otsa, tuetas jala hobusele persesse kinni ja nii sõideti siis hobuse ning ühes koormaga mäest alla. – See kõik oli umbes 50 aasta eest Hallistes ja kui meie nüüd praegust aega selle kõrva arvame; oh kui palju kõik muutnud on?

XXX

Nagu muud kõik, nii on ka rahvarie viiekümne aasta sees Halliste kihelkonnas otsatu palju muut[un]ud. Vanal ajal oli siin isiäranis moodiks „pottis tehtud” [–] siniseks värvitud villadest koetud riideid kanneti; teised meeltivad värvid päale sinise olivad punane ja valge, sest naesed kandsivad punast-valged pikutijutti alust (körti, nagu siis kutsuti.), valged rüüdi j. n. e. Pääs, pikka juukste pääl kandsivad naesterahvad punast ja sinist lõnga, kes juuksed ilusaste maas pidi hoidma.

XXXI

Nagu riiete kandmine, nii oli ka rätsep[p]ade elu ja olu viiekümne aasta eest koguni ise sugusem, kui tänini seda näha. Siis ei olnud muud, kui käärikott ja nõolad, ning viimaks ilmus neile ka pressraud. Peeru tule valgelt tares pidi riideid õmblema, kus pere poolt tule pihti näitaja pidi olema. Oli tule näitaja hooletu, et laskis tule vahest tumedaks minna, siis oli rätsep nii uhke

³⁹ Teise teate järgi olid esimesed ajalehe lugejad Kaarlis koolmeister Märt Laarmann ja võõrmünder Jaak Rang. Vt. Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti IV. Tartu, 1930, lk. 307.

⁴⁰ Carl (Karl) Treffner (1826–1902), Kanepi ja seejärel Halliste kihelkonnakooli õpetaja ja köster (1852–1860), hiljem mölder Taageperas (Helme khk.).

⁴¹ Georg Rosenberg (1837–1903), Halliste kihelkonna koolmeister (1862–1864) ja Karksi kiriku köster ja kihelkonnakooli õpetaja (1864–1896).

⁴² Hans Kirselt (1853–1929), Halliste kihelkonnakooli õpetaja (1874–1911) ja köster (1885–1929). Vt. M. Laarmann Halliste köster Hans Kirselt surnud. – Kaja 1929, nr. 199, 25.08.

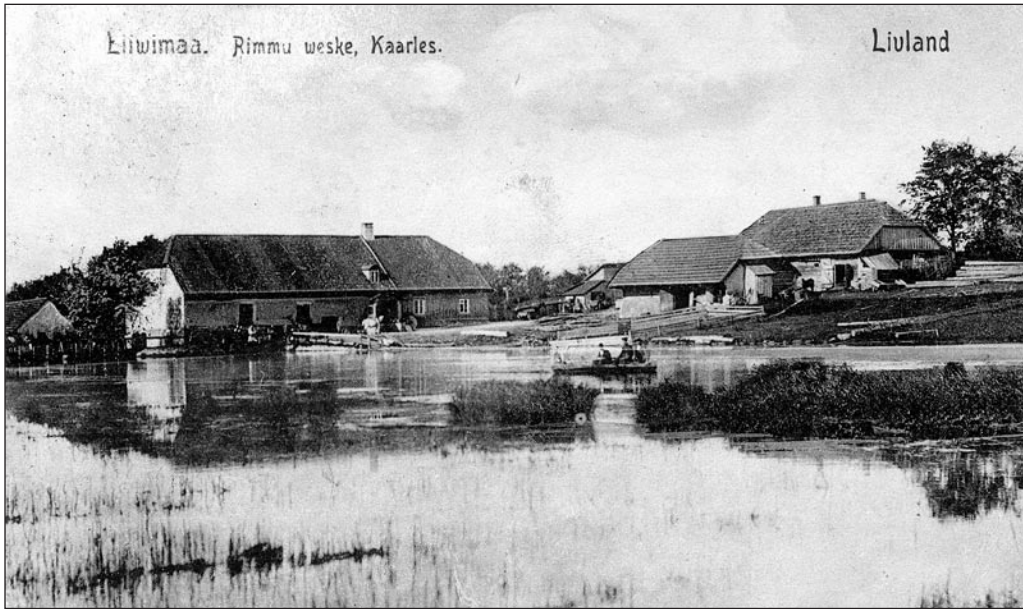
⁴³ Vt. n. Lauupeud. – Eesti Postimees 1881, nr. 32, 12.08; Halliste kihelkonnast. – Olevik 1884, nr 30, 24.07.

⁴⁴ Umbes 1840. aastatel võeti rautatud jalastega reed kasutusele Röpina kihelkonnas, kõige esimesena Toolamaal (1830) ja kõige viimasena Kahkva vallas (1850). Kastnas (Tõstamaa khk.) tehti seda aastal 1844.

⁴⁵ Usutavasti „löödi”, „suruti”.

⁴⁶ Paelast.

⁴⁷ Leid on üle hobuse selja ja laudjate käivad kitsad rihmad, mis hobuse pidurdamisel või tagasijamisel ei lase rangidel üle hobuse pea libiseda. Esimesed leied Hallistes muretseti umbes 1838. Vt. Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti IV. Tartu, 1930, lk. 306.



Kaarli valla tähtis keskus Rimmu veski 20. sajandi algul. Postkaart erakogust.

küllalt ka, et lubas sagedaste tule näitajale nina pääst kääridega ära lõigata.

XXXII

Kingisepa kunst ei ole Hallistes ka liiga vana, on muidugi viimse viiekümne aasta sees tek[k]inud ja täienenud. Varemalt on viisasid⁴⁸ niinest ja pastlaid kannetud, viimseid muidugi kirikus ja külas käia ning pühapäevadel, kuna viisad kodus olles ja töö päevadel jalas saivad kannetud. Nüüd, viimase kümne aasta sees on juba igal karja poisil saapad jalas ja kes juba suuremaks on sirgunud, see ei taha pastlaid enam silma otsas sallida, kuid viisad, need on päris kadunud ja ülepää, on see ka seaduse vastu, sest noored puud ei tohi mitte kooritud saada. – Siiski on veel Pärnumaal metsmaade elanik[k]udel paiguti viisasid jalas näha, kuid maisamaa elanikud, seda enam ka ei tea, kuidas viisasid õige tehakse, mis siis veel neid jalas kanda.

XXXIII

Puumeistre⁴⁹ töö on Hallistes kaunis vana, ehk seda küll viimase viiekümne aasta sees palju on täientadud. Pea iga talu peremees on veikene puumeister, kes oma kodused lihtsamad puutööd isi kodus ära teeb ja toimetab;

kuna peenemad tööd, mis juba tislari töödeks kutsutakse, selle töö kunstide tundjaid teha lastakse. Tislari tööd on viimse kümne aasta sees Hallistes palju täienenud, kuna see vanemal ajal Hallistes pea aegu tundmata oli, ehk osalt nii madalal järjel, et seda palju nimetada ka ei maksa. Missugused puu-meistri tööd vanemal ajal on olnud, seda näeme praegu veel mõnede vanemate majade või ehituste juures tähele pannes. Niisugusi vanu ehitusi on küll veel väga väha leida, sest suurem jagu talusid on juba uuemate nõudmiste ja sisse seadmiste järel ehitatud, kuid siiski on ka mõnest kohast väga vanu jälgi veel leida.

Tähtsus: Palume vabantada, et ees pool avaltatud teated, mitte aastade arvu järel korda mööda ei ole seatud, mis osalt sellest on tulnud, et ma teateid korjates üht kui teist aja nap[p]use poolest kohe sisse pidin tähentama, nii et mul raskede ammeti tallituste pärast ilm võimatu on käsikirja uueste ümberkirjutada.

Originaal Eesti Kultuuriloolises Arhiivis f. 38, m 7, l. 263p–269p. Käsikiri on dateeritud 22.01.1899

Teksti leidnud ja kommenteerinud
Vello Paatsi

⁴⁸ Viiske.

⁴⁹ Puussepa.

Järeloomõtteid: kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil

Vello Paatsi

Jaak Sõggeli teadete avaldamisel on kaks mõtet. Esiteks juhtida tähelepanu veel kord Ado Grenzsteini kirjakogule Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (f. 38), mis sisaldab huvitavat kultuurija kohaloolist materjali üle kogu Eesti. Aastakümneid tagasi on kogust ja selle kujunemisest andnud üldülevaate Mart Laar.¹ Selle kogu kujunemisel on olnud tähtis osa J. Sõggelil, kes 1898. aastaks oli kirjakogusse läkitanud 134 saadetist.² Teine mõte on osutada vajadusele täpsemalt ja avaramalt uurida kultuurinähtuste ja mitmesuguste asjade tulekut eesti talupoja argielu. Etnoloog Heiki Pärdi on mitu korda juhtinud tähelepanu tarvidusele uurida eestlaste argielu asju ja kultuurinähtusi, mida seni mitmetel põhjustel pole sõandatud või tahetud uurida, nagu käimlakultuur, puhtus, pesemine jne.³ Eestlaste argielu maailm pole muidugi päris tundmatu, ent laiemat huvi pole selle uurimine ka leidnud. Allkirjutanu arvates tunneme eriti halvasti 19. sajandit, paljude asjade tulek langeb aga just sellesse või pisut varasemasse aega.

Uute asjade ja nähtustega sai talupoeg tutvavaks mõisas või linnas. Sellepärast tuleb ka talupojakultuuri vaadelda laiemas kontekstis, leida värskeid usaldusväärseid allikaid. Teadete hulgas uute asjade kasutuselevõtu kohta leidub informantidena palju samanimelisi inimesi, kes

on üksteisega suguluses (isa, poeg, vennad), mis viitab erinevate põlvkondade ja perede uuenusmeelsusele või vähemalt kiirele uuendustega kaasaminekule. Nii oli Riidajas esimese rautatud ratastega vankri omanik Mats Zingel Lahtrelt. Tema poeg Juhan oli esimene korstnaga elumaja ehitaja, esimesi sein-, taskukella ja raudkodaratega saani omanikke.⁴ Siinkohal teen üksnes mõne viite väga olulise asja esmatulekule.

Saapad hakkasid Eesti talupojakultuuris etendama viiskude ja pastelde kõrval järjest olulisemat osa alles 19. sajandil. Kõik vanemad sõnaraamatud tunnevad vene laensõna „saabas“. F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869) lisab ka saapamehe koos saksakeelse vastega *Wohlhabender*, s. o. jõukas. Saapad jõudsid esialgu eestlase jalga, hiljem otsapidi kirjandussegi. Eesti kõige kuulsamad saapad kuuluvad kindlasti Tootsi-lugude ühele kangela-sele **Jorh Aadniel Kiirele** ja vähem kuulsad pole ka Sahhaarovi poe saapad J. Parijõe jutus „Uued saapad“.⁵ Laste saapaihalust on kirjeldanud Marta Sillaots, Jaan Latik ja paljud teised eesti kirjanikud.⁶ Ka Anton Tšehhov on kirja pannud jantliku saapanovelli.⁷

Praegu teada olevalt kandsid saapaid ja kingi Eestis kõige esimestena saarlased juba 18. sajandi lõpul.⁸ Saapad ilmusid kõigepealt

¹ M. Laar. A. Grenzsteini Kirjakogust. – Keel ja Kirjandus 1984, nr. 6, lk. 359–363.

² Vt. [A. Grenzstein] Kirjakogu. – Olevik 1898, nr. 52, 29.12.

³ Vt. H. Pärdi. „Loomulike vajaduste“ rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVI. Tartu, 2002, lk. 51–52; H. Pärdi. Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas. – Tuna 2002, nr. 4, lk. 103.

⁴ EKLA, f.149, m 45:4, l. 1–2.

⁵ J. Parijõgi. Uued saapad. – Agu 1923, nr. 42, 20.10, lk. 1383–1385.

⁶ Vt. M. Sillaots. Lapsed. Kirjeldused laste elust. Tallinn, 1914, lk. 29–35; J. Latik. Meie noored. Valimik raamatutest „Meie noored“, „Mets“ ja „Minu kodu“. Stockholm, 1952, lk. 55, 117, 135, 163.

⁷ A. Tšehhov. Saapad. – Valik novelle. Tartu, 1939, lk. 113–119.

⁸ [A. W. Hupel] Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Erster Band. Riga, 1774, lk. 304. E. Astel seostab saabaste ja kingade varast levikut Saaremaal tihedate väliskontaktidega, eelkõige Rootsiaga. See selgitab küll rohkem saabaste päritolu, ent lahtiseks jääb ikkagi, miks. Vt. E. Astel. Eesti rahvapärased pastlad XIX sajandil ja XX sajandi algul. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn, 1967, lk. 191.

jõukamate eestlaste – möldrite, mõisateenijate, kohtumeeste, kõrtsmike – jalga. 19. sajandi alguse kohtukuulutustes on kurjategija isikukirjelduses tihti tema ühe tunnuseks mainitud ka saapaid.⁹ Virumaa Karula mõisavalla (Haljala khk.) mölder tõi endale ja perele saapad Soomest umbes aastail 1806–1808. Purtse mõisavald (Lüganuse khk.) jõudsid Soomest saapad ajavahemikul 1814–1819.¹⁰ Kudina vallas (Maarja-Magdaleena khk.) ostsid kaks meest esimesed saapad aastal 1825.¹¹ Räpina kihelkonna esimesed saapad on muretsetud Meeksi mõisavallas Meerapalus aastal 1800. Seejärel ilmusid esimesed saapamehed Räpina (1810 või 1814), Toolamaa ja Veriora (1814) ning Palu valda (1815). Kõige hiljem kõndisid esimesed kaks saapameest Kahkva mõisavallas (1825). 1876. aastaks olid Räpina kihelkonnas enamasti kõigil saapad, alates karjapoistest kuni 60-aastasteni. Räpinas kulus saabaste ilmumisele nende üldise omamiseni umbes 50 aastat või pisut kauem. Kudina valda (Maarja-Magdaleena khk.) ilmusid kaks esimest saapameest 1825. aastal.¹² Halliste kihelkonnas leiame perekonnanimi Saabas ja siin asuvad Saapa ning Kuivsaapa talu. Vana-Karistes ostnud Kõuna taluperemees tütrele saapad umbes 1857. aastal. Tütar häbenenud saapaid kanda, sest külarahvas naernud. Ka Abja vald vaadanud saapakandjaile kaua viltu. Kust see raha välja võetakse, kui iga inimene hakkab saapaid kandma! – olnud tõsise abjaka arvamine. Isegi Abja mõisahärra käinud kokkuhoiu pärast paljajalu. Abjakad kandnud ikka viiske, jõukamad talvel pastlaid. Suurest kokkuhoiust tulnudki see, miks abjakad olevat naabervaldadest jõukamaks saanud.¹³

A. Kitzberg meenutab isa pidusaapaid, mis olnud Laatre valla ainukesi, mida siis perepojad

laulatuseks laenamas käinud.¹⁴ Saapad olid küll 1880. aastateks paljudel eestlastel olemas, ent neid hoiti hoolega ja kanti pidudel, tähtpäevadel. Üsna laialt on tuntud teadmine, et soojal aastaajal käidi kirikuteed ikka paljajalu ja alles kiriku lähedal tõmmati saapad jalga. Nii meenutab M. Metsanurk, kuidas keskhommikul ruttasid naised läbi nende taluõue kirikusse „saapad-sukad näpu otsas”.¹⁵

Teine tähtis jalanõu eestlaste elus on olnud kaloss.¹⁶ Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtedelt selgub, et neid hakkas talurahvas laiemalt kandma 19. sajandi 80.–90. aastatel. Üks teade erineb siiski selgelt teistest. Vastse-Roosast (Rõuge khk.) kirjutab T. Pettai, et kalosse hakkasid kandma jõukad umbes 80 aastat tagasi,¹⁷ seega umbes 1856. aastal. 1841. aasta Tartu jaanuari-laadal on kummikalossid olnud müügil – neid reklaamitakse ajalehes.¹⁸ Sama kümnendi lõpul pakutakse kummikalosse talveks ja suveks, naistele, meestele ja lastele.¹⁹ Tartus müüs, ostis vanu ja parandas kummikalosse H. Müller.²⁰ Muidugi puudus enamikul talurahvast nende ostmiseks raha, ent meelevaldne oleks arvata, et kalossimehi talurahvas seas üldse polnud. Esmakordselt ilmusid need välja alles Võrumaa Rõuge kihelkonna ühes kauges sopis. F. J. Wiedemann (1869) on tundnud mõistet kummi- ehk ülekingad.

Talurahva põlised valgustusallikad on olnud paarud, täht- ja pidupäevadel rasvaküünlad.²¹ 18. sajandi lõpul põletasid Saaremaa rannatalupojad raudlampides hülgerasva.²² 19. sajandi esimese poole linna- ja mõisakultuuris olid küünlavalgustuse kõrval tavalised mitmesugused õli-, gaasi- ja piirituslambid. Kuigi talupoeg kasutas peamiselt pirde ja rasvaküünlaid, oleks ennastlik arvata, et ta üldse lampe ei kasutanud. Need olid lahtised põletusainega täidetud rauast

⁹ Tallorahva Kulutaja 1824, nr. 7, 1.09; 1826, nr. 11, 1.10.

¹⁰ Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA), EKS Veske m 30, lk. 11.

¹¹ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA), f. 149, m. 45:4, l 1.

¹² EKLA, f. 149, m. 45:4, l 1.

¹³ ERA II 134, lk. 545–549/9–10 < Saarde khk. – J. P. Sõggel (1937).

¹⁴ A. Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused I. Tartu, 1924, lk. 21.

¹⁵ M. Metsanurk. Tee algul. Mälestused I. Tallinn, 1946, lk. 59. M. Metsanurk on sündinud 1879. a.

¹⁶ Kalosside kohta koguti andmeid Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehega nr. 14 1936. aastal. Vt. ERM KV 27.

¹⁷ ERM, KV 27: 191.

¹⁸ Dörptschen Zeitung 1841, nr. 4, 11.01, lk. 45. Järgmisel aastalaadal pakutakse meestele lisaks ka kummist kuubesid (vihmamantleid?) (Gummi-Röcke). – Dörptschen Zeitung 1842, nr. 4, 15.01, lk. 51.

¹⁹ Beilage zur Dörptsche Zeitung 1848, nr. 1, 3.01, lk. 12; Pernausesches Wochenblatt 1851, nr. 31, 04.08, lk. 255.

²⁰ Vt. Dörptsche Zeitung 1850, nr. 9, 21.01, lk. 8.

²¹ L. Karu. Peeruvalgustus Eesti külas 19. sajandil. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVIII. Tallinn, 1975, lk. 189–209.

²² [A. W. Hupel] Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Dritter und letzter Band. Riga, 1782, lk. 366.

Hiermit die ergebene Anzeige, daß die schon früher annoncirten

Petroleum-Lampen

in reichster Auswahl nunmehr eingetroffen und in dem Locale des Litho- und Photographen Hrn. **E. Höflinger** dahier zu billigsten Preisen zu haben sind, als: **Tischlampen** mit Glas-, Marmor- und Broncefuß, sehr elegant, von 2 bis 12 Rbl. pr. Stück; **Hänge- und Wandlampen**, zur Beleuchtung von Billards und größeren Localen besonders geeignet, von 3 bis 10 Rbl. pr. Stück; **Vorhaus-, Küchen- und Nachtlampen**, von 1 Rbl. 50 Kop. bis 3 Rbl. pr. Stück; ferner: **Glas- und Milchglasglocken**, Papierschirme, Schirmhalter, Glaszylinder, Cylinderwischer, Dochte, Dochtscereen, Oelkannen u. u.

Daselbst ist auch bestes Pensylvanisches **Petroleum** à 20 Kop. pr. \mathcal{L} in Flaschen à 1 \mathcal{L} sowie in Blechkannen à 5, 10 und 20 \mathcal{L} zu haben, und wird die Umänderung aller Arten Lampen zu Petroleum verwendbar auf's billigste und rasch besorgt.

Ludw. Oscar Fischer.

Reklaam ajalehest Dörptsche Zeitung 1863, nr. 244, 22.10.

või plekist väikeanumad, kuhu oli kinnitatud tahitila, või toetus taht vabalt anuma servale.²³ 1834. aastal muretseti mõnele Hargla külakoolile õlilamp.²⁴ Valgustusmurrangu tõi uue põletusaine petrooleumi kasutuselevõtt, mille destilleeris 1846. aastal kanadalane Abraham Pineo Gesner ja mida asuti tööstuslikult tootma 1854. aastal New Yorgis. Esimene petrooleumilampide eelreklaam ilmus Dörptsche Zeitungis 1863. aasta augustis.²⁵ Oktoobris olid lambid kohal.²⁶ Nael petrooleumi maksis 20 kopikat.²⁷ Papa Jannsen tutvustab petrooleumi ehk kiviõli järgmisel aastal kui head vahendit lammaste söödikute vastu ja kui head lambiõli.²⁸ Sangaste kihelkonnakoolile osteti esimene petrooleumilamp 1864/1865. õppeaastal. Talupoegade ellu jõudis petrooleumilamp kihelkonniti väga erineva kiirusega. Halliste kihelkonda ilmus esimene lamp umbes aastail 1865–1867.²⁹ 1875. aastal põletasid pooled Räpina kihelkonna vallad (Veriora, Kahkva,

Palu) peergusid ja üksnes rehepeksul petrooleumilampe. Meeksi ja Toolamaa vallas kasutasid kõik petrooleumi, ent mõneti oli see sunnitud käik, sest valitses metsapuudus. Kastna vallas (Tõstamaa khk.) põletasid petrooleumi kaks talu 23-st. Kaavere vallas (Põltsamaa khk.) prukisid juba kõik talud petrooleumi. Petrooleumilampe tegid talupojad esialgu ise või lasksid teha.³⁰

Praegustel andmetel sai petrooleumivalgus kõigepealt valdavaks rehepeksul. Metsarikamates paikades pruugiti peergu kauem, metsavaestes mindi seevastu kiiresti üle petrooleumilampidele, mis said ülekaalu 1880. aastate lõpul. Osades taludes kasutati sõltuvalt töödest pikka aega nii peergusid, rasvakuünlaid kui ka petrooleumilampe. Eesti kirjandusse on petrooleumilambi kirjutanud J. Mändmets jutustusega „Kui valgus tuli”.³¹

Veel mitmeid olulisi asju nimetab J. Söggel. Üsna nõrgalt on uuritud kellade,³² põllutöö-

²³ Lähemalt lambivalgustusest ja selle tüüpidest vt.: L. Karu. Valgustus Eesti külas XIX saj. ja XX saj. algul. Tartu, 1972. Diplomitöö käsikiri Eesti Rahva Muuseumi raamatukogus.

²⁴ L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Tallinn, 2002, lk. 117.

²⁵ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 200, 31.08.

²⁶ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 244, 22.10.

²⁷ Dörptsche Zeitung 1863, nr. 285, 09.12.

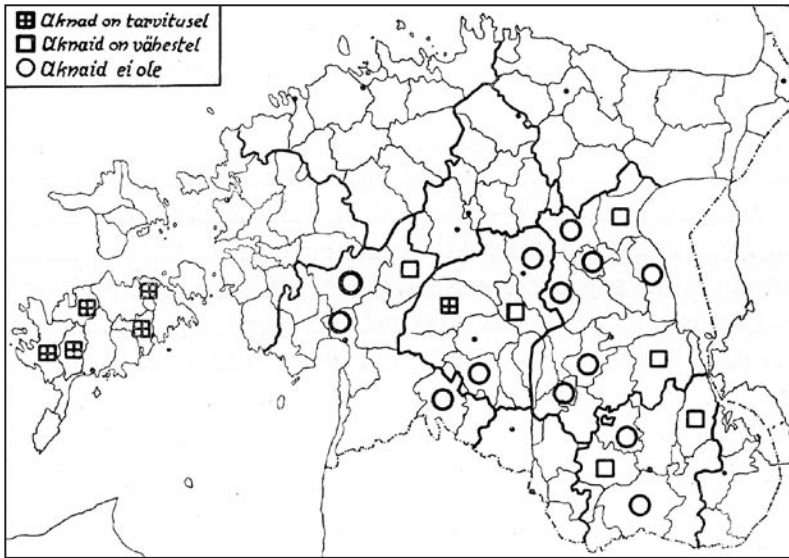
²⁸ Vt. Kiwwi-õlli södikute wasto. – Eesti Postimees 1864, nr. 14, 01.04, lk 114; Amerikama kiwwiõlli hallikad. – Eesti Postimees 1864, nr. 35, 26.08, lk. 286.

²⁹ Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti IV. Tartu, 1930, lk. 307. Pole öeldud, missuguse lambiga on tegemist, märgitakse üksnes, et suitsev ja klaasita. Usutavasti mõeldakse tattnina.

³⁰ Need on ilma lambiklaasita tattninad. Esimene suurem lampide reklaam ilmus Eesti Postimehes 1868. a. (nr. 4, 24.01.).

³¹ J. Mändmets. Isa talus. Tallinn, 1913, lk. 145–154.

³² 1875. aastal oli Riidaja valla 35 talust seinakell 34-s. Vt. EKLA, f 149, m 45:4, l. 2.



Klaasakende levik Lõuna-Eestis ja Saaremaal 18. ja 19. sajandi vahetusel. G. Ränk. Saaremaa taluehitised. Etnoloogiline uurimus. I Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad V. Tartu, 1939, lk. 65.

masinate,³³ riide-, tarbe- ja hügieeniesemete (näiteks hambahari), toiduainete, puuviljade ja vürtside jne. saabumist ja levikut Eestis. 19. sajandi Läänemere kubermangude saksakeelsete ajalehtede reklaamiosad täiendavad ja täpsustavad selles osas märkimisväärselt meie praegusi teadmisi. 19. sajandi elu ebameeldiv ja kuritegelik pool on enamasti uurimata. Sajandi teise poole talurahva argielu lahutamatuks osaks said hobusevargused.³⁴ Lisaks hobusevarastele ilmusid maale aidalõhkujad ja kelmid, laatadele taskuvargad,³⁵ valerahategijad ja -levitajad. Vaestemajadest, haiglatest, vanglatest, politseist ega kohtute tegevusest ei tea me suurt midagi. Me ei või kiidelda ka fotograafide, rändkaupmeeste, tõsiste leiutajate ja *perpetuum mobile* ehitajate tegevuse tundmisega.³⁶ Loetelu võib pikendada veel sadade asjade ning kultuuri- ja ka kultuuritute nähtustega – oleks vaid uurijaid ja huvilisi.

Artikkel ja publikatsioon on valminud sihtrahastatava teema „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus” (SF 0030065s08) toetusel.



Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

³³ L. Oengo. Esimestest põllumajandusmasinatest Eestis XIX sajandi esimesel poolel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised 1967, XVI. Ühiskonnateadused nr. 1, lk. 67–79.

³⁴ Sellelt eestlaste tegevusalalt on ainuke märkimisväärne uurimus: K. Liloson. Hobusevargused Põlva kihelkonnas 19. sajandi lõpul. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Tartu, 2009, lk. 61–90. Sama tekst ka: Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2009, 2010, lk. 72–96. Ülejäänud rohkem kui saja kihelkonna kohta võime üksnes sedastada, et see probleem oli kõikjal.

³⁵ F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu esimesed kaks trükki seda sõna ei tunne, küll sõna „tasku-nühkija”, ent „taskuvaras” on levinud ajakirjanduses.

³⁶ Üsna tuntud on Halliste mehe J. Kits(bergi) gloobus, mis sai 1860. a. Tartu põllumajandusnäitusel auhinna. Vt. Dörptsche Zeitung 1860, nr. 106, 09.09, lk. 2. Ühte igiliikurit püüti ehitada ka Kaarli vallas. Vt. Paistu Kaarlis. – Postimees 1888, nr. 59, 24.05.

Eesti keskaeg uues valguses

Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Autorid: Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheologia Instituut. Tartu, 2012. 456 lk.

I

Kaua oodatud keskaja-kõide sarjas „Eesti ajalugu” on viimasel ajal põhjustanud harukordse avaliku „ajaloosõja”, kus lisaks retensioonidele on võinud näha sõnavõtte nii kirjutavas ajakirjanduses, televisioonis kui ka elektroonilises meedias. Toon on vaheldunud mõistvast ja heakskiitvast kuni sügava ja tulise vihani. See „Historikerstreit” levis metsatulekahju kiirusel Eesti ajaloost huvitatute rividesse juba enne, kui keegi oli suutnud rahulikult läbi lugeda kogu massiivse teose. Väga harva võib ajakirjanduse veergudel ajendatuna ajalooteosest näha nii suuri ja värvikaid pealkirju kui nüüd, selle väitluse puhul. Väljastpoolt tulnud vaatlejale tundub see hämmastav. Milles on siis õieti küsimus?

On kindel, et „Eesti ajalugu II” tekitatud reaktsioone hakatakse hoolikalt analüüsima, kui aeg on selleks küps. Praegusel hetkel võin soomepoolse vaatlejana ja peamiselt teiste perioodide kui keskaja uurijana keskenduda eelkõige teose nende osadele, mis on kõige lähemal minu harrastusalale.

„Eesti ajalugu II” tegijad on loobunud Eesti ajaloo rahvuslikust tõlgendusest ja pööranud oma pilgud Euroopasse. See suunamuutus oli nähtav juba varem, näiteks 2003. aastal Vikerkaares ilmunud Anti Selarti, selle teose toimetaja, artiklis „Muistne vabadusvõitlus”. Tegemist on õigupoolest perspektiivi muutmisega, sest faktid on enam-vähem endised. Suunamuutus ja rahvusvaheline lähtekoht on toonud kaasa selle, et tegemist ei ole enam mitte ainult eestlaste, vaid ka Eesti minevikus tegutsenud kõigi inimrühmade ajalooa. Keskse kohal on maa, mitte enam rahvas. Kas samaaegselt on eestlased kaotanud oma ajaloo?

Muutus on minu arvates põhimõtteliselt õige, sest ajaloolased on üldisemalt Euroopa kesk- ja varauusaja puhul loobunud etnilise identiteedi rõhutamisest, sest allikates see enamasti ei ilmne. Siiski on mingil määral olemas ka rahvuslikku nägemust, eelkõige vanemat tüüpi ühiskondade puhul. See on levinud eelkõige etnoloogide seas (näiteks Kaj Birket-Smith), kelle uurimused põhinevad suulistel teadatel. Selle suuna esindaja on ka sotsioloog Anthony D. Smith, kelle väitel oli etnilisus ühtse identiteetseerimisvormina olemas vanadelgi aegadel, mitte küll üldiselt, vaid eelkõige ainult ühiskonna kõrgemates kihtides. On selge, et juba 15. sajandil alanud territoriaalsete riikide teke põhines juba suurel kohalikel maa-alalistel üksustel, mida võib näha Prantsusmaa võitluses Jeanne d'Arci juhtimisel Inglismaa vastu, Itaalia riiklikus arengus Macchiavelli ajal ja Rootsi gooti ideoloogia looja piiskop Nicolaus Ragvaldi tegevuses, kusjuures Rootsis võeti sel ajal kasutusele sõna „isamaa”. Need liikumised olid kõik seotud eelkõige ülemkihtidega, samal ajal kui rahvas magas sügavat „ajaloound”. Täisverelise rahvustunde teke jäi Prantsuse revolutsiooni ja Herderi teoste ilmumise järgesse aega. Eesti ajaloo senine tõlgendus on olnud suures osas sellise rahvustunde ärkamise tulemus. Siin ei ole midagi kummalist, sest rahvuslik ajalootõlgendus on olnud täiesti tavaline ka mujal maailmas.

II

Eesti ajalugu tasuks võrdluseks kõrvutada Soome ajalooa. Rahvusvaheline suund ilmneb ka uuemates Soome keskaja tõlgendustes, kuigi seda ei ole esitatud kokkuvõtlikult mingis üldteoses, vaid see on hajutatud moel olemas paljudes eriuurimustes. Olen ka ise kirjutanud samalaadses muutuste vaimus teose „Rootsi Idamaa” (rootsi keeles 2008, soome keeles 2010). Soome ajalugu meenutab Eesti ajalugu sel moel, et võõras võim – siinsel juhul Rootsi – vallutas ja integreeris endasse kogu maa umbes kuue-seitsmesajaks aastaks. Alles Vene võimu perioodil toimunud Soome suurvästiriigi moodustumine ja rahvuslik ärkamine muutsid soomlased rahvuseks. Varasem soome rahvuslik ajalookirjutus vaatlus maa ajalugu enamasti 6. detsembril 1917 sündinud vabariigi seisukohast lähtudes ja selles mõttes oli Rootsi võimu periood muidugi üks pikk soomlust lämmatanud „riiklik õõ”.

Kõige uuem käsitlus on siis teistlaadne, kuid sedagi on võimatu nimetada õigeaks, sest ajaloos ei ole midagi tõeliselt „õiget” ja suhtumise muutumine on tingitud eelkõige vaimses keskkonnas toimunud muutustest. Kaasajal arvatakse, et Rootsi – mida riigina ei olnud 12. sajandil õieti olemaski – levitas oma võimupiiri nii itta (Soome) kui põhja (Norrländisse) peamiselt rahulikult teel – kaubanduse, misjonitegevuse, koloniseerimise ja lõpuks lühikese aja jooksul ka relvastatud alistamise abil. See protsess kestis üle 150 aasta (umbes aastad 1157–1323) ja sellega seoses ei toimunud mingeid ristiretki. Kõiki kolme Soome tehtud, – Vahemere ristisõdade eeskujul nummerdatud – ristiretke, millesse on usutud, peetakse praegu väheste allikate vale tõlgendamise tulemuseks. Ristiretkeks on nimetatud lihtsalt tähtsamaid sõjasündmusi. Selles osas on siis praegu olemas selge vahe Soome ja Eesti uurijate vahel, sest viimati mainitud uus keskaja käsitlus ongi ehitatud ristiretke-idee ümber. See on siiski mõistetav, sest Eesti ala ristiusustamine on palju paremini tuntud kui Soome oma ja ristiretk leidis tõepoolest aset. Henriku Liivimaa kroonika näol on Eestis selle kohta olemas tähelepanuväärne ajalooallikas, mida „Eesti ajalugu II” autorid siiski on võõrastanud ja jätnud selle kohta analüüsi esitamata.

Soomet ega soomlast ei olnud kaasaegses mõttes keskaja alguses olemas. Soome (Finland) oli kõige läänepoolsema maakonna nimi, mis paiknes Turu ümbruses ja selle elanikud olid sel põhjusel soomlased. Teiste maakondade elanike kohta kasutati vastavalt nimesid hämelased, karjalased ja vähehaaval asustuse levides ka savolased, põhjalased ja uusimaalased. Need nimetused on piirkondlikud, mitte keelelised. Kogu ala kohta, mis laius Põhjamere rannalt läänes kuni Karjalani idas kasutati nime Idamaa, ladina keeles *partes orientales*. Alles 15. sajandi lõpuks sai maakonna nimi (Soome) järk-järgult selle tähenduse, mis varem oli Idamaal. Kõiki asukaid hakati nüüd kutsuma soomlasteks (finne), keelest sõltumata. Minu arvates ei ole siiski vale rääkida „soomlastest” ka varasematel aegadel, sest ajaloo keelekasutuseski võib sallida teatud vabadust. Vastasel juhul muutuks ajaloo vestlemine semantiliste küsimuste üle vaidlemiseks. Ja samalaadsed need eri hõimude esindajad olid, kuigi tegemist ei olnud veel ühtse, samal moel mõtleva rahvusega. „Küll see, kes mõistab kõikide meelt, mõistab ka soome keelt,” kirjutas reformaator Mikael Agricola 16. sajandil. Rahvas oli seega olemas, kuigi teda ei olnud.

Idamaa siirdumisel Rootsi võimu alla oli koloniseerimisel suur ja isegi otsustav tähtsus, nii nagu ka praeguse Põhja-Rootsi ehk Norrländi puhul. Peaaegu kõik Soome mererannad said Rootsist uued elanikud. Eesti alale, Saare-Lääne piiskopkonda suundunud eestirootslaste koloniseerimine oli sellest peamisest väljarännusuunast eraldunud haru. See rahvarändamine oli osa Kesk-Euroopast ja Skandinaaviast ida poole suundunud *Drang nach Osten*’ist, demograafilisest nähtusest. Rootsist saabunud inimesed olid mõistagi rootslased, või täpsemalt rootsi alahõimude esindajad, kuid muidugi ei toimunud nende siirdumine uuele paigale sel põhjusel, vaid seetõttu, et nad olid juba ristitud. Rahvastiku siirdumise mõjutasid muidugi kõikides migratsiooniuurimustes rõhutatud tavalised *push-* ja *pull-*tegurid, millele lisandus veel osaline naasmine endisesse kodukohta ja ahelmigratsioon, keele vahetamine ja identiteedi muutumine sotsiaalse tõusu või languse tulemusel. Vajaduse korral kolisid ühest kohast teise ka kõrgemate seisuste esindajad. Koloniseerimise aspekt ei ole siiski „Eesti ajalugu II” juhtmotiiviks, vaid sündmusi vaadeldakse puhtalt ususõja vaatenurgast lähtudes.

Rootsi tähtsus on Soome jaoks olnud väga suur. Soomlased muutusid mitmes suhtes (keel välja arvatud) rootslasteks. Usk, seadused, kombad, aineline kultuur, ühiskond – kõik see rootsistus, juhul kui see ei olnud juba enne integreerumist samalaadne. Soome keelde suulandus keskaja jooksul rohkem kui tuhat rootsi keelest laenatud sõna (mille hulgas oli küll suur osa rahvusvahelisi kultuursõnu), mis muutusid hääldamise poolest soomepäraseks. Kokku on eri aegadel soome keelde üle võetud umbes 4000 rootsi ja muu Skandinaavia laensõna. Kuna sellele vaatamata säilisid ka algsed läänemeresoome sõnad ja ka grammatiline struktuur, siis muutus keel väga varjundirikkaks. Kaasajal on soome ja rootsi keel sõsarkeeled, sest nende semantika on samalaadne, mis teeb tõlkimise väga kergeks, isegi kergemaks kui soome ja eesti keele puhul, sest neis kahes puuduvad sageli täpselt sama nüansiga mõisted.

Rootsist tulnud mõjutuste rõhutamine on Soomes jõudnud ajalooaamatutest argipäeva. Sel kevadel esitatakse Soome riigiteleviisioonis mitmeosalist sarja „Soome on rootsi”, mis on põhjustanud inimeste hulgas ja mitmesugustes foorumites teravaid reaktsioone. Sari on teadlikult provokatiivne ja ärritanud seetõttu rahvast. Eriti vihaselt on reageeritud sellele, et ristiusustamise vastupanu sümbol – Lalli-nime-

line talupoeg – on raamatutest ja kaanepiltidelt kadunud. Pärimuse kohaselt tappis Lalli piiskop Henriku, kuid teated tema kohta pärinevad 17. sajandi rahvaluulest, mistõttu on seda peetud vaid müüdiks. Siiski on rõõmustav, et ajalool on veel ka meie ajal nii suur tähtsus. Nii on ilmselt ka Eesti puhul.

Tekib küsimus, kas saame peagi ka Eestis näha „Eesti ajalugu II” ärgitusel tehtud telesarja nimega „Eesti on saksa”? Arvan siiski, et mitte, sest kõigepealt on põhjust uus keskaja üldesitus korralikult läbi seedida ja teiseks olid probleemid sakslastega siin tunduvalt suuremad kui Soomes rootslastega. Sakslased ei olnud head isandad ja seetõttu on Eestis sakslastele mitu korda ajaloo jooksul ust näidatud (1918–1920 ja 1939–1940), mida ei ole Soomes rootslaste puhul kunagi tehtud. Tänapäeval on olukord siiski teistlaadne ja Saksamaa on olnud just see maa, mille ajalooteadus on olnud eeskujuks „Eesti ajalugu II” jaoks ristsõdade käsitluses.

Esmapilgul tundub ristsõdade tõstmine võtmeküsimuseks Eesti ajaloo mõtestamisel olevat õnnestunud, kuid kas see ikka on seda? Ristsõdade mõiste oli keskajal niisama tundmatu kui muistne vabadusvõitlus. Seegi on hilisem mõttepilt, nii nagu Régine Pernoud näitab oma teoses „Les croisades” (1960), mida retsenseeritava teose kasutatud kirjanduse hulgas küll ei ole. Keskaegsed ususõjad olid väga erilaadsed ning Lähis-Itta ja Läänemere kanti tehtud retki ei ühendanud miski peale paavsti õnnistuse. Vahemere sõdadega pürgiti pühade paikade vabastamise suunas, Läänemere piirkonnas seevastu oli eesmärgiks paganate ristiusustamine ja uute alade koloniseerimine. Vahemere ristsõdades loobusid kuningad ja rüütlid risti kätte võttes oma varast, Läänemere sõdades püüdsid sõdijad uute rikkuste poole.

III

„Eesti ajalugu II” sissejuhatus on tähelepanuväärne. Vaatenurka on muudetud, kuid seda ei ole korralikult põhjendatud. Historiograafia, mis eesti ajaloo teostes on tavaliselt tõeliselt tugevalt esindatud, haarab vaid paari üldistavat lehekülge, milles peatutakse lühidalt ka muistse vabadusvõitluse varasemal käsitlusel. Seevastu keskaja allikate kirjeldus on vägagi põhjalik, kuigi teoses otseselt nende kasutamine ei ilmne, sest tegemist on üldteosega, mis tugineb juba ilmunud uurimistulemuste kopeerimisel, nagu see üldteoste puhul tavaks ongi. Õnneks

on raamatu ilmumise kaasnenu diskussiooni raames heitnud Eva Piirimäe valgust ka Eesti ajaloo pildi sünnile (Postimees 06.02.2013). Tema kirjutatud ülevaade oleks hästi sobinud teose sissejuhatus osaks. Nimetus „muistne vabadusvõitlus” ei ole minu arvates siiski täiesti õnnestunud, sest vabadussõja all mõistetakse üldiselt sõda, mille tulemuseks on vabadus, mitte aga vastupidine tulemus. See mõiste on aga otseselt seotud eestlaste isamaalisusega.

Retsenseeritavas „Eesti ajaloo” köites ei ole antud hinnangut selle kohta, mida inimesed kas kaotasid või võitsid 12. ja 13. sajandi sündmuste tagajärjel. Ehk oleks maksnud seda siiski teha, kokku võtta nii plussid kui ka miinused? See on nüüd jäetud lugejale, kes peab ootama „Eesti ajaloo” teostesarja esimese osa ilmumist, milles ilmneks arheoloogide nägemus selle kohta, millise paganliku maa kohalikud inimesed ristsõdijate tulles kaotasid. Valter Langi, Aivar Kriiska ja Andres Tvauri ning teiste viimaste uurimistulemuste põhjal võib arvata, et see maa ei olnud väga primitiivne. Ribapõldudega külad, muinaslinnused ja arvukad aardeleiud (mis räägivad ehk isegi orjakaubandusest) ning linnade alged tõestavad võrdlemisi kõrget arengutaset, ühiskonna kihustumist ja ka süsteemi ülal pidavat maksustamist. Kui eestlased on nende inimeste pärijad, siis ei ole – nii nagu Aivar Kriiska kirjutab (2004) – vale nimetada ka neid esivanemaid eestlasteks.

On selge, et ajaloo uurimus ei tohi sisaldada väärtushinnanguid. Värvet võib aga jutustuse puhul siiski sallida, eriti juhul, kui kirjutatakse laiale lugejate ringile. Lisaks on muidugi väga vajalik analüüs. Eesti sündmusi võib vaadelda positiivses valguses, võttes arvesse naisi, orje ja teisi ühiskonnakihte alla surunud polüteismi kadumist inimväärikust austava, seadustele tugineva kristliku monoteismi teelt. Euroopaliku kultuurstruktuuri toomine Läänemere maadesse oli osa sellest missioonist, mida baltisakslased on alati esile tõstnud oma sangariteona. See oli muidugi osa vältimatust arengust, mida võib pidada edenemiseks. Negatiivse poolena võib esile tuua äärmiselt jäiga seisusliku ühiskonna sisseseadmist. Muidugi kaotas Eesti oma algse süütuse, mis on – vähemalt romantilises meeles, aga ka ilma selleta – omaette väärtus.

Kõige olulisem oli muidugi ristiusu tulek. Rahva usk vahetus, kuigi just selle asetavad teose kirjutajad küsitavaks. Nagu „Eesti ajaloo” II köites väidetakse, ei ole usutav, et sõna *jumal* oli olemas juba paganlikus kontekstis ja tähendas ühte, ilmselt kristliku varjundiga jumalat.

Seda tõendavad paganlike jumalate nimekirjad idameresoome piirkonnast, eriti Agricola jumalaloetelu. Muinassoomlastel ja -eestlastel oli küll oma, ilmselt eri hõimudel veidi erilaadne Pantheon, mis jäi vallutuse tagajärjel kõrvale.

Ka sõna *undeutsch* kasutamise puhul võib leida küsitavusi. Mõiste *undeutsch* seostamine ainult isiku õigusliku staatusega tekitab kõhk-lusi. Võib väita, et see sõna ei olnud Liivimaal negatiivse varjundiga, kui isik esines oma õiges sotsiaalses ja keelelises kontekstis, kuid kui näiteks kingsepp püüdis ületada *supra crepidam*, muutus sõna tähendus halvustavaks. Nii kummalised on asjad siiski olnud, et kuigi keel oli vanadel aegadel ainult kommunikatsiooniva-hend, võis see ikka tembeldata või märgistada selle kasutajat küll, kui olukord oli tavast erinev. Vastavate olukordade kohta on informatsiooni vendide, oboriitide ja preislaste maadelt. Ongi hea, et teoses teisel siiski väidetakse, et „niisiis ei pruukinud keelesuhted sarnase poliitilise ja sotsiaalse arenguga maades olla ühesugused” (lk. 304).

IV

Kas „maarahvas” teadis hilisemal ajal midagi oma vabaduse kaotamise kohta? See küsimus ei ole täiesti kõrvaline, kuigi Eesti ajaloo sünnimüüdi otsimine ei olegi tegelikult keskaja uurimine, välja arvatud keskaegse Jüriöö ülestõusu puhul. Kui kirjutajad arvavad, et mälestused vallutusest kadusid juba ühe inimpõlve jooksul, siis võib selle aja pikkuse kohta siiski ka teisiti arvata. Rahva mälu on pikk, sest elanike hulka kuulus ka vanu, sugupõlvete piire ületavaid indiviide. Loodusrahvadki mäletavad „iidamast-aadamast” toimunud sündmusi, nii nagu ka oma esivanemaid isegi kümne põlve jooksul.

Eesti ajaloo denatsionaliseerimise kõige problemaatilisem tulemus on 1343.–1345. aasta Jüriöö talurahva ülestõusu paarileheküljeline kirjeldus. Ajaloouurimise peamine küsimus „miks?” on siin täiesti kõrvale jäetud ja – mis veel halvem – ignoreeritud allikmaterjali, et jõuda selge lõpptulemuseni. Kuna Jüriöö on väga huvitav sündmus, oleks olnud hea, kui kirjutajad oleksid vähemalt viidanud varasematele seisukohtadele – nii rahvuslikule kui ka marksistlikule seletusele – ja seejärel lükanud need oma argumentide ja nägemusega kõrvale. Sel juhul oleks kas või ühes kohas jäetud osa ajaloo-pildi kujundamisest ehitustellingute alt nähtavale.

Ma ise arvaksin ülestõusu kohta, et kuna talupojad panid etteotsa kuningad, siis sellega taotleti nii võimu kui ka sõltumatust, kuigi kuningas – see sõna ongi ajastu kontekstist sõltuvalt mitmetähenduslik. Ülestõusnud kut-suvad tavaliselt juhtideks teistest seisustest pärit sõjakogemustega mehi, sest neil endil polnud sõjalise juhtimise oskusi. Just sel põhjusel se-gunevadki suurte kodusõdade puhul tavaliselt seisused. Kas Jüriöö puhul ei võinud tegemist olla samalaadse talurahva ülestõusuga kui näiteks Soome Nuiasõda 1590. aastatel, mille põhjuste hulgas olid koormiste suurendamine, veel alistamata rahva vastupanu ja väline ülesärgitamine. Nuiasõda annaks siin head võrdlusainet, sest päris tavaline Vana-Liivimaa feodaalsõda ei paista see ülestõus olevat. Selle algamine Taani kuninga territooriumil näitab, et tüli ühiskonna juhtimise üle oli ülestõusu üks eeldusi. Saksa rüütelkonna ja Rootsi rolli võib võrrelda Nuiasõja hertsogi Karliga, kes õhutas oma propagandaga talupoegi ülestõusule. Minu arvates on viga, et kirjutajad pakuvad nähtusest ainult õpikulaadse pildi. Uus nägemus oleks vajanud põhjenduseks korralikku analüüsi.

Tähelepanu väärib, milliseid mälestuspilte varasemast ajast tuleb ette Rootsi võimu jook-sul, mida tunnen paremini kui keskaega. Aivar Põldvee on juba teinud märkuse Eesti Ajaloo-museumis peetud väitluses, et Kuramaa kiriku-õpetaja ja hilisem superintendent Paul Einhorn kirjutas 1649. aastal, et rahvale (siis lätlastele ja liivlastele) ei peaks õpetama lugemist, sest siis nad saaksid vanadest kroonikatest teada, et on kaotanud vabaduse, ja tõuseksid üles.

Samalaadseid ülestähendusi võib leida tuntud reisimehe Adam Oleariuse raamatust, mille esimene trükk ilmus 1646. aastal. Tema arvates talupojad „mäletasid veel, et nende esivanemad olid isandad omal maal, kuid et sakslased alistasid ja orjastasid nad. Seetõttu nad ei taha purjuspäi talvel linnast saabudes anda sakslastest reisijatele teed ja kasutavad seejuures rumalaid sõnu.” Kirjeldus on seetõttu usutav, et siin esitatakse konkreetne olukord, kus reisikirjanik on tunda saanud viha sakslaste vastu. Ei ole põhjust arvata, et Olearius sai oma informatsiooni mingist kroonikast, vaid allikaks on võinud tõepoolest olla regede kokkupõrge kuskil teel Kunda kandis, kustkaudu Olearius reisis Venemaale.

Üsna märkimisväärse jälje on selles küsimu-ses jätnud ka Edmund Gripenhielm (Figrelius) 1645.–1646. aastal, jutustades, et eestlaste matustel rõõmostati surnud talupoja pärast

– nüüd on ta Toonelas ja valitseb seal sakslaste üle. See põhines õpetusel, et paha saab palga ja hea tasutakse pärast surma. See teadmine võib küll olla kirjanduslikku päritolu, sest sama mõte on eestlastega seoses esitatud ka Sebastian Münsteri „Kosmograafias”.

Kuigi informatsiooni rahva vihast vabaduse kaotamise pärast on vähe, räägib vastaspoole, saksa aadlike esinemine selgesti sellest, et ristsõjaga oli kaasnenud ka talupoegade orjastamine ja alistamine. Sageli kiitlesid muistse vabadusvõitluse üle saadud võiduga Eestimaa ja Liivimaa rüütelkonnad. Mitmetes konfliktides Rootsi riigivõimudega rõhutasid nad, et rüütelkonna poolt saadud suured privileegid olid tänuks selle eest, et nende esiisad olid vallutanud ja ristiusustanud selle maa. Järgnevalt vaatleme üht tüüpilist näidet.

Rootsi Riiginõukogus loeti Johann Reinhold von Patkuli poolt kirjutatud kirja 29. märtsist 1694. Kui tekstis jõuti kohani, kus Patkul kiitles esiisade sooritatud Liivimaa vallutamisega, puhkesid riiginõukogu liikmed naerma. Muistse suurteos ei olnud midagi uhkustamisväärset, sest see oli tähendanud, et „maa vagad ja lihtsad asukad muudeti orjadeks ja eluaegseteks pärisorjadeks”. Rüütelkond pidas neid selles osas teadmatuses, et nood ei saaks endilt „raputada viletsa orjuse iket”. Lisaks ütles Bengt Oxenstierna, et sakslased on teinud Liivimaal täiesti samalaadseid kuritegusid „mida hispaanlased on teinud õnnetute ja lihtsate ameeriklaste suhtes”.

V

Järgnevalt vaatlen „Eesti ajalugu II” sisu ja toimetamise laadi. Selle kohta võib enamasti öelda positiivseid sõnu. Raamat on hästi toimetatud ja sujuv, kuid seda on ehk liigagi palju toimetatud. Peamine vastutus langeb selles osas toimetajale ja poliitiliste osade peamisele kirjutajale professor Anti Selartile, kuid tal on olnud abiks kokku kümme noort ajalooüriajat, kes on kirjutanud teose temaatilised osad. Nendeks on olnud Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Marek Tamm ja Heiki Valk ja lisaks tänatatakse eessõnas 23 inimest. Tegemist on seega ebatavaliselt suure kollektiivse pingutusega.

Tekst on toimetamist silmas pidades tähelepanuväärne, sest paljudel peatükkidel on mitu kirjutajat, eriti kirikut puudutaval peatükil,

millel selle lühidusele vaatamata – umbes 30 lehekülge – on viis autorit. Kuna selliste mitme autoriga peatükkide puhul ei või täpsemalt teada, kes on mida kirjutanud, siis on raske hinnata ka eri autorite teeneid. Kõige rohkem on selles mõttes kirjutanud Inna Põltsam-Jürjo, kelle käejälg ilmneb tervelt viies eri peatükis. Või on asi hoopis selles, et tekstid on toimetamise käigus tükeldatud ja lõhendatud või pikendatud omalaadses „Prokrustese sängis” ühtse teksti ja samalaadse pitseri saavutamiseks?

Sissejuhatuse järel algab teos ülevaatega keskaegse Liivimaa sünnist, mille on kirjutanud neljast uurijast koosnev rühm – Anti Selart, Ivar Leimus, Linda Kaljundi ja Heiki Valk. See kirjeldus Liivimaa poliitilisest keskajast (lk. 25–62) kulgeb sujuvalt. Erinevalt temaatilistest peatükkidest vaadeldakse siin kogu Liivimaad, ka selle läti-liivi osa, mis on muidugi kiiduväärt. Teksti ülepingsutatud rahvusvahelist suunda näitab siin veidi naeruväärne tuntud paavsti legaadiga Modena Wilhelmi või Vilhelm Sabinalase ristimine Guglielmoks. Itaalia ei ole siin küll omal kohal ja kui ka saksa keel ei kõlba, siis eelmainitud härra kasutas teatavasti ladina keelt, nii nagu ilmneb hästi ka leheküljel 56 esitatud Eesti arhiivide ühest vanimast dokumentist. Ka tema pitseril seisab: Williel.

Eespool mainitud nelja autori kirjutatud poliitilise ajaloo osa on oma loomult üsna kirjeldav. Selles puudub näiteks järeldus, et Eesti ajaloo käiku muutnud ristiretk oli üks õnnestunumaid ristsõdade seas, mida ajalugu tunneb, sest selle ajastus oli – nii nagu Dick Harrison kirjutab oma teoses „Gud vill det!” (2005) – täiuslik. Muuseas, ka seda autorit kasutatud kirjanduses ei näe. Retkes osalejad koguti kiiresti kokku suure innustuse valitsedes ja nad saavutasid lühikese aja jooksul võimu suure ala üle, seda küll rohkem oskusliku diplomaatia kui sõjaliste oskuste abil, ja enne kui tugevam vastupanu oleks tõusnud. Sõjaretk toimus tõepoolest viimasel hetkel, sest nii Novgorod kui ka Leedu himustasid juba sama saaki ja on kerge ette arvata, et Eesti hilisem ajalugu oleks kujunenud hoopis teistlaadseks, kui maa oleks liidetud mingi muu kultuuripiirkonnaga.

Järgmine peapeatükk, Heiki Valgu ja Anti Selarti kontsentreeritud esitus varakeskajal toimunud muudatuste kohta paganaajaga võrreldes (lk. 63–80), on üks raamatu huvitavamaid. Uus on muu hulgas ilmselt põhjendatud arvamus, et osa ristiusustamise-eelse aja muinaslõunastest olid kasutusel ka vallutusjärgsel ajal, mitte küll hilisemal Liivimaal, vaid Eestimaa ja Saaremaal.

Eestimaal säilisid ka muinasmaakondade nimed, mis Liivimaa poolel hävisid. Tundub siiski, et aladel, kus ei olnud toimunud võitlusi, säilis endine võim kaua ja see ilmneb ka ala vasalkonna koosseisus. See tähelepanek jagab vallutatud maa kahte ossa – vägivaldselt alistatud ja uue olukorraga rahulikumalt kohanenud aladeks. Siin tekib paralleel Rootsi võimuperioodiga, mil areng sõltus paljuski sellest, kas alistumine oli toimunud kapitulatsiooni (*per pacta*) või vallutuse teel.

Järgnevates temaatilistes peatükkides käsitletakse raamatu ülesehitusest sõltvalt keskaega igas peatükis algusest kuni lõpuni teatmeteose moel. „Eesti ajalugu II” sobib seega õieti paremini teatmeteose moel kasutamiseks kui ühekorraga läbilugemiseks, mis on teose massiivsust arvestades muidugi positiivne. Eriti rahul võib olla peatükiga „Liivimaa poliitiline ja õiguslik korraldus”, mille ulatuslikud tähtsamad osad on kirjutanud Tiina Kala, Juhan Kreem ja Anu Mänd. Siin on raudne annus põhjapanevat informatsiooni keskaja ühiskondliku korralduse, piiskopkondade, Saksa ordu, aadlike ja vasallide ning linnade kohta (lk. 81–140). Need osad annavad suurepärase aluse ka Eesti ajaloo hilisemate perioodide esitlustele.

Järgnevalt toimub uuesti hüpe poliitilise ajaloo poolele: Anti Selart kirjutab võitlusest ülemvõimu pärast Liivimaal 14. ja 15. sajandil (lk. 141–154) ja Juhan Kreem hilisuskajal ehk ajavahemikul 1400–1550 saavutatud õrnast võimutasakaalust (lk. 154–165), mis tõi kaasa Saksa ordu võimu kasvu. Nii nagu teose alguses, on ka siin sündmuste areeniks uuesti kogu Liivimaa, Riia kaasa arvatud. Poliitikat siirdub lugeja järgnevalt mitmekülgsele temaatilisele tervikusele nimega „Majandus ja rahvastik” (lk. 167–250), mille pikad alapeatükid „Rahvastik”, „Maamajandus ja külarahvas”, „Kaubandus ja rahandus” ning „Käsitöö” on kirjutanud Anti Selart, Heiki Valk, Inna Põltsam-Jürjo, Ivar Leimus, Anu Mänd ja Erki Russow. Tekstid on sisu poolest rikkad, imestama paneb ainult üksjala määratlemine (lk. 195). Tähelepanu pööramine tema poolt haritava maa-ala iseloomule on hämmastav, sest keskajal hinnati maa suurust ja vastavalt ka koormisi ikka külvi järgi, maa-alale hakati tähelepanu pöörama alles 17. sajandil. Sel põhjusel tundub usutavam siiski varasem seletus, mis tugineb sisse nõutud koormistele.

Kui kellelegi teose autoritest tahaks anda eriliselt kõrge hinde, siis see langeks Ivar Leimusele tema osa eest peatükis „Kaubandus ja rahandus” (lk. 203–228). Tegemist on tiheda, nauditavalt

kirjutatud teabepaketiga eriti keerulisel teemal, mis autori kitsama eriala osas, mündinduses, muutub teaduslikuks alustekstiks. Kiitust väärib ka järgnev, Anu Männi ja Erki Russowi kirjutatud väga asjalik osa „Käsitöö” (lk. 229–250). Selles osas kaldub „Eesti ajalugu II” puhtast ajalookirjutusest interdistsiplinaarsele teele, etnoloogia ja kunstiajaloo suunda. Vaatenurga vahetuse tulemusel hakkab rohkem esile tõusma ka teose illustriivne pool ja selle informatiivne väärtus tõuseb.

„Eesti ajalugu II” järgnevas osas on vaatluse all Liivimaa kultuurielu, ühendatuna pealkirja alla „Kultuurivormid” (lk. 251–398). See üsna massiivne osa jaguneb alapeatükkideks „Kirik ja usuelu”, „Kirjakultuur”, „Elukeskkond”, „Linna- ja linnakultuur” ja „Talurahva kultuur”. See jaotus on omapärane ja selle üle võiks ka vaielda, kuid selles ilmneb väga selgelt maastiku ja keskkonnakultuuri tõus kaasaegse ajaloo uurimise keskmesse. Kokkuvõtlikult võib öelda, et selle teose viimane kolmandik on olnud igati asjatundliku ja hea sulejooksuga noorte teadlaste käes. Sujuva ja vaatenurkade poolest rikka teksti eest on põhjust tänada Tiina Kala, Marek Tamme, Anu Mändi, Heiki Valku, Inna Põltsam-Jürjot, Kersti Markust, Erki Russowit ja Anti Selartit.

Mind isiklikult võlus kõige rohkem alapeatükk „Kirjakultuur” (lk. 293–314), millest tõepoolest ilmneb, kuivõrd rikas on Eestimaa ja Liivimaa profaanne ajalookirjutus olnud ja kui palju oli see arenenum, võrreldes samaaegsete Rootsi ja Soome pühakute legendide ja kuningaid ülistavate, vägagi tendentslike kroonikatega. Eesti on selles mõttes tõepoolest Kesk-Euroopa, mis on mõnesaja aasta võrra Põhjalast eespool. „Eesti ajalugu II” teksti on rõõm võrrelda kõige uuemate uurimistulemustega Põhjamaades, kas või Tuomas Heikkilä raamatuga „Pyhän Henrikin legenda” (2005) (eesti keeles „Püha Henriku legend”) või Per-Axel Wiktorssoni teosega „Avskrifter och skrivare” (1981) (eesti keeles „Koopiad ja kopeerijad”). Mis aga selles esituses täieti puudub, on kirikus lauldud ja loetud liturgilise kirjanduse (*graduale, lectionarium, breviarium, hymnarium* jne.) käsitlus. Võib küsida, miks, kui ühest selle kirjanduse erilisest alast, kalendaariumidest, on siiski märkus olemas, samuti kaks suurepärase värvipilti, küll hoopis teises peatükis? Pürgamendilehede uurimine on Põhjamaades arenenud eriliseks, vägagi huvitavaks teadusalaks, mille suuremad nimed praegusel hetkel on Jan Brunius ja Ilkka Taitto. Kuna keskaeg on teoses „Eesti ajalugu II” venitatud üsna kaugele 16. sajandisse ja ka

reformatsiooni poolele, siis on „Kirjakultuuri” peatükki olnud võimalik meeldival moel sisse viia ka märkus esimeste eestikeelsete trükiste kohta.

Elavdav uuendus teose lõpupoolel on kahtlemata selles peatükis sisalduv ulatuslik alapeatükk nimega „Elukeskkond”. Sellesse on kogutud materiaalne informatsioon teoses juba varem abstraktsel moel vaadeldud nähtustest, rahvast, kirikutest, aadlikest ja kodanlastest – kogu elu materiaalse poole kohta. Nii on ka tänapäeval rõhutatud „avatud ruumi” mõiste saanud teoses oma koha. Keskkonnakultuuri kirjeldus edeneb lihtsamalt (teed, koolmekohad, rahvalikud ehitised) keerulisemale (kirikud, linnused, linnad) ning on esituse lõpuosas juba puhas arheoloogia ja kunstiajalugu. Kaunis kaasaegne fotomaterjal pakub lugejale mõtteainet. Värvidest rikas keskaeg on Eesti maakohtadest kadunud, sest maakirikute vanad lubjakivimaalingud – *Biblia pauperum* – on kõikjal ülelupjamise tulemusel hävitatud ning vasalli- ja rüütelkonnakindluste asemel on enamasti ainult varemed. Seetõttu võib keskaja vaimu leida ainult müüridega ümbritsetud linnadest, eelkõige Tallinnast, mille vanemad osad oma skulptuuride ja altarimaalidega kaunistatud kirikutega moodustavad tõepoolest unikaalse keskaegse muuseumi. Raamatus on olemas väga head keskaegse talu, kiriku, linnuse ja linnakvartali rekonstruktsioonid (lk. 319, 105, 335 ja 344).

„Eesti ajalugu II” viimased peatükid kannavad nime „Linnakultuur” (lk. 355–382) ja „Talurahva kultuur” (lk. 383–398), kuhu on kogutud mitmekülgne teave nii linlaste kui ka maaelanike elust, eriti elurütmit ja praktilisest tegevusest mitmeski tähenduses (päevarütm, inimese elukaar või rütm inimelus) ning saadud lõpuks vägagi uhke inimlähedane ja mitmekülgne pilt. Selles osas on täiuslikult kirjeldatud elu rõõmsam pool – peod ja toit, rietus ja abielu –, samuti naise seisund, vaestehoolekanne, haigused ja surm, aga ka maaelanike vaimne kultuur, riided ja ehted.

Erinevalt eelmainitud peatükkidest on teose viimane peatükk „Tagasivaade” (lk. 399–400) liiga lühike ja sellest jääb ebaeenev mulje. Milline on keskaja pärand kaasajale ja eriti Eestile, on selle peatüki teema. Sellest oleks võinud kirjutada küll tunduvalt rohkem ja põhjalikumalt. Teoses, milles on esitatud uus tõlgendus Eesti ajaloo kohta, oleks võinud olla ka korralik, üksikasjalik ja kordusi mitte kartev kokkuvõte! Laisk lugeja satub alati raskustesse, kui raamatus puudub kokkuvõte, kust saab kerge vaevaga

ülevaate kogu raamatu sisust.

VI

„Eesti ajalugu II” on mõnes suhtes märkimisväärne teos, kuid niisugune on kogu see sari, kuueköiteline „Eesti ajalugu”, mille kaks osa (esiajalugu ja varauusaeg) on veel ilmumata, kuid ilmuvad ilmselt peagi. Sari – eelkõige selle esimesed, juba varem ilmunud osad – jätab võõra silma jaoks küll ehk veidi kuiva mulje oma tihedate neljaveeruliste lehekülgedega, kuid sisu poolest on teosed raskekaalulised. Seda on muidugi märgatud, sest sarja kuues osa „Vabadussõjast taasiseseisvumiseni” sai 2005. aastal parima ajalooteose auhinna ja võimalik, et ka retsenseeritav teos ei jää sellest maha. Kuidas asetub „Eesti ajalugu” aga rahvusvaheliste koguteoste taustale?

Oma kogemusele tuginedes võrdleksin uut sarja eelkõige Soomes ja Rootsis viimasel ajal ilmunud kodumaa ajaloo üldesitlustega. Need erinevad Eesti mudelist selle poolest, et algatus ja teostus on olnud erakirjastuste käes, kes on küll arvatavasti saanud finantseerimist mitmesugustest fondidest. Nii on praegu kõige viimane Soome ajaloo üldkäsitlus ilmselt Schildti kirjastuse rootsikeelne „Finlands historia” (4 osa, neljas trükk 1998–1999), millele lisaks on Soomes ühe- või kaheköitelisi ühe autori kirjutatud üldteoseid (nende hulgas Pentti Virrankoski suurepärase kaheosaline „Soome ajalugu”, 1138 lehekülge, 2001). Muidu on Soomes ajaloo hajutatud mitmesse ajaloo eriharude üldesituste sarjadesse, nagu „Soome kultuuriajalugu”, „Soome teaduse ajalugu”, „Soome agraariajalugu”, „Soome ajakirjanduse ajalugu” jne.

Rootsis on köidete arvu poolest suurim üldesitlus Bonniereri „Den svenska historien” (15 osa, mitmeid trükke), mille põhivorm pärineb 1970. aastatest, kuid mis ei ole päris teaduslik. Selle korvamiseks on hakanud ilmuma ühelt poolt Signum-kirjastuse „Signums svenska kulturhistoria” (8 osa, hakkas ilmuma 2004) ja teiselt poolt Norstedti täiesti uus, mitmeosaline „Sveriges historia” (suurriigi aega käsitlev osa ilmus 2011). Need Põhjamaade teosed on kõik kõrgetasemelised, kuid nendes ei ole kogu ajaloolaskonna ühispingutuse pitsert nagu „Eesti ajaloo” puhul. Autorite – peamiselt professorite – arv on tunduvalt väiksem ja enamik peatükke on ühe ainukese uurija töö tulemus, või on kogu raamatugi kirjutatud ainult üks teadlane. Põhjamaade üldkäsitlused ilmnev tavaliselt

seetõttu ka autori individuaalsus, subjektiivsus ja ka stiili elegants. Nendes on püütud ainult osaliselt uuesti üle kirjutada rahva suurt ajalugu, mitte seda ühtlustades, vaid autori omanäolisust säilitades.

Eesti ajaloosari on siis tunduvalt akadeemilisem – uurijate, kel pea kõigil doktorikraad, ühine pingutus. Kas selles osalemine on olnud omalaadne autoriteedi küsimus? Mitme autori poolt kirjutatud peatükid on tekkinud teatavate kompromisside tulemusel ja nende puhul ei või alati öelda, et Kleio on üks muusadest, sest individuaalsele stiilile ei ole jäänud siin ruumi. Ilmselt on ka keeleline toimetamine ühtlustanud sõnakasutust ja muutnud selle triviaalsemaks.

Kuigi üldhinnangut kogu sarja kohta ei saa veel anda, sest kõik osad pole veel ilmunud, võib seni ilmunu põhjal väita, et sarja tase on väga kõrge ja ilmselt peab see ka ajale hästi vastu.

„Eesti ajalugu II” teene on see, et selles püüeldakse kõige suurema aktuaalsuse poole. See on ilmselt ka kogu sarjas kõige põhjalikumalt toimetatud köide. Bibliograafias on valdav osa kasutatud kirjandusest uus, enamasti ilmunud 1990. ja 2000. aastatel ning sinna on mah- tunud ainult mõni üksik klassikaline teos ja ka mõni vanem allikapublikatsioon, kuid muidu on pürgimus värskuse poole ilmne. Samaaegselt jä- tab valik väga rahvusvahelise mulje, sest loetelus domineerivad inglise- ja saksa- ning poolakeelsed teosed. See on teatud määral siiski petlik, sest rahvusvahelises tähendab siin õieti eelkõige saksa kultuuriruumi, seevastu prantsuskeelset ega ka Skandinaavia keeltes ilmunud kirjan- dust nimekirjast ei leia. Omakeelne keskaja uurimus jätab selle kõrval suhteliselt õhukese mulje, koosnedes peaaesjalikult väiksematest eri ajakirjades ilmunud artiklitest.

Teoses on oluline tähtsus illustratsioonidel. Kuigi illustratsioonid on enamasti mõõtmelt väikesed, on need kvaliteedilt suurepärased ja osa neist on avaldatud esmakordselt. Kaasaeg- sed joonistatud kaardid on oma värviskaala poolest oivalised ja näitavad seda, kuivõrd eripalgelisi nähtusi on võimalik visuaalselt elavamaks muuta. Teose vorm väärib siiski ainult kiitust, muidugi sellele antud raamides, ja retsensent võib vaid soovida, et raamat leviks hästi. Lootust sellele annab ka raamatu ümber tekkinud üllatavalt intensiivne väitlus.

Lõpuks, Eesti ajaloo varasem nägemus muistsest vabadusvõitlusest on olnud osa eest- laste isamaalisusest. Sel on olnud väärikas roll nii 1918.–1920. aastate Vabadussõjas kui ka Eesti taasiseseisvumisele viinud liikumises 1980.

aastate lõpust alates, kusjuures viimase üheks katalüsaatoriks olid professor Sulev Vahtre loen- gud Eesti keskajast noortele ajalooüliõpilastele. Võib öelda, et osaliselt nendest sai alguse laulev revolutsioon. Võime küsida, kas ajaloo ümber- hindaja, professor Anti Selarti koolkonna piirist kasvab välja samalaadne innustus euroopluse suhtes, mis on samuti ilmselt vajalik. Kui on nii, siis on riigis kõik üsna hästi.

Kari Tarkiainen

soome keelest tõlkinud
Ülle Tarkiainen

Eesti Muinsuskaitse Seltsi 25. aastapäev



Eesti Vabariigi president Toomas Hendrik Ilves kõnelemas Eesti Muinsuskaitse Seltsi juubelil. Foto: P. Pillak

■ 12. detsembril 2012 möödus veerand sajandit Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamisest.¹ Kui 19. sajandi teisel poolel edenenud seltsiliikumine pani aluse Eesti iseseisvumisele, siis ka iseseisvuse taastamisel oli seltsiliikumisel tähtis roll, eelkõige Eesti Muinsuskaitse Seltsil. Sellest sai Nõukogude võimuinstitutsioonidele opsiooniline legaalne massiorganisatsioon, mis koondas 1990. aastate alguseks ligikaudu 10 000 inimest. Muinsuste ja muististe korrastamise ning kaitsmise kõrval pidas Eesti Muinsuskaitse Selts esmatähtsaks rahva ajaloolist mälu ja fookuseeris oma tegevuse üha selgemalt Eesti

iseseisvuse taastamisele. Eestlaste jaoks on muinsuskaitse selts samalaadse tähendusega kui poolakatele *Solidarność*. Tõele au andes tuleb muidugi tunnustada, et viimane alustas oma tegevust aastaid varem – 1980 – ja tippajal oli liikumises osalejate suurusjärk – 10 miljonit – hoopis teine.

Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamise 25. aastapäev sattus kalendris numeroloogilisele kombinatsioonile 12.12.12. ja seepärast otsustati ka piduliku üritusega Ajaloomuuseumis algust teha kell 12. Et numbrite jada veelgi enam muljet avaldaks, siis toodi täpselt kaksteist minutit pä-

¹ Vt. ka T. Velliste. Eesti Muinsuskaitse Selts 25. – Kultuur ja Elu 2012, nr. 4, lk. 11–21; R. Sikk (intervjuu). Velliste: Eesti meenutab kohati lolli musta krantsi. – Eesti Päevaleht 12.12.2012, lk. 9; Rahvusliku pärandi vardjad tähistasid asutamisaastapäeva. – Postimees 13.12.2012, lk. 1; P. Pillak. Eesti Muinsuskaitse Selts tähistas 25. aastapäeva. – Eesti Elu (Toronto) 21.12.2012 ja Eesti Päevaleht (Stockholm) 09.01.2013.

rast keskpäeva Ivo Linna esitatud René Eespere laulu „Armastan sind, Eestimaa” saatel Suure Gildi saali riigilipp ja Eesti Muinsuskaitse Seltsi lipp. Pidu võis alata.

Üle Eesti ja väljastpoolt Eestitki juubeliüritusele kohale tulnud tervitas Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimees Jaan Tamm. Kõigepealt sai tervituseks sõna Eesti Vabariigi president Toomas Hendrik Ilves. Ta kõneles rahvaalgatuse teel sündinud Eesti Muinsuskaitse Seltsi olulisest osast Eesti iseseisvuse taastamisel: „Muinsuskaitse liikumine tõi taas kord kokku loomerahma ja paljud ärksad inimesed üle Eesti, et kaitsta meie ajaloolist mälu ja pärandit, et astuda vastu sellele, mis võõras ja vale. See oli ühte liitev liikumine, rahvaalgatus selle kõige paremal, omakasupüüdmatul kujul. Muinsuskaitse Seltsist sai vaktsiin valede vastu ja meie peidetud mineviku avalikkuse ette tooja.” Ta jätkas: „Meie pärand vajab hoidmist ja hooldamist endistviisi ning iseseisva riigina ei saa me siin kellelegi teisele loota kui iseendale. Peame seda tegema oma tuleviku ning järeltulijate pärast.”

Seltsi esimees Jaan Tamm ja auesimees Trivimi Velliste andsid president Toomas Hendrik Ilvesele üle Eesti Muinsuskaitse Seltsi XXV aastapäeva teenetemärgi (autor Priit Herodes).

Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimene esimees (1987–1991) ja auesimeheks valitud (1996) Trivimi Velliste esines ettekandega „Kas rahvas ilma mäluta või mäluga?”, kus vaatles seltsi asutamise aegu veerandsada aastat tagasi. Ta ütles muu hulgas: „12. detsember 1987 oli minu mäletamist mööda ilma poolest üsna sarnane tänasega. Kuid kõik muu on tundmatuseni muutunud. EMS-i asutaval kogul ei juletud veel laulda Eesti hümnit – selle asemel lauldi Veljo Tormise juhatusel regilaulu vanast tammest. Aga selle mõju oli hümnit vääriline! Veel ei juletud ülistada Eesti Vabadussõda ega rääkida otsesõnu Vabadussõja ausammaste taastamisest. Siiski oli Suure-Jaani „Lembitu” taastamine üks olulisemaid asutava kogu otsuseid. Lembit oli võidelnud muistsetes Vabadussõjas Saksa ristisõdijate vastu ja sellisena tuli ta kõne alla. See kõik oli 1987. aasta lõpul. Ent aeg kulges uskumatu kiirusega. Päikesepaisteline 1988. aasta oli ukse ees. Muinsuskaitse liikumise haripunktiks võib kahtlemata pidada Tartu muinsuskaitsepäevi 14.–17. aprillini, mis on läinud meie ajalukku sinimustvalgete värvide ja sinimustvalgete lip-

pude massilise väljatoomisega. Värvide vahetud väljatoojad Tõnis Lukas, Toomas Kiho, Margus Kasterpalu, Jüri Luik, Margus Kolga, Eerik-Niiles Kross jt. kuulusid seltskonda, kes taastas ühtlasi Eesti Üliõpilaste Seltsi avaliku tegevuse kodumaal. EÜS, nagu me teame, on sinimustvalge kodu. Tartu muinsuskaitsepäevade üldjuht oli Tõnis Lukas, tema parem käsi aga Tõnn Sarv.”

Trivimi Velliste rõhutas, et Eesti Muinsuskaitse Selts ei liitnud oma tegevusega mitte ainult eestimaalasi, vaid ka eestlasi üle maailma. Ta lõpetas tänusõnadega kõikidele, kes seltsi tegevusele läbi aegade tõhusalt kaasa on aidanud.

Seltsi esimees Jaan Tamm (1991–1993 ja alates 2006) andis oma sõnavõtu ülevaate Eesti Muinsuskaitse Seltsi tänase päeva tegemistest, tänades seltsi liikmeid ja paljusid koostööpartnereid. Muusikalise tervitusega esines Imbi Tarum klavessiinil. Seejärel said tervituseks sõna kaitseminister Urmas Reinsalu, kultuuriminister Rein Lang ja põllumajandusminister Helir-Valdor Seeder, kes kõik on Eesti Muinsuskaitse Seltsi koostööpartnerid ja avaldasid jätkuvat soovi koostööks. Eesti Panga president Ardo Hansson, kes oli samuti tervitajate hulgas, meenutas Välis-Eesti Muinsuskaitse Seltsi tegevust, milles ta omal ajal Kanadas agaralt osales.

Seltsi esimees Jaan Tamm esitles juubeli puhul ilmunud juubelitrükist.² Suureformaadilises 423-leheküljelises rikkalikult illustreeritud albumis annavad kaksikümne kaheksa autorit 34 artiklis ülevaate Eesti Muinsuskaitse Seltsi algusest ning veerandsajast tegevusaastast. Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimene esimees Trivimi Velliste, praegune esimees Jaan Tamm ning revisjonitoimkonna esimees Ants Kraut kirjutas seltsi loomisest, mis oli pikaajaline ja üsna vaearikas protsess. Nõukogude ametnikud ei kartnud asjata – sai ju Eesti Muinsuskaitse Seltsist alguse rahvaliidumise, mis viis Nõukogude okupatsioonivõimu kokkuvarisemisele ja Eesti iseseisvuse taastamisele.

Oma meenutusi jagavad lugejatega seltsi esimeesteks olnud Mart Aru (1993–2000) ja Priit Herodes (2000–2006). Külle Arjakas kirjutab seltsi toimkondadest, Jaak Pihlak Viljandimaa Muinsuskaitse Ühenduse tegevusest, Tõnu Sepp Saaremaa Muinsuskaitse Seltsi algusaastatest ja Raul Salumäe selle tegevusest vabas Eestis, Rein Taagepera Välis-Eesti Muinsuskaitse Seltsist, Aho Rebas Göteborgi Välis-Eesti

² Eesti Muinsuskaitse Selts 25. Koostaja ja tegevtoimetaja J. Tamm, kujundaja P. Niinepuu-Kiik, keeleteoimetaja E. Hanson. Trükk ja köide Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn, 2012.

Muinsuskaitse Seltsist, Jüri Tõnisson Narva Muinsuskaitse Seltsist, Leho Lõhmus Nõmme Heakorra Seltsi osalusest muinsuskaitstes, Tullio Ilomets ja Ille Palm Akadeemilisest Muinsuskaitse Seltsist ning selle vilistlaskubist, Mehis Helme kitsarööpmelise raudtee muuseumi loomisest Lavassaares, Elle Lees riigivanemate muuseumist ja Jüri Kuuskemaa Tallinna vanalinna muinsuskaitse klubist. Mare Kask annab ülevaate koolinoorte muinsuskaitseteemaliste kirjutiste võistlusest, Mart Laar Eesti Muinsuskaitse Seltsi ajalootoimkonnast, Tõnis Lukas sellest, kuidas Tartu muinsuskaitsepäevad töid rahva tänavaike, Jaan Tamm Eesti Muinsuskaitse Seltsi poolt välja antud trükistest ja ettevõtetest „Agu”, Mati Strauss Vabadussõja mälestusmärkide taastamisest, Ülo Lomp seltsi suvemaljavatetest, Ülo Puustak taastatud Eesti Vabariigi esimese muinsuskaitseaduse koostamisest ja rootslaste juhendatud restaureerimislaagritest, Priit Herodes heraldilisest renessansist ja mälestustahvlistest brittidele, Helle Solnask seltsi rahvusvahelisest koostööst, Peep Pillak Noorte Arhivistide Nõukogu rollist Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamisel ja kaasmaalaste mälestuse jäädvustamise ümarlaua tegevusest, Tarmo-Andre Elvisto säästva renoveerimise infokeskusest ja Ene Luka Muinas-Julle võistlusest. Raamatu lõpust leiab seltsi veerandsaja tegevusaasta kronoloogia. Tiitellehe pöördel on ära trükitud isikute nimed ja institutsioonid, kes raamatu väljaandmiseks annetuse tegid, vahelehel on aga kõikide nende nimed, kes seltsi tähtpäeva puhul toetasid. Nii Eestis kui ka mitmel pool mujal maailmas annetusi teinud isikute ja institutsioonide arv küündis peaaegu sajani.

Aktusel demonstreeriti veerandtunnist dokumentaalkaadritest koostatud filmiprogrammi „Eesti Muinsuskaitse Seltsi alguse lugu”. Selle esimene osa oli Eesti muinsuskaitseklubide III kokkutulekust Keilas 25. aprillil 1987, mis andis olulise tõuke muinsuskaitseklubide tekkeks üle Eesti.³ Teine filmikatke oli Eesti Muinsuskaitse Seltsi asutamiskoosolekust ametiühingute maja saalis 12. detsembril 1987.⁴ Kaheksakümmend tegutsevat muinsuskaitseklubi olid Eesti Muinsuskaitse Seltsi Asutavale Kogule valinud 239 saadikut, kes asutasid Eesti Muinsuskaitse Seltsi, võtsid vastu seltsi põhikirja ja valisid seltsi esimeheks Trivimi Velliste. Valiti 37-liikmeline volikogu ja viieliikmeline keskrevisjonitoimikond.

Seltsi auesimeheks valiti Villem Raam. Samal õhtul toimunud volikogu esimesel istungil valiti 15-liikmeline juhatus. Seltsi esimees nimetas oma asetäitjateks Jaan Tamme ja Heno Sarve. Kolmas osa filmiprogrammist meenutas 14.–17. aprillil 1988 Tartus toimunud muinsuskaitsepäevi, kus Eesti Muinsuskaitse Seltsi tõi avalikult välja meie rahvusvärvid, asetati küünlad ja pärjad 1941. a. punaterrori ohvritele Pauluse kalmistul ja peeti okupatsioonivägede vastane rahvakoosolek Raadil.⁵

Ajaloomuuseumis olid juubeli puhul eksponeeritud Eesti Muinsuskaitse Seltsi trükised: ürituste plakadid, ajalehed Eesti Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid, ajakiri Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetised, raamatud, brošüürid, jõulumargid jm. Pidulikule koosolekule järgnes seltskondlik koosviibimine.

Eesti Post andis 12.12.2012 välja tervikasja „Eesti Muinsuskaitse Selts 25” (kujundaja Indrek Ilves), millel on Ants Kraudi foto muinsuskaitsekuu ajal toimunud heakorralgute Käku kivi kalmemel Saaremaal. Juubelipäeval oli peapostkontoris kasutusel ka esimese päeva eritempel.

Kui nüüd lõpetuseks tagasi tulla *Solidarnośći* ja Eesti Muinsuskaitse Seltsi võrdluse juurde, siis võib tõdeda, et poolakad said endale liikumise juhust Lech Wałęsast 1990. aastal presidendi ja eestlased Trivimi Vellistest 1992. aastal välisministri. Kui Poolas oli *Solidarnośći* liikmeskond kahanenud 2010. aastaks ligikaudu 25 korda ehk 400 000-le, siis Eesti Muinsuskaitse Seltsi liikmeskonna arv on langenud „kõigest” 14 korda ehk ligikaudu 700-le. See-eest on nii Poolast kui ka Eestist saanud vabad maad, Euroopa Liidu ja NATO liikmed, *Solidarność* ja Eesti Muinsuskaitse Selts ei ole enam opositsioonilised organisatsioonid, vaid on keskendunud oma põhikirjalisele tegevusele.

Peep Pillak

³ Filmiarhiiv fond 203, nr. 2954. Nõukogude Eesti, Varandus II, nr. 9, Tallinnfilm, 1987.

⁴ Filmiarhiiv fond 203, nr. 2968. Nõukogude Eesti, Varandus VII, nr. 24, Tallinnfilm, 1987.

⁵ Filmiarhiiv fond 203, nr. 3014. Nõukogude Eesti nr. 7, III osa, Tallinnfilm, 1988.

Toimus religiooni ajaloole pühendatud teaduskonverents

■ 19. oktoobril toimus EELK Usuteaduse Instituudi ruumides religiooni ajaloole pühendatud teaduskonverents. Konverents, mille peakiri oli „Algkristlike gruppide enesemõistmine ja inimesepilt monoteismi ja polüteismi vahelises pinges”, keskendus eeskätt Rooma keisririigi religiooniloole ning toimus Eesti Teadusfondi grandid nr. 8665 „Algkristlikku ideoloogiat kujundanud tegurid sünkretistlikus Rooma impeeriumis” raames. Grandi hoidja on Usuteaduse Instituudi usuteaduskonna dekaan ja Uue Testamendi teaduse professor dr. Randar Tasmuth, põhitäitjateks Tartu Ülikooli Vana Testamendi ja semitistika dotsent dr. Urmas Nõmmik, Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi religiooniuuringute dotsent dr. Jaan Lahe ja Usuteaduse Instituudi süstemaatilise teoloogia õppejõud dr. Arne Hiob. Doktorandina osaleb grandis ka Elo Süld Tartu Ülikooli usuteaduskonnast. Grandi üldteema on „Algkristlikku ideoloogiat kujundanud tegurid sünkretistlikus Rooma impeeriumis”.

Konverentsil pidasid neli pikemat ettekannet grandid põhitäitjad Nõmmik, Tasmuth, Süld ja Lahe, viimane kahasse Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi doktorandi Ergo Naabiga. Lühikese ettekandega esines ka Tallinna Linnavalitsuses sotsioloogina ning Usuteaduse Instituudis lektorina töötav religioonisotsioloog Liina Kilemit, kes lisaks modereeris loengutele järgnenud paneeldiskussiooni.

Ettekandes „Vaga ja vaene: katse portreerida tundmatuid” rääkis Nõmmik mõistete „vaga”, „vaene” ja „alandlik” esinemisest muistse Iisraeli religioosuses kirjanduses, eriti Vana Testamendi psalmides. Mõistekasutust

uurides jääb mulje, et tegemist ei ole lihtsalt teatud isikuid iseloomustavate omadustega, vaid kindla identiteediga gruppidega, millistest üks nimetas end „vagadeks”, teine „vaesteks”. Võib arvata, et teatud psalmid, kus neid mõisteid eriti palju kohtab, on pärit just nimetatud gruppidele. Et psalmid on kollektiivne looming ja kujunenud välja pikaajalise redaktsiooni-protsessi tulemusena, on Vana Testamendi uurijate hulgas üldtunnustatud tõsiasi. Eriliselt tähelepanu äratav „vagade” ehk hasiidide¹ rühmitus, mida iseloomustab militaristlik hoiak. Võib olla kindel, et rühmitus tekkis juba enne Makkabite ülestõusu 2. saj. e. Kr., mil juudid pidid kaitsma oma usulist identiteeti helleniseerimise eest ning mil nad võitlesid oma usulise ja poliitilise iseseisvuse eest Juudamaad valitsenud seleukiidide dünastia vastu. „Vagadeks” hakkasid ennast kutsuma ilmselt oma esivanemate religioonile ustavaks jäänud juudid, kellel tekkis konflikt oma helleniseerunud usukaaslastega ning seejärel ka seleukiidide võõrvalitsusega. Seevastu „vaeste” ja „alandlike” (*ebjonim, anavim*) rühmitus tundub olevat vanem kui „vagade” rühmitus ja on võimalik, et see tekkis juba Pärsia valitsuse ajal, 5.–4. saj. e. Kr., mil pärslaste kehtestatud uue maksumüsteemi tulemusena Juudamaa elanikkond kihistus tugevalt.

Lahe ja Naab vaatlesid oma ühises ettekandes „Keisrikultus Juliuste-Claudiusse ja esimese Flaviuste dünastia valitsusajal ning selle võimalikud kajastused algkristlikus kirjanduses” esmalt keisrikultust kui ühte valitsejakultuse vormi. Viimane oli levinud nii muistses Lähis-Idas kui ka antiikmaailmas. Rooma keisrikultuse tekkimise üksikasjad ei ole teada, kuid me tunneme seda kultust eeskätt arvukate raidkirjade, kultusehitiste ja kultuses kasutatud esemete põhjal, mida on leitud Rooma riigi erinevatest piirkondadest. Vähem on kirjalikke allikaid ning need on sageli poleemilised (Suetoniuse „Keisrite elulood”, alates 2. sajandist pärinev kristlik kirjandus). Siiski võib öelda, et keisrikultuse levinumaks vormiks oli mitte elava keisri austamine jumalana, vaid tema kaitsevaimu ehk *genius*’e kultus ning et keisrikultust ei viidud sisse mitte keisrite endi algatusel, vaid nende alamate poolt. On kindel, et keisrikultus polnud vaid poliitiline lojaalsusavaldus, vaid ehe religioon. Algkristluse vanimates ürikutes, Uue Testa-

¹ Seni eesti sõnaraamatutes kasutusel olevaid sõnavorme *hassiidid*, *hassidism* ei pea uurijad põhjendatuks. s-geminatsioon on tarbetu nii heebreata kui ka kreeka keele kasutust arvesse võttes. – Toim.

mendi kirjutistes keisrikultust veel otsesesõnu ei mainita (küll on seal juttu konkreetsetest keisritest (Augustus, Tiberius, Claudius) ja suhtumisest valitsejavõimu. Ainus teos, kus väga tõenäoliselt keisrikultusega polemiseeritakse, on Johannese Ilmutusraamat, mis pärineb 1. sajandi lõpust p. Kr. Küll kasutatakse aga paljudes Uue Testamendi kirjutistes valitsuse- ja võimusümboolikat ning termineid, mis on kattuvad keisrikultuses kasutatutega. Need sümboolid ja mõisted on kantud üle Kristusele, mis lubab oletada teatud varjatud konfrontatsiooni keisrikultuse ideoloogiaga. Primaarselt tuleb valitsus- ja võimusümboolikat Uue Testamendi tekstides seostada siiski Vana Testamendi kuningaideoloogiaga, mis on omakorda seotud muistse Ida kuningaideoloogiaga.

Tasmuth käsitles oma ettekandes „Inimese varjatud „mina” Paulusel: kas üksnes isiklik asi?” apostel Pauluse kirjades esinevat haruldast väljendit „seesmine inimene”, mida kohtab Pauluse kirjades vaid kahes kohas. Tasmuth analüüsis väljendit esmalt teiste Pauluse antropoloogiliste mõistete taustal („ihu”, „mõistus”, „süda”, „hing”) ja leidis, et seda väljendit ei saa pikemalt samastada ühegagi neist. Erinevalt mõistetest „liha” ja „hing” ei leia sellele analoogi Vanast Testamendist, küll kohtab seda aga 1. saj. p. Kr. elanud kreekakeelsel juudi autoril Aleksandria Philonil. Ei saa tõestada, et Paulus laenas väljendi Philonilt, ega ka vastupidist, kuid esmakordselt kohtab väljendit „seesmine inimene” Platonil ja on kindel, et Philon oli Platoni teostega tuttav. Pauluse puhul viimast tõestada ei saa, kuid on võimalik, et ta tundis suulise pärimuse kaudu (kuid pole välistatud, et ka erinevate antoloogiate ja florileegiumite kaudu, mis olid antiikmaailmas levinud) platonistliku filosoofia peamisi mõtteid ja ideid. Viimased olid hellenistliku juutluse hulgas, mida esindab ka Paulus, laialt tuntud. „Seesmine inimene” tähistab Paulusel inimese olemuse kõige sügavamast tuuma, mis võib uueneda päev-päevalt ja on erilises suhtes Jumalaga. Inimesed moodustavad aga kollektiivi (koguduse, inimkonna) ja seetõttu ei ole „seesmine inimene” Pauluse käsitluses vaid inimese isiklik asi, vaid miski, mis ühendab inimesi üksteise ja Jumalaga.

Viimases põhiettekandes „Muhammadi ja Pauluse enesemõistmine seoses arusaamaga ilmutusest” võrdles Süld apostel Pauluse ja Koraanis kajastuvat prohvet Muhammadi käsitlust ilmutusest. Kumbki neist ei pidanud ennast mingi uue religiooni või liikumise raja-

jaks. Muhammad pidas ennast viimaseks lülisk Jumala saadikute pikas ketis, kuhu kuuluvad Aabraham, Mooses ja Jeesus. Ta mõistis oma missiooni vaid varasemate saadikute kuulutuse kordamise ja lõpuleviimiseks. Ka Paulus ei astu üles kui uue religiooni kuulutaja, vaid seostab ennast Vana Testamendi traditsioonidega, kujundades viimastest spetsiifilise ilmutusloole. Viimane seik on oluline esimeste kristlaste enesemõistmise seisukohast – nad mõistsid end küll millegi uue esindajatena, kuid samas tunnistasid järjepidevust selle uue ning Vana Testamendi traditsiooni vahel. See järjepidevuse rõhutamine säilis tähelepanuväärsel kombel ka ajal, mil kogudustes domineerisid juba inimesed, kellel oli hellenistlik, mitte juutlik kultuuritaust. Nii Paulus kui Muhammad rõhutavad, et nende ilmutus ei pärine neilt endilt – Muhammad on saanud selle otse Jumalalt, Paulus aga Kristuselt. Oluline erinevus Muhammadi ja Pauluse vahel seisneb aga nende enesemõistmises – kui Muhammad mõistab ennast ilmutuse vahendajana, siis Paulus näeb ennast vaid kristliku sõnumi ühe kuulutajana teiste apostlite kõrval, pretendeerimata erilisele positsioonile ilmutusloos.

Oma lühiettekandes rääkis Kilemit esmalt teguritest, mis mõjutavad grupi religioosse identiteedi kujunemist. Sellisteks teguriteks on inimeste rahvus, sugu, vanus, haridus ja kultuuritaust, kuid religioosset grupiidentiteeti mõjutavad oluliselt ka suhted teiste religioossete gruppidega. Rääkides algkristlaste identiteedist, tuleb arvestada eeskätt tollase juutluse erinevate rühmitustega ning kreeka-roma religiooni järgijatega. Religioosse grupi enesemõistmist mõjutavad ka välised sündmused. Oluliseks ajalooliseks sündmuseks, mis aitas kaasa kristluse eraldumisele juutlusest, oli kindlasti kreeka-roma taustaga ja juudi taustaga kristlaste kokkulepe mitte nõuda kristlastelt, kellel puudub juudi taust, ümberlõikamist. Ka Jeruusalemma templi hävitamine roomlaste poolt 70. a. p. Kr. aitas kaasa juutluse ja kristluse eraldumisele teineteisest.

Ettekandele järgnenud paneeldiskussioonis arutati, millisest hetkest peale võib algkristlust vaadelda oma identiteediga uue religioosse liikumisena. Diskussioonis osalejad jõudsid järeldusele, et kristluse ja juutluse eraldumine teineteisest oli pikaajaline protsess, mis jõudis aga lõpule juba 1. saj. jooksul. Selle protsessi alged peitusid juba Jeesuse enese kuulutuses. Jeesus ei tahtnud küll luua uut usundit, kuid mitmed tema õpetuse punktid ei mahtunud

tollase juudi religiooni raamesse. Neist peamine oli tema enesemõistmine, s. t. see, kuidas ta nägi oma suhet Jumalaga ja rolli ilmutusloos. See sai ka ajendiks tema konfliktile tollase juutlusega, mis lõppes tema vangistamise ja hukkamisega. Noore kristliku koguduse järgnevad konfliktid juutlusega jätkasid teatud mõttes seda Jeesuse konflikti. Religiooni sotsioloogias on levinud seisukoht, et religioonid tekivad ja kujunevadki läbi konfliktide ning seepärast võib öelda, et esimeste kristlaste konfliktid juutlusega ning hiljem ka Rooma võimudega aitasid kaasa kristliku identiteedi kujunemisele.

Järgmine konverents samal teemal on plaanis korraldada käesoleva aasta sügisel.

Artikkel on kirjutatud ETFi grandi nr. 8665 („Algkristlikku ideoloogiat kujundanud tegurid sünkretistlikus Rooma impeeriumis”) raames.

Jaan Lahe,
Urmas Nõmmik,
Randar Tasmuth

Veel veidi „bojaar” Vassili Rosladinist

Tunas 2012, nr. 3 jutustas Valdur Ohmann Kõrkkülas seisvast, 4. veebruaril 1590 sealsamas hukkunud vene aadlimehe Vassili Rosladini mälestuseks püstitatud kiviristist,¹ tõdedes, et teavet Rosladinist endast on säilinud õige napilt. Nii see on, kuid õnneks saab siinkirjutaja siiski veidi omalt poolt lisada.

Alustame sellest, et Vassili Rosladin polnud selle sõna täpses mõistes ei bojaar ega „Novgorodi bojaar”. Novgorodi bojaare polnud 16. sajandil enam olemaski. Moskoovias oli bojaare, s. t. bojaaride duuma täisliikmeid (olid ka madalamalt koteeritud liikmed – okolnitsid, duuma-aadlikud ja duumadjakid) vaid käputäis, eri ajal mõneteistkümnest mõnekümneni, ning ei Vassili Rosladin ega keegi tema lähematest sugulastest kuulunud nende sekka. Bojaariks on teda eksitavaalt nimetatud seetõttu, et nii siin, Liivimaal, kui ka laiemalt Saksamaal ja Põhjamaades kutsuti toona bojaarideks kõiki Vene aadlikke, kuni nende kõige madalamate kategooriateni välja. Samuti valdavalt õigeusklikus ja slaavi enamusega Leedu suurvürstiriigis tähendaski bojaar just alamaadlikke, šlahta põhjakihti nii jõukuse kui ka ühiskondliku positsiooni poolest.

Vassili Rosladin kuulus siiski küllaltki tuntud Kvašninite suguvõsasse, mille mitmed liikmed (näiteks Ždan Kvašnini) olid Liivi sõja ajal juhtivalt tegevad ka siinmail. Sama liignime kasutamise tõttu võib oletada, et ta oli lähedases suguluses Vassili Vassiljevitš Rosladin-Kvašnini, kes oli eri aegadel üsna olulistel vojevoodikohtadel Novgorodis, Sokolis jm. Kuid ka Kirumpääl ja Rakveres ning Liivimaal tegutsenud väliväes; just tema hõivas veebruaris 1560 Tarvastu. Ent isegi tema polnud bojaar ega duuma-aadlikki mitte, vaid „pelgalt” esimese astme aadlik (*dvorjanin pervoj stat'i*), kellena kirjutas 1566. aastal alla ühele Maakogu otsusele. Arvatavasti kuulus meid huvitav Vassili Vladimirovitš (nagu V. Ohmann sedastab tema Aleksei Gippiuse poolt kiviristilt välja loetud isanime) või pigem siiski Leontjevitš

¹ V. Ohmann. Kõrkküla ehk vene bojaari Vassili Rosladini kivirist. – Tuna 2012, nr. 3, lk. 53–65.

(nagu ta esineb dokumentides) temast järgmisse põlvkonda, polnud mitte tema nõbu, vaid näiteks nõopöeg. Ning oli ühiskondlikult positsioonilt, staatuselt igal juhul kõvasti madalamal, sest Vene teenistusraamatutes tema nime ei esine, ehkki neis on sageli loetletud ka näiteks väliarmee polkude ja garnisonide alampealikud, *golova*'d (= kapten, rittmeister). 1570. aastail sattusid Kvašninite suguvõsa mitmed olulisemad liikmed tsaar Ivan Julma viha alla ning hukati, pagendati või pagesid ise piiri taha. Teada on, et näiteks Zolotoi Grigorjevits Kvašnini põgenes Leetu, kust naasis amnesteerituna tsaar Fjodori valitsusajal. Eelnimetatud Vassili Vassiljevits Rozladin ilmselt hukati 1572. aastal. Vähemalt kadus ta siis teenistusnimekirjadest ja tema lesk põeti tol aastal ühes Novgorodi kloostris nunnaks. Need suguvõsa liikmed, keda tsaari viha otseselt ei tabanud, kannatasid ikkagi samuti, sest nende staatus langes. Venemaal kehtinud kohajärglussüsteem arvestas ametisemääramisel mitte ainult vastava isiku enda senise teenistuse, teenete ja võimetega, vaid ka tema esivanemate, isa, onude, vendade jt. lähemate sugulaste teenistusega; kui keegi sellest püramiidist välja või järsult allapoole kukkus, varisesid allapoole ka ülejäänud elusolijad. Siiski ei pea paika oletus, et too teine, meid huvitav Vassili samuti juba siis Rootsi võimualale pages.

Vassili Rosladin koos oma vendade Pjotri ja Fjodoriga saabus rootslaste aasta varem vallutatud Narvasse juunis 1582, s. t. üsna Liivi sõja lõpus. Vaid pool aastat varem oli sõlmitud kümneaastane vaherahu Moskoovia ja Rzeczpospolita vahel, kuid sõjategevus venelaste ja rootslaste vahel veel kestis. Pihkva piiramise ajal poolakateleedulaste poolt 1581/82, mis sidus Moskoviitide jõude, oli Rootsi ülemjuhataja Liivimaal Pontus De la Gardie hõivanud venelaste käes olnud kantsid Põhja- ja Lääne-Eestis ning kandnud sõjategevuse üle Ingerimaale. Liivi sõja lõpus oli Vene sõjajõudude selgroo, teenistusaadlike teenistusest kõrvalehoidmine ja omavoliline väeosast lahkumine omandanud massilise iseloomu. Sest maa oli katkust, näljahädadest ja opritsnina-aastatest puretud, teenismõisad talupoegadest tühjenenud, majanduslik laos aina süvenes ja sõjalised lüüasaamised järgnesid üksteisele. Sagenenud olid ka ülejooksmised, eriti seoses Eesti- ja Ingerimaa kindluste langemisega, mille kaitsmise eest vastutajad ei söandanud vahel pelus tsaari raevu ja üleüldise hukkamõistu ees kodumaale naasta.

Veel üheks motiiviks võis olla soov säilitada oma nüüd Rootsi võimualale jäänud teenistumõisaid, millele polnud Venemaal samaväärset asendust loota. Arvatavasti tuleb just kõigest sellest, mitte kümnekond aastat varem suguvõsa tabanud ebasoosingust otsida ka vendade Rosladinite poolevahetuse põhjusi.

Werner Tawaststjerna võttis ligi sada aastat tagasi oma Rootsi-Vene 25-aastase sõja (1570–1595) kohta kirjutatud põhjaneva uurimuse eraldi peatükis kokku Rootsi arhiivides säilinud andmed rootslaste poolele üle tulnud „bojaaridest”.² Millegipärast pole selles küll juttu nimekaimast desertöörist, tsaari endisest naisevennast vürst Aleksander Tšerkasskist (rahvuselt tšerkess või kabardiin), kes jooksis rootslaste juurde üle 23. jaanuaril 1573 toimunud suure Koluvere lahingu eelõhtul ja venelaste teada rääkis rootslastele paljude vene teenistuslaste pagemisest, niisiis Vene väe madalast moraalist.³ Meie loo seisukohalt pole see siiski oluline.

Vassili ja tema vennad astusid Rootsi teenistusse ja osalesid veel samal aastal augustist oktoobrini De la Gardie poolt ette võetud ja täielikult läbi kukkunud sõjaretkes Novgorodi vallutamiseks. Linnani isegi ei jõutud, ehkki moskoviidid hoidusid suurematest kokkupõrgetest. Palgaks määrati Vassilile 261 ja tema vendadele kummalegi 205 taalrit aastas. Ilmselt said või säilitasid nad ka oma teenistumõisad Ingerimaal (s. t. Novgorodimaa Vadja viiendikus; nimetus *Ingerimaa* oli küll juba olemas, kuid polnud levinud), Koporje lähistel. Aprillis 1583 vahetati need uute läänistuste vastu Hiiumaal. Sellal käisid venelastega juba rahuläbirääkimised, sõjategevus oli seiskunud ja peagi, augustikuus, sõlmitigi kolmeaastane vaherahu.

1577. aasta sügisel oli enam-vähem kõik, mis Hiiumaal veel Rootsi krooni käes oli, jagatud taas kord rahutuks muutunud Harju-Viru ja Läänemaa aadlile selle lojaalsuse tagamiseks või ajutisekski rahustamiseks – mujal polnud neile maad anda, kõik peale Tallinna lähema ümbruse ja Hiiumaa oli Rootsi selleks hetkeks Liivimaal kaotanud. Läänistused olid ajutise iseloomuga, neid muudeti alatasa ning sedamööda, kuidas Rootsi oma valdusi Mandri-Eestis taas laiendas, Harju-, Viru-, Lääne- ja Järvamaa tagasi vallutas, asendati läänistused meretagusel Hiiumaal läänistustega kusagil mujal või võeti kroonile tagasi seoses aadlike kodumõisate tagastamisega.

² W. Tawaststjerna. Pohjoismaiden viisikolmattuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. Helsinki, 1918–1920, lk. 668–688. Eestis läänistusi saanud „bojaaride” kohta vt. samas lk. 683–688.

³ Razrjadnaja kniga 1475–1605 gg. Sost. N. G. Savič. Moskva, 1982, t. II. č. II, lk. 325–326.

Nõnda uuesti vabanenud põllumaa ja talupojad aga ei jäänud kroonile – De la Gardie läänistas nad aastail 1583–84 edasi mitmele 1581.–82. aastal Rootsi poolele üle tulnud vene ja tatari teenistuselasele (kolm Rosladinit, kolm venda Baranovit kuuest, üks Nassakin, üks Putilov, keegi Mikita Anissimov Gregorio jt.). Miks neile maad just Hiiumaal anti? Esmalt – mitte ainult Hiiumaal, osa neist said maad ka Läänemaal (sealhulgas säilitasid mõned juba Läänemaa ja Padise piirkonna vallutamisel üle tulnud oma sealsed mõisad, olgu näitena nimetatud vürst Georgi Andomski, keda üks armukade talupoeg küll peagi metsas varitses ja ta maha lasi; võrdluseks veel: Andomski aastapalk oli „bojaaride” seas suurim, 607 taalrit). Teiseks, ega kroonil selliseid vabu valdusi, mille puhul mingeid õiguslikke vaidlusi karta polnud, mujalt suurt leida olnudki, samas kui Hiiumaal polnud enne Liivi sõda erakätes mõisu peaaegu üldse olnud. Ja kolmandaks võidi teadlikult püüda venelasi Moskoovia piirist võimalikult kaugele paigutada, seda enam, et sõlmitud oli kõigest vaherahu.

Vähemalt nimekaim neist Hiiumaale saadetud „bojaaridest” (otseselt bojaar polnud neist loomulikult keegi), just meid praegu huvitav Vassili Rosladin, kellele antud läänistus oli suurim, osutus heaks peremeheks. Lisaks talle Käina vakuses antud 18 adramaale ja 4½ adramaale Orjaku vakuses asustas ja haris ta lühikese ajaga üles veel 2½ adramaad Käinas ja 2 Orjakus.⁴

1585. aastal toimusid mitmes voores läbirääkimised Moskooviaga vaherahu pikendamiseks. Rosladinid olid neis nähtavasti kuidagimoodi tegevad, tõenäoliselt osalt tõlkide, osalt n.-ö. ekspertidena. Vassili kuulus ka komisjoni, mis saadeti reguleerima olusid samuti äsja Moskoovialt vallutatud Käkisalmla läänis. Ent juba sama aasta sügisel lasi De la Gardie Eestimaa asehalduri Gustav Oxenstierna kaudu Tallinnas ja Padisel salaja jälgida „Rosladini venda”, niisiis Fjodorit või Pjotri. Oxenstierna suhtus „bojaaridesse” umbusuga. Kirjas kuningas Johan III-le 25. juunist 1587 kaebas ta, et Hiiumaa ja Padise lossilääni parimad talud on ilmaaegu venelastele antud, mistõttu Tallinnal (Toompea lossil?) on puudus nii toiduainetest kui ka töökätest.

Ka järgmine asehaldur Gustav Banér oli „bojaaride” suhtes skeptiline. Aprillis 1589 kirjutas ta kuningale, et ei suuda mõista, mis kasu võiks riigil olla Vassili Rosladinist jt. venelastest

Hiiumaal. Ta polnud neis märganud midagi peale üleliigse uhkuse ja tõrkuse ega olnud kindel, kas neile üldse loota saab. Banér soovitas nad mujale asustada, seda enam, et osa nende maadest vajati Hiiumaal rajada kavatsatud kuningliku soolakeedukoja jaoks (s. t. selle küttepuude ja tööjõuga varustamiseks ning meistrite elatise tagamiseks). Kuninga alles sügisel saabunud nõustumist ära ootamata asus ta kohe asja kallale. 1. juunil andis ta kuningale teada, et ongi juba Hiiumaal tehtud läänistused kroonile tagasi võtnud. Rosladinid palusid nüüd, et neid mingil juhul ei saadetak tagasi Koporje või Jami (Jamburg, Kingiseppe) lossiläänidesse Ingerimaal, kus nad võiksid piiri läheduse tõttu langeda moskoviitide kättemaksu ohvriks. Jami lähistel oli Johan III neile 1587. aastal andnud juba lisaläänistusi, nii et oht oli olemas. Vassili käis ka isiklikult kuninga jutul ära ning saavutaski, et Rosladinid said kompensatsiooni Läänemaal, ehkki enamik teisi Hiiumaa „bojare” saadeti siiski Ingerisse. Eestimaa rüütelkonnas juurdusid neist seetõttu hiljem ainult Baranovid ja Nassakinid.

Kuna Vassili peagi hukkus, ei jõudnud ta nähtavasti taas alanud sõjas oma uusi valdusi Läänemaal (Lihula lossiläänis, antud talle ja ühele tema vennale, ilmselt Pjotri) õieti ülegi võtta. Mingeid teateid pole järgnevalt ka tema vennast Fjodorist. Kuid Väike-Rõude (ikka Lihula lossiläänis) mõisnik Pjotr Rosladin oli teenistuses läbi kogu vaheaegadega 1590–1595 kestnud Vene-Rootsi jätkusõja ja tegi nähtavasti ka karjääri, sest teda on dokumentides nimetatud ooberstleitnandi ja isegi ooberstina, mis omakorda võiks tähendada, et ta juhatas omasugustest vene-tatari läänimeestest ja nende meestest koosnenud väesalka. Pjotr oli abielus Anna Nassakinaga, kuid abielu oli ilmselt lastetu, sest abikaasad adopteerisid ühe Rootsis sündinud poisi. Too, Fritz Petrovitš Rosladin, eluaastad 1600–1628, oli Rootsi sekku-des Kolmekümneaastasessa sõtta oma noorusele vaatamata tõusnud juba Norrlandi suurrügemendi ooberstiks ning võetud vastu otseselt Rootsi aadelkonda, rüütlimajja. Ta langes Stralsundi kaitsmisel Wallensteini juhitud keiserliku armee vastu. Fritzu kaks tüdart abielust Christina Possega läksid hiljem mehele silmapaistvatele Rootsi-Soome suurnikele. Rosladinite lugu Eestis ja Rootsi riigis sai temaga siiski läbi.

Andres Adamson

⁴ Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1589. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands von Paul Frhr. von Ungern-Sternberg. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. Heft 1–2, lk. 132.

Hillar Lehari – fenomenaalse mäluga mees või hoopis mütomaan?



Hillar Lehari 1980. a.

■ 1969. aasta veebruaris ilmus ajalehes Võitleja artikkel, milles Prantsusmaal elanud eestlane Hillar Lehari avaldas mälestusi kokkusaamisest kindral Johan Laidoneri juures 1940. aasta juunis. Et need mälestused on kirja pandud peaaegu 30 aastat hiljem, siis tundub, et tegu on tähelepanuväärse mälu mehega.

„Istusime ümber kindrali töölaua. Laidoneri mõlemad Vabaduse Ristid lebasid ta ees laual. Ta seljataga seinal asetses Laidoneride varalahnud poja Michaeli suur portree. Truu majahoidja, koer Tommy, lebas peremehe jalgade ees. Märkasin kindrali silmade all sügavaid tumedaid varjusid, mis olid vist tingitud unetutest öödest. Laualt vaatles meid hõberaamis Rootsi prints Gustaf Adolfi foto pühendusega 1936. aastast.”¹

Artikli sisu võeti osalt kriitiliselt vastu. Kirjanik Einar Sanden kirjutas paar kuud pärast artikli ilmumist publitsist Jüri Rimmelgasele H. Lehari kohta järgmist: „Kui ta hullumeelne ei ole, siis tont ise teab, mis mängu ta mängib. [– –]. Lehari alles hiljuti avaldas 'Võitlejas' kirjutuse 'Laidoner inimesena' (Kas varsti tuleb 'Laidoner loomana?')”² Siis oli Lehari ise juba Jüri Rimmelgasega kirjavahetusse astunud ja temale pakkunud selgitada mh. säärast asja nagu Artur Sirgu surm.³ Peale selle lisab ta ülal kirjeldatud sündmusele täiendavaid andmeid:

„Kui ma 22. juunil 1940 koos Rahamäega Laidoneri juurde jõudsin, oli ta rõõmus, et ka riigikohtunik kolonel Peeter Kann oli kohal.

Tema oli nagu seaduslikuks tunnistajaks ja ka tema lõpetas oma allkirjaga Laidoneri väga mahuka märkmiku 22.6.40 kell 02.00. See märkmik on praegu kindlas kohas vabas ilmas ja seda lõpetavad Rahamäe, minu, Aleksei Kroushevski, Kannu ja Laidoneri allkirjad sooviga, et see avaldatakse Vabas-Eestis kui testament ja õpetus tulevastele vabadele eestlastele.”⁴

1973. aastal astus Lehari kirj vahetusse mitmete Rootsis asuvate Eesti tegelastega, teatas, et tema käsutuses on J. Laidoneri päevik, ja pakkus müüa. Kui aga temalt paluti tõenduseks fotokoopiaid, siis saadi kätte vaid mõned väljakirjutused, kus kompromiteerivad märkmed nii Konstantin Pätsist kui ka Jaan Tõnissonist.⁵ Endised J. Laidoneri tuttavad võisid kinnitada, et tegemist ei saanud olla kindrali märkmikuga, sest ta oli mõlemaga heas vahekorras. Seejärel oli Lehari pakkunud J. Laidoneri päevikut müüa ka ajakirjanikele Arnold Joonsonile ja Vladimir Raudsepale avaldamiseks kas Võitlejas või Kodumaas.⁶ Kui läbirääkimised tulemusteta katkesid, olevat ta viimaks seda müügiks pakkunud Nõukogude Liidu Pariisi saatkonnale.⁷ Pärast seda H. Lehari vaikis kõigest, mis puudutas väidetavat J. Laidoneri päevikut.

Kes oli Hillar Lehari?

Kas Laidoneri päevik kunagi üldse eksisteeris ja kes oli tegelikult see Hillar Lehari?

¹ H. Lehari. Laidoner inimesena. – Võitleja 1969, nr. 2, lk. 2.

² E. Sandeni kiri J. Rimmelgasele 29.08.1969. Jüri Rimmelgase arhiiv, Kindral Laidoneri Muuseum (KLM), ART 140 F. 20 1:54.

³ H. Lehari kiri J. Rimmelgasele 8.06.1969. Jüri Rimmelgase arhiiv.

⁴ H. Lehari kiri J. Rimmelgasele 18.07.1969. Jüri Rimmelgase arhiiv.

⁵ Segane lugu „Laidoneri päevikuga”. – Vaba Eesti Sõna 08.02.1973, nr. 6, lk. 3; Venelaste huvi salapärase käsikirja vastu. – Eesti Päevaleht 21.02.1973, nr. 14, lk. 1.

⁶ A. Joonsoni kiri J. Rimmelgasele 01.07.1970. Jüri Rimmelgase arhiiv.

⁷ Vt. viide 5.

Päeviku olemasolus kaheldi kohe, kui kuuldused sellest hakkasid levima. Ajaloolane Reigo Rosenthal, kelle sulest ilmus 2008. aastal teos „Laidoner – väejuht”, on päeviku asjasse süvenenud põhjalikumalt ja leidnud, et see oli vaid H. Lehari väljamõeldis.⁸ 1973. aasta märtsis, vaid paar nädalat pärast seda, kui hakkasid ilmuma teated päevikust, kirjutas J. Laidoneri lesk Maria Laidoner Theodor Männikule, kes oli nende poja Michaeli sõber. Kirjas kinnitas ta, et tema ammu surnud abikaasa ei pidanud kunagi mingit päevikut ning et ta ei tunne kedagi Hillar Lehari nimelist.⁹ Selle veendumusega liitusid ka kindrali veel elus olnud kaastöölised, sõbrad ja sugulased.¹⁰

Kui H. Lehari suhted J. Laidoneriga ja viimase testamendiga päevik olid üksnes fantaasia, siis mis eesmärgil Lehari selliseid jutte levitas? Lahendus võiks ehk peituda Lehari eluloos, mille kohta on aga päris lahkuminevad andmed.

Hillar Lehari sündis 1915. aastal Tartus vallaslapsena ja tema perekonnanimeks oli Ääro (või tegelikult Äro), kuigi ta ise on väitnud, et tema vabariigiaegne perekonnanimi oli hoopis Kurruk.¹¹ See oli õieti tema emapoolse vanaema Juula neipõlvenimi. Viimase sõnade kohaselt oli Hillari tõeline isa olnud J. Laidoneri vend Peeter, kellega tema ema Aliide tutvus eestlaste vana-aastapeol Peterburis. Vanaemale saadetud kirjade järgi olevat Peeter Laidoner olnud vene kaubalaevastiku tüürimees. Ta olevat pärast Vene kodusõda saatnud Aliidele Vladivostokist kirja, mis temani aga ei jõudnud, sest Aliide oli juba 1922. aastal surnud.¹² Hillarit kasvatades vanavanemad ja hiljem elas ta vahetevahel oma tädi perekonna juures Tartus Riia tänaval, suviti aga nende talus Tartust paar kilomeetrit põhja pool. Tädi abikaasa Johannes Zirk, kes oli Eesti Seemnevilja Ühisuse Tartu osakonna juhataja, toetas Hillarit rahaliselt ja püüdis ka tema koolitamisel abiks olla. See aga eriliselt vilja ei kandnud, sest „kuigi Hillar oli andekas, oli ta laisk”, nagu kirjutas aastaid hiljem tema

täditütar Virve Laurits.¹³ Õppimiseks saadud raha raiskas Hillar lihtsalt ära. Mõnda aega elas Hillar ka vanatädi Emilie ja tema abikaasa David Suitsu juures Tallinna tänaval (tänapäeval Staadioni tn.). Samal tänaval elas tollal kirjanik Friedebert Tuglas oma naise Eloga.¹⁴

Virve Lauritsa sõnade kohaselt elas Hillar Lehari 1930. aastatel Tallinnas ning tädipoeg Lembit Zirgu sõnul olevat ta olnud ajuti merel.¹⁵ Põhjalikumalt on seda aega kirjeldanud Lehari oma kirjades Jüri Rimmelgasele ja ajaloolasele Rein Marandile, samuti kirjanikele Artur Adsonile ja Helmi Rajamaale.¹⁶ Kirjad ongi peaaegu ainsateks allikateks nende aastate kohta. Alljärgnevad lõigud on kokkuvõtteks Artur Adsonile kirjas saadetud väga põhjalikust eluloost.¹⁷

Hillar Leharit kasvatanud vanaema suri 1927. aastal ja seejärel sai tema kasuisaks emapoolne sugulane piiskop Hugo Bernhard Rahamägi. Kui Hillarile aga H. B. Rahamäe juures enam ei meeldinud, siis kirjutas ta Tallinnas elanud poliitikule ja pangadirektorile Georg Vestelile, kes oli samuti tema sugulane. Härra Vestel oli nõus Hillarit vastu võtma ja Tallinnas pandi ta Jakob Westholmi gümnaasiumi, kus tema pinginaabriks sai Michael Laidoner. Tema sõprus kindrali pojaga kestis kuni saatusliku päevani 20. aprillil 1928.

„Tema õnnetu surm (selle kohta luuletati palju inetut) oli mulle sama raske kui mu vanaemakese lahkuminegi. Ma nutsin valusaid pisaraid tema matustel Tall. Vene surnuaial. Kui mõtlen neid ridu kirjutades tolele kurvale päevale, siis tunnen veel praegugi proua ja härra Laidoneri kätt oma õlal Misha haua äärel... Kõik tema riided, pesu ja jalanõud toodi mulle kui vanemateta lapsele ja endisele sõbrale. [– – –]. Alles palju hiljem ma kuulsin piiskopi suust, kui proua Laidoneri vennal ei oleks olnud nii suur pere (7 last), oleksin mina Aleksei Krouszewski asemel nende kasupojaks saanud. Seda oli kindral ja proua piiskopile kinnitanud.”

Paar aastat hiljem sattus Hillar jälle H. B.

⁸ Diskussioon „Hillar Lehari ja Laidoneri päevik” internetifoorumis Militaar.net, oktoober 2008. aastal. <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=15340>

⁹ M. Laidoneri kiri T. Männikule 23.03.1973. KLM, Fond 4.

¹⁰ Vt. viide 5.

¹¹ H. Lehari kiri R. Marandile 16.03.1978. Kõik H. Lehari poolt R. Marandile saadetud kirjad olid artikli kirjutamise ajal Kirjandusmuuseumis veel katalogiseerimata.

¹² H. Lehari kirjad R. Marandile 22.01.1978 ja 10.09.1982.

¹³ V. Lauritsa kirja kavand H. Lehari tütrele Christine Ubrigale, aasta ja kuupäev teadmata. Autori erakogust.

¹⁴ Need andmed pärinevad autori erakogus leiduvatest eluloolistest märgetest.

¹⁵ Vt. viide 14.

¹⁶ Vt. nt. H. Rajamaa märkmeid kirjavahetusest H. Lehariga. KM, f. 384, n. 12, s. 8.

¹⁷ H. Lehari kiri A. Adsonile 20.11.1969. KM, f. 180, n. 80, s. 1.



Centumi klubi 1930. aastatel. Esiplaanil istub „Tallinna Laeväühisuse“ direktor Heinrich Neuhaus. Foto Hinrek Neuhausi erakogust.

Rahamäe hoolde ja pandi Hugo Treffneri gümnaasiumi, mille ta ka lõpetas. Pärast G. Vesteli surma 1933. aastal siirdus 17-aastane noormees temalt saadud päranduse toel õppima Berliini. Kuna sealne poliitiline õhkkond talle ei meeldinud, siis sõitis ta hoopis Berni, seal edasi aga Grazi. Õppimiseks ei jäänud kuigi palju aega, sest ülikoolilinnades oli teisi kiusatusi: „Ma nägin vaid raha, ilusaid naisi ja nende seltskonda öölokaalides.“ Grazi linnateatris käies silmas ta ungari näitlejatar Clara Tabodyt, kellesse kohe armus. Nende vahel tekkis küllalt kaua kestev ja intensiivne armuvahekord, mis aga järsult lõppes, kui Clara pidi koju, Budapesti, haige ema juurde sõitma. Kuigi nad olid otsustanud abielluda, saabus Hillarile paar päeva hiljem pikk kiri fotoga, kus Clara oli oma abikaasa ja lastega.

Lehari oli ahastuses ja kuna Vesteli poolt pärandatud raha oli otsas, siis otsustas ta Eestisse tagasi sõita.

Centumi klubi – põhimõtete lõbumaja

Tallinna tagasi tulnud, läks Lehari kohe H. B. Rahamäe juurde Toompeale, kus ta lahkesti vastu võeti. Kui piiskop sai teada tema viletsast

olukorrast, helistanud ta Tallinna Laeväühisuse direktorile Artur Hüüsile, et järele pärida, kas poisile on mingit tööd pakkuda. Bridžiõhtul Laidoneri juures olevat direktor Hüüs rääkinud Rahamäe palvest. Kohal oli ka Tallinna eliitklubi Centum vanematekogu esimees Paul Öpik ja paar nädalat hiljem pakutigi Leharile teenistust Aia tänaval asunud Centumi klubi asjaajaja ehk käsundusatašeenä, nagu ta ise nimetab oma ametikohta 1984. aastal kirja pandud mälestustes teenistusest Centumis 1935–1940.¹⁸ Seda kirjutist peetakse ainsaks põhjalikuks allikaks klubi tegevuse kohta ja järgnevad andmed tuginevadki peamiselt sellele.

„1905. aasta revolutsiooni keerises põgenesid Konstantin Päts, tema noorem vend Volde-
mar Päts, Jaan Teemant, Pätside õemees Mihkel Pung ja Otto Strandman Schweitzi. Nende keskuseks oli üks vana mõis, Weissensteingut, Berni lähistel, kus elasid pagulastena ka Mihkel Martna, Peeter Speek, Karl Ast j.t. Seal jätkati kodumaal poolelijäänud poliitilisi vaidlusi põhjalikumalt, kuna nüüd oli küllalt aega selleks. Seal tutvus K. Päts ka selleaegsete Schweitzi, Prantsusmaal, Belgias ja Inglismaal asuvate majandustegelaste klubidega. Nendest klubidest

¹⁸ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum klubist*. 1984. ERA, f. 4996, n. 1, s. 226; Kultuur ja Elu 1994, nr. 10.

olnud Päts väga vaimustatud ja lubanud samas ka kohe kunagisse Eesti Vabariiki vastava klubi asutada.¹⁹

Juba enne klubi asutamist liitus üritusega hulk Pätsi seltsimehi ja kaastöölisi, nagu korp! Vironia vilistlased Karl Ipsberg, Artur Uibopuu, Anton Teetsov, Artur Hüüs, Voldemar Puhk jt. Klubi esimesse seitsmeliikmelisse vanematekogusse kuulusid peale Konstantin Pätsi ka Otto Strandman, Friedrich Akel ja Mihkel Martna.²⁰ Arvestades Eesti olusid, leiti, et tarvis on klubi liikmete arvu piirata sajale ja seepärast võeti ka nimeks ladinakeelne Centum. Vastandina tegevliikmete arvule, oli aga auliikmete arv piiramata.²¹ Siinjuures ei ole vaja kõiki Centumi liikmeid üles loetleda, kuid pole ju saladus, et need väga valitud isikud kuulusid sõdadevahelise Eesti mõjuvõimsaimate ja rikkaimate hulka. Samuti oli nimekirjas paar eesti kirjanikku ja kunstnikku ning palju diplomaate. H. Lehari selgituste kohaselt oligi üks klubi peamisi eesmärke sidemete sõlmimine diplomaatilise korpusega. Olulisimaks püüdluseks oli siiski „kaastegev olla seltskonna kultuuri ja vaimlise elu tõstmiseks, liikmete ühendamiseks ühiskonna huvide alal ja läbikäimise arendamiseks Tallinnas viibivate välisriikide kodanikkudega lähema vahekorra loomiseks“²². Klubi nimekate külaliste hulgas oli välismaalastest prominente. H. Lehari kirjutab oma mälestustes: „Kõik Eesti Vabariigi ametlikud riigi külalised olid alati Centumis vastu võetavad. Nagu: Rahvasteliidu peasekretär, Soome-Läti-Poola riigipresidendid, Rootsi kuningas, kroonprints ja prints Gustav Adolf, Nõukogude Liidu marssal Jegorov (Laidoneri koolivend Nikolai Sõjaväeakadeemiast), Leedu ja Ungari sõjavägede ülemjuhatajad jne.“²³

Klubi ruumid võimaldasid ka ööbimist. Niisiis ööbisid seal Saksamaa sõjaväeluure *Abwehr* i ülem Wilhelm Canaris, parun Alexander von Dörnberg (hiljem protokollülem Berliinis) jpt.

Pole ime, et tekib huvi teada saada, mida Centumis suletud uste taga arutati. Folklorist Oskar Loorits olevat lausunud, et Centumi klubi oli nagu põhimõtete lõbumaja.²⁴ Veel üks katke H. Lehari mälestustest annab päris ilmeka pildi klubi õhkkonnast ja isikute galeriist: „Politseitundi Centumis ei olnud.²⁵ Oldi intiimselt, nagu üliõpilaskorporatsioonide konvendimajades. Purjus ei olnud ka keegi, kuid paras schwips oli kõigil. Tihti laulsid välisminister Julius Seljamaa, abikaasa Annaga ja diplomaat Oskar Öpik-Mamers, norralannast abikaasa Eldriga soolot, notari proua Elsa Kristelsteini klaverisaatel (pr. oli Aksel ja Heino Elleri öde). Need olid suurepäraseid eesti laulud ja vene romansid. Tantsuks mängis alati Kurt Strobel ja tema orkester. Silmapaistvad daamid olid Dr. Friedrich Akeli tütre, pr. Vilma Akel-Tiedt, Asta Treude ja Ly, hilisemalt Madame von Sydow. Laevade ja Keila mõisa omanik Alfred Kalmi ainus tütar Aino Kalm-Sammul oli samuti üks säravamaid oma välimuselt ja riietuselt. [– – –]. Kindralite prouadest olid Lia Jonson ja Meeri Jaakson esirinnas, samuti kõige nooremad. Mõlemate leivanummer oli tants ja lõbutsemine.“²⁶

Kindralmajor Gustav Jonsoni abikaasa Julia avas koos riigi presidendiga klubi balle, mis olid kuulsad üle Balti riikide. Lisaks uusaastaballile tähistati igal aastal vabariigi aastapäeva ja mõlemale sündmusele ilmus alati suur osa tollaegse Eesti ning Läti majandus- ja riigitegelastest. Peale selle korraldati bankette ja juubeleid: Centumis tähistas K. Päts oma 65. ja J. Laidoner oma 55. sünnipäeva. Centum klubi ei olnud siiski Eesti poliitilisele ja majanduslikule eliidile, vaid jõukate meeste selts või luksusrestoran, nagu Kuld Lõvi ja Du Nord, muidu ei ümbritseks ju Centumit tänaseni saladusloor. H. Lehari seletab: „Aia tänaval ei aetud otseselt mingisugust poliitikat, küll aga arendati ja leitud tihti peale kasulikke ideid majanduse kujundamiseks, aren-

¹⁹ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 1.

²⁰ Klubi „Centum“: põhikiri, kodukord, tegevliikmete nimekiri 1925. a. Tallinn, 1925, lk. 17–19. Tartu Ülikooli raamatukogu (TÜR), A-60387.

²¹ Samas, lk. 1.

²² Samas.

²³ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 7.

²⁴ H. Lehari kiri R. Marandile 26.03.1979; H. Lehari kiri Ahti Paele 17.04.1980. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

²⁵ Tegelikult oli klubil vanematukogu poolt määratud lahtiolekuaeg, nimelt kella 10-st hommikul kuni kella 2-ni öösel. Klubi kinnipanemine kuulutati välja helistamisega, mispeale klubisse jääjatel tuli maksta klubi kassasse trahv – mida kauemaks jääd, seda suurem oli trahv. Vanematekogul oli õigus pidude puhul klubi lahtiolekuaega ka muuta. Klubi „Centum“ põhikiri, lk. 12, 15.

²⁶ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 8.

damiseks. Mõnelgi korral tuli mul pitseeritud kirju viia Välisministeeriumi Väliskaubanduse osakonna dir. Georg Merile, või abidir. Rudolf Mickvitzile, samuti majandusminister Karl Selterile [– –].

Centumis istusid koos kõik poliitilised voolud ja kirjanduslikud rühmitused, puhates päevatööst ja sõlmides kontakte. Mingisuguseid vaidlusi ei olnud. Tartust tulnud professor Ants Piip vestles sõbralikult Kaarel Eenpaluga. Töövõtjate esindajad Riiginõukogus, Johannes Kurvits, Rein Marandi²⁷ [– –] ja Aleksander Oinas tõstsid klaase Joachim Puhki või Johan Sihveriga.²⁸

Centumi ballide sissetulekud oli tohtud, tavaliselt kuni 40 000 krooni, ja enamasti läksid need heategevusele: suurte summadega toetati Eesti Lastekaitse Ühingut, samuti Eesti Punast Risti ning lasterikkaid emasid. Seega ei piirdunud klubi tegevus ainult poliitiliste ja majanduslike küsimustega, vaid ulatus ka sotsiaalsektoris.

Centumi tegevus lõppes seoses sõja puhkemise ja Eesti Vabariigi okupeerimisega. Saksamaa ja Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks ei jättnud klubi tegevust mõjutamata. Kui klubisse hakkas koos diplomaatidega ilmuma palju võõraid kujusid, kes tahtsid Centumi isikutega lähemalt tuttavaks saada, oli juhatusele selge, et klubi võib muutuda üheks Põhja-Euroopa luurekeskuseks. Seda aga ei soovitud. Ühe abinõuna võeti kasutusele Saksamaa päritolu kuuldeaparaadid, mis seati laudade ja toolide alla. Vastustus kuuldeaparaatide käsitsemise eest langes H. Leharile. Olles kindral Laidoneri usaldusmeheks, pidi ta erilist tähelepanu pöörama sellele, mida Laidonerist räägiti.²⁹

Baaside lepinguga muutus olukord klubis ja välissaatkondade külalised kadusid sama kiiresti, kui olid ilmunud. Ka Centumi liikmetel ja alatistel külalistel muutus ebasobivaks sellisel äreval ajal klubis käia ja selle tegevuse pärast muretseda, sest ohus oli Eesti Vabariigi iseseisvus. Pärast 1940. aasta juunipööret jäi klubi tegevus täiesti seisma. Lehari kirjutab: „Keegi sinna enam ei tulnud, ega tahetud midagi teada Aia tänava Valgest Majast. Kui

telefoneerisin juhatuse liikme Jaan Sootsile, tema Kreuzwaldi tn. 11 kindralitemaja koju, paludes juhtnõõre edaspidiseks, käratas kindral: „Pange Centum endale persse!” ja viskas kõnetoru hargile. Olin jahmunud tema sõnadest. Lõbutses tema ju alati seal... Proovisin veel Oskar Kersoniga. Nõmme ei vastanud. Mihkel Pung ja Puhkid vaiksids samuti. Viimaks leidsin julge eesti mehe, Hr. Harald Tammeri ja Mark van Jungi Kloostrimetsast. Mõlemad ilmusid kohe ja algas klubi vaikne likvideerimine.”³⁰

Nii lõppes Centumi klubi lühike, kuid külaliski intensiivne tegevus. Saksa okupatsiooni ajal katsusid neli veel ellu ja Eestisse jäänud klubi liiget – tööstur Oskar Kerson, notar Jakob Kristelstein, Esto-Muusika OÜ dir. Mihkel Piperal ja tööstur Martin Luther – klubi seismajäänud tegevust uuesti alustada, kuid edutult. Sakslased ei nõustunud nende arust inglismeelse klubi tegevusega ja Nõukogude Liidu järgneva okupatsiooni ajal jäid muidugi Centumi klubi ukseid suletuks. Sooritades oma viimast ülesannet klubi teenistuses, põletas H. Lehari ära kõik Centumi paberid ja pildid, mis võisid klubi liikmed ja külalised ohtu seada.³¹

Hillar Lehari paguluses: teadmisi omandades ja jagades

Sõja-aastaisse puutuvad andmed on samuti lahkuminevad. Lehari olevat olnud sõja ajal metsavend, peale selle tegutsenud ka Saksa luureametis.³² Neid väiteid tõestavaid dokumente aga pole seni leitud. Sellest, mida H. Lehari tegi neil aastail, räägivad kõige usutavamalt kirjad, mida ta saatis oma täditütrele Virve Lauritsale. Esimese Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal õnnestus tal põgeneda Stockholmi kaudu Taani ja sealt Saksamaale. Seal ta mobiliseeriti Saksa sõjaväkke, kust aga laskis jalga, mille tagajärjel sattus Neuengamme koonduslaagrisse, pole teada, millal. Teada on aga, et ta vabastati 1945. aasta kevadel laagrist liitlasvägede poolt.³³

Üht märkimisväärset sõjaegset episoodi on Hillar Lehari kirjeldanud Virve Lauritsale saadetud kirjas:

²⁷ Tegemist ei ole mitte dr. Rein Marandiga Uppsalast.

²⁸ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 6.

²⁹ H. Lehari kiri A. Paele 24.03.1980. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

³⁰ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 9.

³¹ Vt. viide 17.

³² Vt. viide 17; A. Joonsoni kiri R. Marandile 07.05.1976.

³³ H. Lehari kiri V. Lauritsale 15.09.1980. Autori erakogust.

„Kui ma olin sõdurina Viinis [---], siis ma otsisin üles Franz Lehari. Ta elas uhkes lossis või õigemini suures villas. Ta ei olnud abielus, nagu Robert Stolz³⁴ viis korda. Leharil oli seltsiliseks klaver, papakoi Peeter ja suur kilpkonn Grethe. Ta imestas väga, et temanimelisi ka Eestis leidub. Muidugi ma ei ütelnud talle, et on võetud nimi. Ta oli ungarlane ja ütles kohe – meie oleme sugulased... eestlased, soomlased, ungarlased. Sama ütles mulle ka põgenikuna Ungari riigihoidja admiral Nikolaus von Horthy-Nagybanya Weilheimis.”³⁵

Kas väidetav külaskäik tundud helilooja juurde vastab tõele või mitte, ei saa ehk kunagi kindlaks teha. Mis aga puutub H. Lehari suhtesse Ungari kunagise riigipeaga, siis on sellele tõenduseks H. Lehari abikaasa tunnistus ning admiral Horthy kirjutatud lühike kiri.³⁶ Ta soovib selles Leharile „Glück und Erfolg” Kanadasse emigreerimise puhul. Kuigi H. Lehari taotles elamisluba nii Kanadasse kui ka USA-sse, (samuti Šveitsi ja Vatikani), jäi ta siiski Euroopasse – täpsemini, 1940. aastate lõpust alates Prantsusmaale.³⁷ 1946. aastal abiellus ta Poolast põgenenud Lucie Baueriga, järgnevatel aastail sündis neil viis last. 1950. ja 1960. aastatel töötas H. Lehari söekaevanduses ja mitmes vabrikus ning elas nähtavasti vaikselt ja lihtsalt.³⁸

Neil aastail ja pärastpoole võttis ta ühendust mitme eesti kirjanikuga, sh. Artur Adsoni, Friedebert Tuglase, Bernard Kangro ja Jaan Lattikuga, samuti välisest kirjutustega, kust tellis raamatuid, peamiselt memuaare. Mõnega astus ta enda väitel pikemasse kirjavahetusse, nagu näiteks Oskar Looritsa, Oskar Angeluse ja William Tomingasega, kuid neist kirjavahetustest pole ühtegi jälge. Kuna H. Lehari tundis Eesti riigimeeste ja teiste tuntud tegelaste vastu suurt huvi, võib arvata, et ta tahtis nii mälestusraamatute kui ka kirjavahetuste abil neid lähemalt tundma õppida. Ta mainib mitmes kirjas, et koostab teatmeteost, kus on üle 514 isiku, kes mängisid iseseisvuspäevil

olulist osa.³⁹ Kuigi Lehari kogus memuaaride lugemisel ja kirjasõpradelt saadud andmetest suurel hulgal teadmisi, pole ta neid mingil viisil ise talletanud.

Pärast enneaegset pensionile minekut 1969. aastal siirdus Lehari koos perekonnaga elama Strasbourgi.⁴⁰ Nüüd oli tal aega küllalt, et täielikult pühenduda oma tõelisele kirele – Eesti ajaloole ning selle peategelastele. H. Lehari tütar Christine Ubriga väitel tavatses ta oma toas veeta öid raamatuisse süvenenult või pikki kirju kirjutades. Naisele ja lastele jäi see kõik salapäraseks, sest nad ei vullanud eesti keelt.⁴¹

1970. aastatel muutus kirjavahetus üha intensiivsemaks ja mahukamaks. Eriti põhjalik ja kauakestev oli Hillar Lehari kirjavahetus ajaloolase Rein Marandiga, kelle Leharilt saadud mitme tuhande leheküljeline kirjakokk on säilitatud Eesti Kirjandusmuuseumis. Lehari üllatas Marandit enda fenomenalse mälu ja teadmistega ning kinnitas oma andmete õigsust üksikasjadega, mis said olla teada vaid väga vähestele. Nõndaviisi pani ta Rein Marandi ennast uskuma, küll reservatsioonidega, sest korrektsete andmete kõrval esinevad Lehari kirjades täiesti valed andmed, kuulujutud ja ilmselt ka valejutud. Rein Marandi andis 1990. aastatel välja oma kaheköitelise elutöö „Must-valge lipu all”, mis käsitleb vabadussõjalaste liikumist Eestis aastatel 1929–1937.⁴² Teises köites viitab ta Leharile korduvalt ja annab ühes viidetest teda väga iseloomustava selgituse:

„Omades elavat huvi ja suurt uudishimu kõigi seal [Centumi] klubis nähtud „koorekihi” inimeste ja nende vahekorde, aga ka tolleaja poliitiliste sündmuste ja nende telgitaguste vastu on tal – ka tänu oma tutvusele Tallinna polpoli ja Sõjavägede Staabi II osakonna meestega – kogunenud palju mälestusi ja nendega on ta pärast lausa üle külvanud tuntud eesti pagulasi, neile sadu pikki kirju saates. Enamasti on ta nende usaldust võitnud; tema mälestusi on iseloomustatud kui esimest Eesti Vabariigi

³⁴ Robert Stolz (1880–1975) oli austria helilooja ja dirigent.

³⁵ Vt. viide 33.

³⁶ Miklós Horthy kiri H. Leharile 19.04.? (pole kirjutatud, mis aasta). Autori erakogust.

³⁷ Vello Salo kiri H. Leharile 05.04.1950; Karl Selteri kirjad H. Leharile 23.01.–02.12.1952 ja 16.04.1953; H. Lehari kiri V. Lauritsale 17.12.1946. Autori erakogust.

³⁸ H. Lehari kirjad V. Lauritsale 13.12.1946–18.08.1963. Autori erakogust.

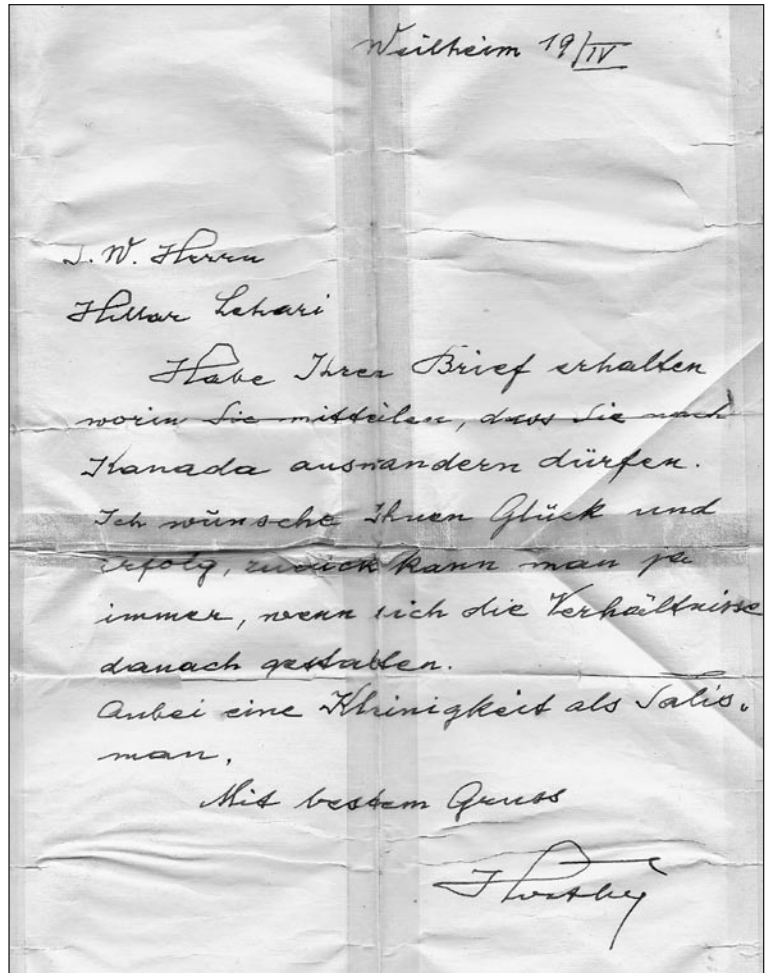
³⁹ H. Lehari kiri J. Rummelgasele 08.06.1969. Jüri Rummelgase arhiiv.

⁴⁰ H. Lehari kirjad V. Lauritsale 10.05.1970 ja 11.07.1970. Autori erakogust.

⁴¹ Kirjavahetus C. Ubriga ja autori vahel 01.–10.03.2010.

⁴² R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934); II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). Stockholms universitet, 1991; 1997.

Miklós Horthy kiri
H. Leharile 19.04.
Arvatavasti aastast 1946
või veidi hiljem.
Erakogu



„kultuur- ja seltskonna” ajalugu (O. Loorits) ja soovitatud on nende trükis avaldamist. Küll erakordselt head, lausa „fotograafilist” mälu lugematute üksikasjade suhtes üles näidates, need H. L. kirjad sisaldavad – peamiselt enda elukäigu osas – ka kohti, mis ettevaatusele sunnivad. [– –].”⁴³

Vallaslapse väljamõeldud minevik

Marandile ja teistele saadetud kirjade sisust moodustavad suure osa andmed Hillar Lehari enda elukäigu kohta. Olles nii lähedalt seotud

Eesti suurmeeste ja ajalooliste sündmustega, oli Leharil ehk raske vahet teha omaenda eluloo ja Eesti ajaloo vahel. On siiski põhjusi arvata, et tema väidetav elulugu on osalt valedele rajatud. R. Marandi on näiteks leidnud, et H. Lehari nime ei leidu Jakob Westholmi õpilaste nimekirjas ning et tema asemel oli Michael Laidoneri pinginaabriks hoopis keegi teine.⁴⁴ Ja selle kohta, et tal üleüldse oleks olnud nii lähedane suhe J. Laidoneri ja tema perega, ei leidu mingeid tõendeid, kuigi tema detailsed kirjeldused näivad seda kinnitavat. Mis puutub sellesse, et Peeter Laidoner oleks tema tõeline isa olnud, siis on see kindlasti üks Lehari välja-

⁴³ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937: II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937), lk. 148.

⁴⁴ R. Marandi kiri H. Leharile 31.07.1994. Autori erakogust.

süngete müüride vahel viibinud – siis julgengi Teile siit oma pisikese kirjakese saata.”⁴⁶

Teine kiri on kirjutatud kirjanik Eduard Hubelile 19. jaanuaril 1939, seekord nime all Hiller Ääro:

„Olen 23. aastane, vanemateta, osalise gümn. haridusega noormees. Kodugi – see ilus sõna mul kahjuks praegu puudub... Nooruse rumaluse, kergemeelsuse ja osalt ka majanduslike raskuste tõttu sooritasin kriminaalse maigulisi petuseid, mille eest mind Tall. 10. jsk. kohtunik karistas ühe aasta ja kolme kuise vangistusega. Vabanesin vahi alt 3. dets. m. a. Tõesti, uskuge mind, ma enam ei tahaks olla ühiskonnale kadunud pojaks; enam ei tahaks kätt sirutada võõra vara järgi ning sattuda sinna süngete müüride vahele... Tahaksin alata uut, puhtamat ja sära- vamat elu [– – –].”⁴⁷

Edasi palub ta kirjanikult abi töö leidmiseks ja ka raha „sooja toidu muretsemiseks ja peavarju leidmiseks linna öömajas”. Oletades, et kirja sisu vastab tõele, mis tundub vägagi tõenäoline, istus Lehari trellide taga 3. septembrist 1937 kuni 3. detsembrini 1938. Enne vangistamist sooritas ta „kriminaalse maigulisi petuseid” kes teab kui kaua. Centumi klubis ta küll ei töötanud ja tema minevik polnud kindlasti nii hiilgav, nagu ta ise väitis (nimetades H. B. Rahamäe ja G. Vestelit oma kasuisadeks jne.).

Kuid miks Lehari ikkagi valetas? Ta kinnitas Hubelile saadetud kirjas, et „mul on küll must ja halvakuulsusega minevik, kuid tulevikus mina tahaksin parem ja puhtam olla ning unustada oma kurva, pisarais nooruse”. Esimeseks sammuks selles suunas oli nime muutmine – Äärost oma lemmikhelilooja järgi Lehariks. Naisele ja lastele ta enda tõelisest minevikust suuremat midagi ei rääkinud, mainis vaid mõnda nime, nagu Johan Laidoner või Hugo Bernhard Rahamägi.⁴⁸ On väga tõenäoline, et kuna tal vallaslapsena puudus õige isakuju, siis püüdis ta leida kedagi teist, keda võiks isana austada. Ta leidiski austamisväärseid suurmeheid, nagu H. B. Rahamägi ja J. Laidoner. Nendest võis ta rasketel hetkedel ammutada jõudu ja julgust. Lehari korteri elutoa seinal rippusid kõrvuti kindrali ja piiskopi portreed, millede all teda nähti jõululaupäeva õhtul nutmas.⁴⁹

Lehari näol on tegemist unarusse jäetud poisiga, kes, janunedes tähelepanu ja tunnustuse järele, tahab olla armastatud ja lugupeetud. Ta

tunneb häbi oma mineviku üle ja mõistab, et võib austuse pälvida ainult siis, kui saab jätta maha kõik olnu. Lehari tungib Eesti lähiajaloo sügavustesse, et leida seal endale sobiv läbiuuri- mata koht, kus keegi teda paljastada ei oskaks. Paistab, et enda konstrueeritud müütilisest maailmast ei leia Lehari ka ise enam teed ta- gasi reaalsusse. Ta on omaenda fantaasia lõksu langenud ja veendunud usus, et see ongi tema tõeline minevik.

Mõnda aega enne enda surma 1999. aastal kogus H. Lehari kokku peaaegu kõik oma tuhan- ded raamatud, kirjad, pildid ning dokumendid ja pani need põlema, et koos nendega haihtuksid ka valed. See oli nagu tema väljamõeldud mina enesetapp ja Lehari lootis, et kõik pettused surevad koos selle väljamõeldud minaga. Kuid, nagu me näeme, paneb Lehari meid ikka veel tänapäevalgi pead murdma mitme asja üle.

H. Lehari andmete usaldusväärsus

Centumi klubis leidis Lehari läbiuurimata „mus- ta augu” Eesti lähiajaloo. Olles sõdadevahelise Eesti poliitilises ja seltskondlikus elus väga vilu- nud asjatundja, oli tal ka teada, et sellest vähestest väljavalitute klubist väljaspool suurt midagi ei teatud. Lisaks ei õnnestunud enamikul klubi liikmetest ega külalistest järgnevast punasest terrorist eluga pääseda. Ja need, kel siiski õn- nestus Läände põgeneda, nagu ärimees Oskar Kerson ning agronoomid Oskar Lõvi ja Ilmar Raamot, oma mälestusraamatutes Centumi klubi lähemalt ei puudutanud. Seda arvestades oletas ta, et keegi ei saa ümber lükata väidet, et seal töötas keegi Hillar Lehari (või Ääro ehk Kurruku) nimeline. Ja kes oleks võimeline eitama, et tema bioloogiline isa võis olla Peeter Laidoner, kellest ei teatud tollal ega tänagi pal- ju midagi. Lehari „mälestused” on tõepoolest kujutatud niisuguse tunde ja ehtsusega, nagu ta oleks tõepoolest näinud kõike kirjeldatud oma- enese silmadega. Täna võime aga kinnitada, et nii tegelikult ei olnud.

Kas peaksime siis H. Lehari nn. mälestused Centumi klubist, J. Laidonerist ja muust kõr- vale heitma kui täielikud valejutud? Ei, mitte tingimata. Tema kirjutatud artiklites ja kirjades sisalduv põhineb arvatavasti neil andmeil, mis saadud Centumi endiste liikmete ja külaliste

⁴⁷ H. Ääro (Lehari) kiri E. Hubelile 19.01.1939. KM, f. 182, n. 8, s. 14.

⁴⁸ Vt. viide 41.

⁴⁹ C. Ubriga kiri autorile 06.10.2010.

käest, nagu rahvaluuleteadlane Oskar Loorits, ärimees Oskar Kerson, publitsist Märt Raud, insener Hugo Kurman, diplomaat Elmar Kirotar, ajakirjanik Arnold Joonson, samuti ohvitserid William Tomingas ja Villem Saarsen. Viimane oli Johan Laidoneri onupoeg. Kahjuks on enamik nende isikute poolt Leharile saadetud kirjadest hävitatud, seega võime nende sisu osas vaid oletusi teha.

Centumi klubi tegevus ja tähendus on tänapäevani jäänud saladuslooriga kaetuks, sama võib nentida Hillar Lehari eluloo kohta. Mis on selles tõi ja mis mitte, on siiski oluline küsimus, sest Lehari kirjutatud sajad pikad kirjad sisaldavad tohutult palju andmeid esimese Eesti Vabariigi poliitikute, majandus- ja kultuuritegelaste kohta, ja need võiksid olla väärtuslikud allikad. Kui Oskar Loorits iseloomustas Lehari mälestusi kui esimest Eesti Vabariigi „kultuur- ja seltskonna” ajalugu, siis Arnold Joonson nentis, et „suur % tema teadmisi on selle kuulsa agentuuri KNSR päritoluga. See agentuur on „Keegi naine saunas rääkis.”⁵⁰

Kui tulla veel tagasi kindral Laidoneri päeviku olemasolu juurde, siis on seegi müsteerium jäänud päris kindla lahenduseeta. 2010. aasta hilissuvel koputas keegi tugeva aktsendiga võõras Hillar Lehari poja Richardi uksele ja küsis, kas tal on äraandmiseks mingeid vanu raamatuid. Küsija oli jättnud väga ebameeldiva mulje.⁵¹ Nii Hillar Lehari poeg kui ka tema naine, kes hiljuti suri, on väitnud, et Lehari tuhandete raamatute seas leidis üks köide, mida ta pidas ainulaadseks ja hindamatuks. Kui Johan Laidoneri päevik on kunagi eksisteerinud, mis tundub ebatõenäoline, siis on see ilmselt hävinud. Võib-olla hoitakse seda aga Strasbourgi Ülikooli raamatukogus, kuhu Lehari soovis annetada oma väärtuslikumaid raamatuid, kirju ja pilte.⁵² Tal olevat isegi ühes raamatukogu pommikindlas hoidlas olnud neile esemetele reserveeritud koht.⁵³ Kas aga Lehari üldse on raamatuid ja muud sinna paigutanud, pole tänaseks selgunud.

2011. aasta märtsis näidati ETV sarjas „Ajavaod” dokumentaalfilmi „Seltskondlik maja”, milles taheti vaatajatele selgitada, mida kujutas endast Centumi klubi ja millega seal tegeldi.⁵⁴ Allikana kasutati suuremalt osalt Hillar Lehari

artiklit, nimetades seda ainsaks kirjalikuks allikaks nendest aegadest. Järelikult on Lehari jutud, olgu siis tõesed või väärad, ikka kriitika-vabalt levimas.

Kokkuvõttes võime konstateerida, et vaatamata kahtlasele minevikule on Hillar Leharil õnnestunud konstrueerida niivõrd usutav lugu enda kohta Eesti suurmeeste seas, keda ta küll võis austada, kuid ilmselt ühtegi neist isiklikult ei tundnud või polnud kohanudki. Nüüd võib Hillar Lehari oma hauas naerda, kui tema nime ikka ja jälle Eesti ajaloo suurkujudega seotakse. Tahaks loota, et edaspidi suhtutakse siiski Hillar Lehari poolt väidetusse suurema ettevaatusega, vähemalt seni, kuni päevavalgele tuleb rohkem andmeid tõe ja väljamõeldiste väljaselgitamiseks tema juttudes.

Filip Laurits

Carl Filip Laurits (1989) on Rootsisis sündinud ja kasvanud eesti päritolu ajaloo- ja genealoogiahuviline. Ta õpib 2009. aastast Uppsala ülikoolis eesti ja Göteborgi ülikoolis vene keelt.

⁵⁰ A. Joonsoni kiri R. Marandile 07.05.1976.

⁵¹ C. Ubriga kiri autorile 13.09.2010.

⁵² Nt. H. Lehari kiri A. Paele 15.07.1982. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

⁵³ H. Lehari kiri V. Lauritsale 10.08.1994. Autori erakogust.

⁵⁴ Edastatud 20.03.2011.

ESSAY

Märt Läänemets. “Great Unity” and “Small Prosperity” as China’s New Old Political Utopia

This essay considers China as the development of two political ideals that are 2000 years old beginning with their formulation in the canonical *Book of Rites* up to the present day. “Great Unity” has always been an unattainable ideal. “Small Prosperity”, however, has been the practical objective of the policy of China’s rulers. In post-Mao China, where the Marxist-Leninist and Maoist doctrine is giving way to a nationalist-chauvinist doctrine, “Small Prosperity” is once again held in esteem. This is emphasised again and again in documents, in the speeches of the country’s leaders and in the domestic and foreign political doctrine of the People’s Republic of China as the principle of “harmony with diversity”, which is borrowed from Confucius’ *Analects*. That work expresses the view of the Noble One as an ideal model concerning political culture and contrasts it with the orientation of the negative model – the Petty Man, who favours unity and uniformity in politics. It is precisely the principle of Unity, however, that became the political ideal in practical politics in China in its extreme form “Great Unity”. These two principles are mixed rather skilfully in China’s current political rhetoric to create the belief that China favours and implements a model of a multi-polar world that accepts diversity of countries and political systems corresponding to the principle of Harmony. Covertly, however, it has in mind a China-oriented Great Unity world system (the so called Pax Sinica). One example of this is the altered translation of the above-mentioned sentence in a framework document issued in 2011, the White Paper *China’s Peaceful Development*, where in English it is in the form “unity without uniformity”.

ARTICLES

Peeter Espak. King Utu-hegal, the Liberator of Sumer and Restorer of Divine Justice

This paper provides an overview of the period of the Sumerian king Utu-hegal (ca 2020–2012 BC) who succeeded in vanquishing the barbaric Gutian tribes. The Gutians had already gained control over the territories of the crumbled Akkadian empire during the reign of the Sargonic ruler Sharkalisharri. The nature and characteristics of Gutians and their rule is briefly analysed based on later Sumerian literary texts such as *The Curse of Akkade*. This paper also presents a complete commended translation of a hymnic royal inscription of Utu-hegal describing his military campaign against the Gutian general Tirigan and Utu-hegal’s final victory.

Political events that might possibly have taken place after the Gutians were driven out of Sumer and the ensuing power struggle between several

independent or semi-independent states and kings for supremacy in Mesopotamia are given special attention. Authentic texts clearly indicate that the state of Lagash had a border conflict with the state of Ur – then probably already governed by its independent ruler Ur-Namma. Utu-hegal, the king of Uruk, resolved this conflict by giving the annexed territories back to the state of Lagash. It is impossible to claim with certainty what kind of events took place after this conflict since no interpretable and explanatory royal inscriptions have been found. However, it is evident that the king of Ur, Ur-Namma, managed to suppress or even kill all the other independent rulers of Sumer and establish the III Dynasty of Ur which dominated the entire Near East for the next 100 years.

Lea Kõiv. In Search of a “New Piety”. Andreas Sandhagen and Orthodox Lutheranism in Tallinn

This article provides an overview of the career of Andreas Sandhagen, a 17th century pastor in Tallinn, and examines his work and attitudes as a cleric. He came from a well-known clerical family in Northern Germany, members of which worked as pastors in Nordhausen, Rostock, Lüneburg, and elsewhere. Andreas was born in 1612 in the town of Nordhausen in Thuringia, the son of Johannes Sandhagen, pastor of the Church of St. Blasius. He enrolled at Leipzig University in 1623, and thereafter at Greifswald (1634) and Königsberg (1637) universities.

Like many other intellectuals from Germany who ended up in Estonia during the 30 Years War, Sandhagen arrived in Tartu in the late 1630’s: he was enrolled at the Academia Gustaviana (Tartu) in 1638, was the secretary of Academia in 1639–1642, and professor of history and ethics in 1643–1645. In 1645 he accepted a position as deacon of Tallinn’s Church of St. Olaf upon the invitation of Tallinn’s town council. He died in 1657 in the plague epidemic that gripped Tallinn.

Sandhagen was the only pastor in Tallinn known to us who was tolerant towards the “new prophethood” that had spread in Northern Germany, particularly during the 30 Years War, and extended into Scandinavia and the Baltic provinces. These prophets allegedly received visions from angels sent by God – visions that commanded secular rulers, including the town councils of cities, to appeal to transgressors to repent and do penance. The visions threatened towns and other communities with God’s punishment – famine, plague, war or other forms of destruction. The Lutheran church tolerated those prophets to the extent that their declarations were in harmony with orthodox Lutheran dogma and the Bible. The visions induced numerous theological disputes and printed polemical tracts. There were both defenders of the prophets and their opponents among theologians.

One of the heralds of prophethood in Estonia, Laurentius Matthæi, mostly disseminated the published visions of Georg Reichard, a prophet from the Dresden

area. Matthæi's activities in Tallinn in 1645 led to a conflict between Sandhagen, who had publicly come to the defence of visions, and other clerics in the city. It was not until 1651 that Sandhagen's contacts with the cleric Jacob Fabricius from Stettin, the author of one of the better-known anti-visions tracts, came to light in Tallinn. Fabricius allegedly published Sandhagen's views regarding prophets. By the beginning of the 1650's, discussions concerning "visionism" were for the most part already abating everywhere, just as the activity of the prophets themselves was fading away after the end of the 30 Years War. Under these circumstances, Sandhagen's positive attitude towards "visionism" was probably no longer that important in Tallinn anymore.

There is reason to suggest that he was associated with the Rosicrucian movement (one of the numerous mystical movements of the 17th century aimed at reforming religion and life), although no direct references to his association with it are found in the sources. Rosicrucian ideas spread in some circles at the Academia Gustaviana in the latter half of the 1630's and Sandhagen could have come into contact with them during his Tartu period. Some evidence suggests that Sandhagen shared common views with Valentin Weigel, one of the most prominent sources of inspiration for Rosicrucians.

One of Sandhagen's surviving letters to Georg Calixtus, professor of theology at Helmstedt, from whose views the so called syncretistic orientation of Lutheranism developed in favour of drawing Christian confessions together, supports the claim that Sandhagen's attitude towards syncretism was favourable.

The evidence thus suggests that Sandhagen was critical towards mainstream orthodox Lutheranism. Regardless of the fact that Sandhagen was accused of deviating from the church's "pure" doctrine, his respected position in the city and the fact that he retained his position as pastor demonstrates that Lutheranism in Tallinn, which is for the most part depicted as being rigid and homogeneous, in real life allowed more room for thought and expression regarding confessional doctrine than official standards permitted.

Piret Lotman. Heinrich Stahl's Worldly Estate, or the Debts of the Father

Pastor in the province of Estonia, later pastor of Tallinn's Cathedral and superintendent of Ingria Heinrich Stahl was the founder of the tradition of ecclesiastical Estonian-language literature and a zealous catechiser. A great deal has been written about him and his pastoral activity. Few sources concerning his private life have survived.

In March of 1641, Heinrich Stahl contested the will of Betty Reyer, the maternal aunt of his first wife Dorothea Eckholt. Betty Reyer bequeathed 100–200 Herrenthaler sums of money to the children of her sister and more distant relatives, yet all of her real estate, chattels and income to one of her sister's daughters, Elisabeth Römer. Heinrich Stahl, who represented his

wife and her sister and father in the litigation, appealed to the natural right of close relatives to inheritance. His arguments refer to the theory of natural rights by Hugo Grotius. On the basis of Lübeck law, which accepted the will of the testator without qualifications, the court of Tallinn's town council confirmed Betty Reyer's will a year after it was contested on 1 April 1642.

Litigation regarding the estate of Heinrich Stahl himself, on the contrary, lasted for several decades and ever more new beneficiaries participated in it. By the time of his death on 7 June 1657, Kallina manor that he had purchased in the province of Estonia and the Nessnova manor in Ingria that had been donated to him were in the possession of Heinrich Stahl. Yet he also owed very large sums of money to private individuals, the state and the church. According to the marriage contract signed with Stahl's second wife Anna Sommer on 2 June 1647, his daughters from his second marriage, Barbara, Sophia, Beata, and Agneta, were to inherit Kallina manor and his son from his first marriage, Axel Stahl, was to inherit Nessnova manor. The large burden of debt that encumbered the manors made the inheritance litigation complicated. According to the inheritance contract signed in 1662, the debts were divided up proportionally between the two manors, but the growing interest on the debts and disputabilities in the calculations led to litigation between the heir of Nessnova, Axel Stahl, and the inheritors of Kallina as well as between Heinrich Stahl's sons-in-law Heinrich Bagge and Ernst Friedrich Willebrand, who were among the inheritors of Kallina.

The reduction of manors that began in Ingria in October of 1675 brought a new turn in the inheritance struggle. Nessnova manor was returned to the state but its owner, Axel Stahl's widow Magdalena Rosenmüller, was compensated with part of Kallina's domains. In 1685, however, a fourth of Kallina manor was given to Heinrich Stahl's grandchildren from his first marriage. Thus Heinrich Stahl's estate – both his landed property and his financial debts carried over to ever more new inheritors. Unlike the litigation concerning Bette Reyer's will, all interested parties in this case proceeded from one legal basis – the laws governing the knighthood and land rights in the province of Estonia, which, however, did not make the legal proceedings any simpler.

These inheritance disputes also add their own nuance to Heinrich Stahl's biography. While he bequeathed to his Estonian compatriots the written word in their mother tongue, he left only debts and the litigation that sprang from them to his direct beneficiaries.

Toomas Karjahärm. Damages of Estate Owners in the Revolution of 1905 in Estonia and their Compensation

One of the most striking traits of the 1905 Russian Revolution in the Baltic provinces is the rebellion of a magnitude that was unprecedented in modern times

accompanied by mass violence, the burning of manor houses, and a wave of destruction and looting. While arsonists operated mostly in secret and under cover of night in Estonian territory until December, gangs composed of urban workers from Tallinn and local rural folk from all strata of society started zealously destroying manor property (mostly main buildings and distilleries) openly, en masse and collectively in the second week of December in the region of the uprising (which comprised about 1/5 of Estonian territory) in Harju, Lääne and Pärnu counties.

The Baltic provinces were in first place in the empire in terms of the intensity of damage to the property of the estate owners: Estonia, Livonia and Courland, where according to the summarised list drawn up by the temporary governor general of the Baltic provinces (1908), 583 manors were damaged in 1905, of which 422 were in Latvian territory and 161 in Estonian territory. The officially registered damages suffered by the estate owners in the Baltic provinces amounted to 12 057 613 roubles, which does not include all episodes of destruction of manor property. Of these summarily fixed damages, 8 845 118 roubles (73.4%) is from Latvian territory and 3 212 495 roubles (26.6%) from Estonian territory. The average amount of damage per damaged manor in Estonia was about 20 000 roubles but in several cases, damages exceeded 100 000 roubles. About 100 manors or about 10% of the total number of manors suffered damage in Estonia through burning, destruction and looting, including about 65 manors through the burning of the main buildings, where damages were the greatest. Over half of the largest damages in Estonia were suffered by manors in Harju County. About 50 distilleries, or about 20% of their total number (250), were damaged in Estonia. The manor ensembles consisting of several buildings were not burned, rather individual manor buildings were set on fire, and of those, mainly the manor houses (the residential houses of the estate owners) and distilleries of private estates, which were the main targets.

Along with the assemblies of the nobility in other regions of the empire that were affected by peasant riots, the Baltic knighthoods succeeded in obtaining partial compensation of property damages from the government through long term loans on favourable terms. The government allotted eight million roubles for this in total to cover the entire empire. Baltic estate owners received 2 179 895 roubles, or 27% of the entire amount of low-interest government loans, of which 1 655 790 roubles went to Latvian territory and 524 105 went to Estonian territory. About 40 estate owners in Estonian territory received long-term government loans on favourable terms. The Baltic knighthoods received permission from the Russian government to take out a loan amounting to 5 million roubles (10.8 million German marks) from Germany but this opportunity was not used. Finances for restoring the manors were raised through mortgage loans from banking cooperatives and from high membership dues of mutual insurance societies, which was an indication of solidarity among estate

owners and of the spirit of mutual assistance. Members of credit institutions shared joint responsibility for loan commitments that had been taken out. The Knighthood of the Province of Estonia mortgaged three of the knighthood's manors to the Province of Estonia Credit Society of Manors for 800 000 roubles and the banking cooperative emitted the knighthood's 5% mortgage loan (*Ritterschaftlichen Pfandbriefdarlehen*) to the estate owners as collateral for it. In total, together with the government loan, estate owners in the province of Estonia could receive over one million roubles in loans under favourable terms, which is considerably less than the declared damages in the province (2.8 million) yet was nevertheless a very large amount of support. Additionally, disbursements from insurance societies were available, which could extend to half a million roubles in Estonian territory.

Most of the damaged manor property in the Baltic provinces was restored to a great extent either to their previous form or in changed. The general economic upturn fostered the recovery of estate owners from damages inflicted during the revolution. Yet there was no way to make up for the moral and emotional damage.

Social class orientation dominated in the violent conflict in the Baltic provinces in 1905 but there the violence acquired an ethnic, anti-German tone. The civil war and mutual violence of 1905–1906 was a catastrophe for the Baltic upper classes, the ultimate collapse of their hitherto existing patriarchal and idyllic image of the world founded on wishful thinking, an impasse of Baltic German ideology and policy that promised nothing good for the future. The response of the Baltic Germans to the menacing danger was the enthusiastic mobilisation of all ethnic forces to unite the nobility, the bourgeoisie, literati and “little Germans” (*Kleindeutsche*) in order to defend the last remaining bastions.

Anu Raudsepp, Karin Hiiemaa. Creation of the Image of the Enemy in Estonian-Language Textbooks in the Soviet Union in the 1920's–1930's

The figure of the enemy can be considered a key factor in shaping Soviet identity. It was an obligatory element in Soviet totalitarian society for dichotomously representing reality. Foreign enemies were stressed in Soviet propaganda until the end of the 1920's – the international bourgeoisie, imperialism, the Western countries, and so on. From the beginning, capitalist countries, including the Republic of Estonia, planning to attack the Soviet Union were depicted as enemies in Estonian-language textbooks. At the end of the 1920's and the beginning of the 1930's, ever more attention began being paid to internal enemies. The concept of the enemy (exploiter) was used most often in textbooks in connection with *kulaks* (comparatively wealthy peasants who employed hired labour or possessed farm machinery), the figure of which appears in textbooks at the end of the 1920's. A new image of the enemy in the form of Estonian fascists appeared in Estonian-

language textbooks at the beginning of the 1930's.

During the period of 1933–1935, repressions based on social class were replaced by repressions based on nationality. Paradoxically, the publishers of Estonian-language textbooks were accused in 1933–1934 of the characteristic traits of the images of the enemy disseminated with their own assistance, including *kulakism* in particular. Practically everyone mentioned in the bill of indictment was executed. The most prolific textbook authors, the ones who brought the images of the enemy into circulation and entrenched those images, later led the reorganisation of educational and cultural life in Soviet Estonia, or were leading political figures in Soviet Estonia.

The transformation of the figure of the *enemy* in Soviet textbooks, including the shift in emphasis from foreign enemies to internal enemies. The *invisible* internal enemy proved in the end result to be altogether more frightening than the *visible* foreign enemy since essentially everyone in totalitarian Soviet society could prove to be an internal enemy.

The aim of Estonian-language textbooks was to disseminate Soviet ideology and identity. In this vein, textbooks on the Estonian language and literature were the most propagandist. The image of the Republic of Estonia as an enemy created in the 1920's–1930's and entrenched in textbooks actually helped to destroy Estonian national identity, and also served as the groundwork for the creation of Estonia's Marxist conception of history.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Tiit Noormets. Estonian Ingria

The Peace Treaty of Tartu between the Republic of Estonia and the Russian Soviet Federal Socialist Republic signed in 1920 set the border between the two countries somewhat to the east. The relatively small strip of land east of the Narva River that was joined to Estonia was semi-officially named Estonian Ingria. Since this distinctly different remote region has attracted only cursory attention in Estonian historiography, we here-with publish a document entitled *Finns and Ingrians in Estonia* drawn up by the Estonian Security Police in 1943 during the German occupation, which provides a complete overview of a land and people that has by now disappeared in the turmoil of history.

Anne Valmas. The ESSR Academy of Sciences Library's Special Collection Department

The ESSR Academy of Sciences Library contained a closed archival collection in 1974–1989 where materials containing so called slander hostile to the Soviet Union were accumulated, including publications issued by Estonian expatriates.

Strict rules established by Glavlit were in force for registering books.

Publications containing hostile anti-Soviet materials, bourgeois-nationalist ideology, religious propaganda and other hostile materials were designated with a “hexagon” restricting its general use. Publications containing particularly anti-Soviet materials and malevolent attacks on the leaders of the CPSU and the government of the USSR were designated with two “hexagons”.

Access to the collection was possible only through the submission of an application signed by the director of the library or, in the case of publications designated with two hexagons, by the head of the Estonian Communist Party Central Committee (hereinafter referred to as the ECP CC) Foreign Relations Department. Employees of the archival sector had the right and duty to check the notes made by readers.

Andrus Roolah, who was loyal to the KGB, headed the department. He was a skilled writer and wrote some ten books “exposing the policy of the Estonian bourgeoisie hostile to the people and the crimes of the Estonian henchmen of the German invaders”. Annotated bulletins reflecting the contents of the expatriate press were composed on the basis of literature contained in the archival collection and sent to the KGB and the ECP CC Foreign Relations Department. Several card files were also compiled, including a personalia card file on politically active Estonians abroad, concerning whom there was reason to keep them under surveillance in the event that they visited Estonia.

Estonian Film Archives: St. John's Day

CULTURAL HISTORY ARCHIVES

Jaak Söggel. News from Halliste Parish

In this article, the author brings to light various individual news reports about the arrival of cultural phenomena and things in Halliste Parish and its rural municipalities in the 19th century like wagons with iron wheels, scythes, iron locks, the parish's first schools and schoolmasters, doctors, the temperance society, newspapers, threshing machines, Fraternity of Moravian Brethren congregations, horse stealing and other phenomena.

Vello Paatsi. Afterthoughts: the Invasion of the World of Estonian Farm Folk by Cultural Phenomena and Things in the 19th Century

The author draws attention to the fact that the arrival of many things (glass windows, chimneys, agricultural machines, lamps, and so on) and phenomena of everyday life in the 19th century world of Estonian farm folk has been researched little or not at all. Many kinds of phenomena of everyday life (horse stealing, toilet culture, cleanliness, stealing in general, hospitals, poorhouses, prisons, and so on) have been researched very little or not at all.